

Tussen Vecht, meren en stuwwal

Gebiedsbiografie van de gemeente
Gooise Meren

Bussum, oktober 2020

Inhoudsopgave

1	Inleiding	4
2	Stuwwallen, rivier, veen en zee	6
2.1	Het ontstaan van het natuurlijke landschap	6
2.2	Stuwwallandschap	6
2.3	Rivierlandschap	8
2.4	Veen(weide)landschap	9
2.5	Zuiderzeelandschap	10
2.6	Vroege bewoningssporen	11
2.7	Erfgoed uit deze periode	12
3	Dorpen en steden	13
3.1	Landschap en bewoning in de middeleeuwen	13
3.2	Van Nardincklant en Niftarlaca naar Gooi en Vecht	13
3.3	Erfgooiers	14
3.4	De veengebieden: van ontginning naar dijken, dammen en molens	16
3.5	Het ontstaan en verplaatsen van nederzettingen	17
3.6	Kerken en kloosters	20
3.7	Muiderslot	24
3.8	Erfgoed uit deze periode	25
4	Onderdeel van de Republiek	27
4.1	Landschap en infrastructuur in de vroegmoderne tijd (1500-1850)	27
4.2	Van graven en vorsten naar een Staten-Generaal: het ontstaan van de Republiek	27
4.3	De Naarder- en Muidertrekvaart	29
4.4	Buitenplaatsen rond Naarden en Muiderberg	30
4.5	Zandwinning	32
4.6	Joodse begraafplaats Muiderberg	34
4.7	P.C. Hooft en de Muiderkring	35
4.8	Het Naardermeer	35
4.9	Oorlog en defensie: de waterlinies	36
4.10	Kerkelijke ontwikkeling	39
4.11	Wooncultuur voor 1850: oude huizen in de binnensteden van Naarden en Muiden	42
4.12	Erfgoed uit deze periode	44
5	Wonen, werken en recreëren in het hart van Nederland	45
5.1	Ruimtelijke ontwikkelingen 1850-1950	45
5.2	Infrastructuur	45
5.3	Stedenbouwkundige ontwikkeling	50
5.5	Industriële ontwikkeling	63
5.6	Toerisme en recreatie	66
5.7	Oorlog en defensie	70
5.8	Kerkelijke ontwikkeling	74
5.9	Erfgoed uit deze periode	79
6	Op weg naar een nieuwe gemeente in de noordelijke Gooi en Vechtstreek	81
6.1	Ruimtelijke ontwikkelingen van 1950 tot heden	81
6.2	Infrastructuur	81
6.3	Stedenbouwkundige ontwikkeling	85
6.4	Architectuur en wooncultuur	88
6.5	Industriële ontwikkeling	91
6.6	Toerisme en recreatie	93
6.7	Oorlog en defensie	96
6.8	Kerkelijke ontwikkeling	97
6.9	Erfgoed uit deze periode	100
7	Conclusie	102
7.1	Landschappelijke diversiteit	102
7.2	Vier kernen met eigen geschiedenis en identiteit	105

7.3	Gelegen binnen de invloedssfeer van Amsterdam, centraal in Nederland	107
7.4	Ruim en groen wonen	110
7.5	Besluit	112
	Colofon	118

1 Inleiding

Een landschaps- of gebiedsbiografie is een relatief nieuw fenomeen in de wereld van erfgoed en cultuurhistorie. Het was archeoloog Jan Kolen die het begrip 'biografie van het landschap' in de jaren 1990 in Nederland introduceerde, geïnspireerd door eerder onderzoek van geografen en cultureel-anthropologen. Kenmerkend voor de aanpak van een landschapsbiografie is dat de levensloop van een gebied, dorp of stad en zijn bewoners en gebruikers vanuit een langetermijnperspectief wordt beschreven. De ruimtelijke ontwikkeling van het gebied wordt daarbij niet opgedeeld in losstaande fasen maar opgevat als een opeenvolging van transformaties. Uitgangspunt is vaak het gebied in zijn hedendaagse verschijningsvorm, dat gezien kan worden als het resultaat van een eeuwenlange omgang tussen de mens en zijn omgeving. Gestreefd wordt bovendien om bij een biografische aanpak kennis uit verschillende disciplines (archeologie, historische geografie, (architectuur)geschiedenis) te integreren in een samenhangend verhaal.

Een landschaps- of gebiedsbiografie kan op meerdere manieren nuttig zijn. Op een wetenschappelijk verantwoorde, maar tegelijk toegankelijke manier wordt het verhaal van het verleden verteld en de sporen die daarvan nog zichtbaar zijn, het cultureel erfgoed. Op deze manier kan een biografie mensen bewust maken van de waarde van erfgoed en de identiteiten die men daaraan ontleent. Als instrument dat een samenhangend beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis van een gebied schetst, is de landschapsbiografie ook bij uitstek geschikt als vertrekpunt voor gesprekken en beleidsvorming over toekomstige ontwikkelingen. Een gedeelde kennisbasis biedt immers aanknopingspunten voor het maken van keuzes, bijvoorbeeld als het gaat om het (beter) beschermen van erfgoed of het reguleren van ruimtelijke ontwikkelingen.

In de afgelopen jaren zijn er vele gebiedsbiografieën verschenen, in allerlei soorten en maten en van een uiteenlopende inhoudelijke opzet. Gestimuleerd door de Rijksoverheid zien ook steeds meer gemeenten de meerwaarde van een gebiedsbiografie in. De naderende invoering van de Omgevingswet vraagt immers van gemeenten dat zij een Omgevingsvisie opstellen, een strategisch plan voor de fysieke leefomgeving, waarin onder meer de kwaliteiten van die fysieke leefomgeving worden beschreven. Een landschapsbiografie kan bij het vaststellen, beschrijven en begrijpen van deze kwaliteiten een belangrijke bouwsteen zijn.

Ook de gemeente Gooise Meren heeft vanuit deze achtergrond besloten een gebiedsbiografie op te stellen. Het doel van deze biografie is om te komen tot een overzicht van de ruimtelijke ontwikkeling van het gemeentelijke grondgebied over de lange termijn en de sporen, die daarvan bewaard gebleven zijn in ondergrond, landschap, infrastructuur en bebouwing, te beschrijven. Hierbij is niet gestreefd naar volledigheid, maar naar een overzicht op hoofdlijnen, waarbij de bestaande literatuur als uitgangspunt diende. Wel zijn vooraf een aantal thema's benoemd die in de biografie extra aandacht hebben gekregen, omdat hierover nog geen duidelijk beeld uit de literatuur naar voren kwam. Het gaat om de ontwikkeling van industrie en nijverheid en de kerkelijke geschiedenis van de verschillende kernen die tot de gemeente behoren. Over de categorie immaterieel erfgoed is afgesproken deze zaken mee te nemen wanneer ze gekoppeld zijn aan specifieke locaties (zoals bijvoorbeeld de Mattheüs Passion in de Grote Kerk Naarden).

De gemeente Gooise Meren bestaat pas sinds 2016 en ontstond na een fusie van de vroegere gemeenten Muiden, Naarden en Bussum. Vanzelfsprekend kan bij het beschrijven van de ontwikkelingsgeschiedenis van dit gebied de jonge gemeentegrens niet strikt gehanteerd worden. Voor een goed begrip is het nodig om ontwikkelingen in een bredere context te plaatsen en over (latere) grenzen heen te kijken. In de tekst van de biografie uit zich dat onder meer in het feit dat soms,

wanneer het gaat over vroegere perioden van de geschiedenis, gesproken wordt over 'het Gooi' of 'de Vechtstreek' of over 'het grondgebied van de tegenwoordige gemeente Gooise Meren.'

De hoofdstukindeling van de biografie is gebaseerd op de belangrijkste transformaties die onderscheiden kunnen worden bij het begrijpen van het hedendaagse landschap. Hoofdstuk 2 beschrijft de vorming van het natuurlijke landschap in het verre verleden, hoofdstuk 3 het ontstaan van het nederzettingspatroon in de middeleeuwen. In hoofdstuk 4 wordt beschreven hoe het gebied in de vroegmoderne tijd steeds meer verbonden raakt met haar ruimere omgeving, in het bijzonder de stad Amsterdam. In de hoofdstukken 5 en 6 wordt de moderne tijd beschreven. De ontwikkelingen laten zich in deze periode goed verklaren uit de dominante vervoersmiddelen: eerst de spoorwegen (1850-1950), daarna de auto(snel)wegen (1950 tot heden). Ieder hoofdstuk start met een korte beschrijving van wat er aan bod komt en sluit af met een korte samenvatting van het belangrijkste erfgoed wat uit de beschreven periode bewaard gebleven is. Aan het einde van de biografie is dit erfgoed ook op een tijdlijn geplaatst, waarbij onderscheid gemaakt is tussen de categorieën landschap, nederzettingen, infrastructuur en gebouwen/ensembles.

In het laatste hoofdstuk worden enkele lange lijnen in de ontwikkelingsgeschiedenis van Gooise Meren geschetst. Daarbij wordt aangesloten op vier onderscheidende kenmerken van de gemeente die in het ontwerp van de Omgevingsvisie zijn benoemd:

1. Natuur- en erfgoedparel;
2. Verbondenheid kernen met uniek historisch en onderscheidend karakter;
3. Hart van Nederland; goed leven/ruim;
4. Rustig wonen met een hoge leefkwaliteit.

	1514	1795	1849	1879	1899
Bussum	180	300	911	1.825	7.037
Naarden	2.500	1.809	2.359	2.839	3.636
Muiden	500	994	1.571	1.779	2.255
Muiderberg	170	186	(280)	(226)	

	1930	1947	1960	1980	2000	2015
Bussum	25.105	33.432	39.710	35.316	30.938	32.870
Naarden	5.839	11.694	14.725	16.834	17.006	17.209
Muiden	2.800	3.299	4.664	7.034	6.808	6.249
Muiderberg	(559)	(834)				

Ontwikkeling inwonertal kernen gemeente Gooise Meren, gebaseerd op Informatie (1514), Volkstellingen (1795-1960) en CBS-data (1980-2015).

2 Stuwwallen, rivier, veen en zee

2.1 Het ontstaan van het natuurlijke landschap

De landschappelijke diversiteit van de gemeente Gooise Meren is voor een belangrijk deel terug te voeren tot het verre verleden waarin de natuur vrij spel had en de mens een ondergeschikte rol speelde. Het natuurlijke landschap zoals dat in de prehistorie gevormd is, heeft lange tijd de gebruiks- en bewoningsmogelijkheden van de mens bepaald. Binnen de gemeente Gooise Meren kunnen vier landschapstypen onderscheiden worden: het stuwwallandschap van het Gooi (de Utrechtse Heuvelrug), het rivierlandschap van de Vecht, het veen(weide)landschap en het Zuiderzeelandschap. In dit hoofdstuk worden het ontstaan en de eerste bewoning van deze landschapstypen beschreven.

2.1 Zicht op het Gooimeer vanaf de Eukenberg op de Naarder Eng (foto: RAAP).

2.2 Stuwwallandschap

Het oostelijke deel van de gemeente behoort landschappelijk tot het Gooi, de noordelijke uitloper van het stuwwallenlandschap van de Utrechtse Heuvelrug. Dit reliëfvrije landschap is grotendeels ontstaan tijdens de twee laatste ijstijden, die bekend staan als het Saalien (238.000 - 126.000 jaar geleden) en het Weichselien (116.000 - 11.500 jaar geleden). Kenmerkend zijn de stuwwallen of heuvelruggen die in de voorlaatste ijstijd in twee fasen zijn ontstaan doordat de schuivende landijsmassa bodemlagen opstuwde. Deze bodemlagen bestaan vooral uit zand en grind dat eerder door rivieren was afgezet. Op sommige plekken is onder druk van het landijs ook keileem gevormd, een mengsel van stenen, zand en leem.

Het landijs schoof tijdens het Saalien vanuit oostelijke richting, waardoor de stuwwal aan die kant steiler is dan aan de westkant van het Gooi. Aan de westkant liep smeltwater van de stuwwal af en ontstonden sandr; waaiervormige afzettingen van grind en grof zand. Op de Franse Kampheide en de Bussumerheide zijn dergelijke afzettingen aanwezig.

Na een warmere periode (Eemien, 126.000 - 116.000 jaar geleden) volgde een nieuwe ijstijd, het Weichselien. In deze laatste ijstijd bereikte het landijs Nederland niet, maar er heerste wel een extreem koud en droog klimaat. De ondergrond was permanent bevroren waardoor smeltwater niet in de grond kon zakken maar afstroomde naar lagergelegen delen. Daarbij werden de stuwwallen flink geërodeerd

en afgevlakt. Daarnaast waaiden door harde poolwinden zand en stof vanuit het nog droogliggende Noordzeebekken in zuidoostelijke richting. Dit leidde tot de afzetting van een dikke laag dekzanden.

De bodem van het stuwwallenlandschap die bij Bussum en Naarden aan de oppervlakte ligt, bestaat voornamelijk uit smeltwaterwaaiers en dekzandvlaktes die in de laatste twee ijstijden gevormd zijn. In het zuidoosten van Bussum ligt een stukje van de stuwwal aan de oppervlakte. De Naarder Eng is gelegen op de noordelijke uitloper van de stuwwal. Hier is door golfwerking van de Zuiderzee in de middeleeuwen een deel van de stuwwal weggeslagen. Zo is een klif ontstaan die in hoogte varieert van enkele meters tot bijna 9 meter +NAP bij de Aalberg.

2.2 De bodem onder de Franse Kampheide bestaat uit smeltwaterafzettingen uit de voorlaatste ijstijd. Op de achtergrond de watertoren in Bussum (foto: Wikipedia/Atsje).

Muiderberg is gelegen op een geïsoleerde opduiking van de stuwwal. Ook hier is in de middeleeuwen een klifkust gevormd, die echter niet zo hoog is als bij de Naarder Eng. Voor de klif bij Muiderberg werd bovendien een stormrug gevormd van zand dat was weggeslagen van de grote stuwwal bij de Naarder Eng en werd afgezet aan de voet van de klif bij Muiderberg. Doordat de rug werd opgeworpen door golven, werd deze niet hoger dan enkele meters, zo hoog als de maximale stormvloed. De stormrug is zo'n 500 meter lang en 10 tot 20 meter breed.

2.3 Uitzicht over het IJmeer vanaf de stormrug bij Muiderberg met Almere op de achtergrond (foto: RAAP).

2.3 Rivierlandschap

Het landschap in het westelijke deel van de gemeente is grotendeels bepaald door de rivier de Vecht. Tot omstreeks 5000 voor Christus was dit gebied onderdeel van een dekzandlandschap, met plaatselijk enkele stuifduinen als de "Berg" van Nederhorst den Berg. Het gebied was grotendeels begroeid met bos. Door een snelle zeespiegelstijging steeg ook de grondwaterspiegel en vernatte het gebied. Afgestorven boom- en plantenresten werden in dit vochtige milieu minder snel afgebroken en stapelden zich op tot veen. Het eerste veen ontstond ten westen van de Vecht, in de buurt van Abcoude. Rond 3500 voor Christus was de gehele Vechtstreek met veen bedekt.

In het uitgestrekte veengebied moet al vanaf de vroegste vorming een afwatering hebben gefunctioneerd die samenhang met het lokale reliëf. Aangenomen kan daarom worden dat de Vecht in oorsprong een rivier(tje) is geweest voor het water dat uit het veengebied in noordelijke richting wegliep. Toen de Rijn rond 850 voor Christus echter naar het noorden doorbrak, koos hij zijn loop via deze veenafwateringsgeul. Daarmee werd de Vecht een zijarm van de Rijn, die oorspronkelijk via het Oer-IJ uitmondde in de Noordzee.

Feitelijk bestond de Vecht niet uit één enkele rivier maar uit een complex van verschillende veenstroompjes en watergangen, zoals de Aa, de Angstel en het Gein. Tot in de Romeinse tijd liep de hoofdstroom van de Vecht zelfs gedeeltelijk door deze meer westelijk gelegen nevenrivieren. Het grootste deel van die oude loop is nog herkenbaar, zoals de Aa die ten zuiden van Breukelen van de Vecht aftakte om bij fort Nieuwersluis weer met de Vecht samen te vloeien. Na de Romeinse tijd werd de Vecht zoals we die nu kennen de hoofdstroom. Ook de nevenrivieren bleven water afvoeren en zijn daarom in het landschap herkenbaar gebleven.

In de loop der tijd heeft de Vecht zijn bedding regelmatig verlegd en bochten gevormd die zich stroomafwaarts verplaatsten. Langs de rivier ontwikkelden zich lage ruggen doordat het stromende water kleiige gronddeeltjes achterliet: oeverwallen. Deze hogere delen waren bij uitstek geschikt voor bewoning. Men nam in het zuidelijke deel van de Vechtstreek zijn brede oeverwallen ontwikkeld die lagen ingeklemd in het veen en daardoor niet makkelijk erodeerden. Soms brak de rivier echter door de oeverwal heen en zette klei af op het veen via zogeheten crevassegeulen.

Al voor de Romeinse tijd begon de hoeveelheid Rijnwater die via het Vechtsysteem werd afgevoerd af te nemen. Vanaf de vroege middeleeuwen groeide daardoor ook het veen langs de rivieren weer aan. In het noordelijke deel van de Vechtstreek, nabij Muiden, groeide het zelfs over de lage oeverwallen heen, die hier veel minder ontwikkeld waren dan in het zuidelijke deel. Voor de afwatering van de veengebieden bleef de Vecht van belang, vooral toen men vanaf omstreeks 1000 het veen op grote schaal begon te ontginnen. Ook voor het middeleeuwse scheepvaartverkeer tussen het Rijngebied en de noordelijker gelegen streken, met Dorestad en later Utrecht als knooppunt, was de Vecht van groot belang.

2.4 De Vecht ten zuiden van Muiden, met op de achtergrond de Spieringbrug (foto: RAAP).

2.4 Veen(weide)landschap

Een groot deel van de gemeente behoort landschappelijk tot het veen(weide)landschap. Het gaat grofweg om het gebied tussen de Vecht in het westen en het Gooi in het oosten. Zoals hierboven reeds beschreven begon de veengroei hier omstreeks 5000 voor Christus als gevolg van een stijging van de zee- en grondwaterspiegel. Er ontstond een afwisselend veenlandschap met voedselrijke bosvenen met voornamelijk elzen langs de Vecht en matig voedselrijke zeggevenen ten westen van het Gooi. In het zeggeveen waren vanaf het begin ook omvangrijke kwelwatermeren aanwezig. De precieze ligging en ontwikkeling van deze meren is onduidelijk, maar het meest waarschijnlijk is dat ze oorspronkelijk iets westelijker lagen dan de huidige Naardermeer en Horstermeerpolder. Vanuit de Vecht werd in de meren klei afgezet en zijn ze geleidelijk in oostelijke richting opgeschoven en uitgebreid. In het Naardermeer is vanaf de Romeinse tijd soms ook brak water aanwezig, wat wijst op inbraken vanuit de Zuiderzee.

2.5 Het Naardermeer, gezien vanuit het zuidoosten in 2012 (© Siebe Swart)

Op het hoogtepunt van de veenuitbreiding, in de vroege middeleeuwen, was het gehele gebied tussen de Vecht en het Gooi bedekt met veen. Ook ten noorden van de stuwwallen, waar nu het Gooimeer ligt, was veen aanwezig, wat later is weggeslagen door de uitbreidende Zuiderzee. Aan de aanwezigheid van dit veen herinnert nog een plaatsnaam als Valkeveen. Ook in de bodemgesteldheid van de polders die nu grenzen aan het IJmeer en Gooimeer, zoals de Noordpolder beoosten Muiden en de BOBM-polder, is de invloed van de Zuiderzee zichtbaar doordat hier plaatselijk een zeekleilaag over het veen is afgezet.

De van nature zeer drassige en moeilijk toegankelijk veengebieden werden vanaf omstreeks 1000 op grote schaal ontgonnen door het kappen van begroeiing en het graven van sloten. Hiermee werden de veengebieden geschikt gemaakt voor landbouw en veeteelt. Al vrij snel bleef alleen een gebruik als weidegrond over omdat de veengronden door oxidatie en klink daalden en te drassig werden voor landbouw. Als we spreken over het veenweidelandschap, dan gaat het over deze laatmiddeleeuwse fase van landgebruik, dat in grote delen van de gemeente tot vandaag gehandhaafd is.

2.6 In de Noordpolder ten oosten van Muiden is de middeleeuwse ontginningsstructuur van de veen- en klei-op-veengebieden nog goed bewaard gebleven. Op de achtergrond in het midden ligt het Muiderslot (foto: RAAP).

2.5 Zuiderzeelandschap

De noordelijke rand van de gemeente kan gerekend worden tot het Zuiderzeelandschap. Historisch gezien is dit het jongste landschapstype. Dit landschap is gevormd vanaf de late middeleeuwen op en rond de oudere stuwwal-, rivier- en veenlandschappen.

Rond dezelfde tijd als de voorlopers van het Naardermeer en Horstermeer ontstonden, zijn ook in het noordelijker gelegen veen enkele grote meren gevormd. De precieze omvang en ligging van de meren is niet bekend. Al voor de Romeinse tijd zijn enkele meren samengegroeid tot een groot merencomplex dat door de Romeinen werd aangeduid als het Flevomeer. In de vroege middeleeuwen was het uitgegroeid tot een enorm meer dat het Almere genoemd werd. De Vecht mondde uit in dit meer. Door ontginning en daarmee gepaard gaande bodemdaling van de omliggende veengebieden kon het Almere steeds verder uitbreiden. Stormvloedenvanuit de Noordzee zorgden daarnaast voor een toenemende invloed vanuit zee. Zeer bepalend was de Allerheiligenvloed van november 1170, waarbij de zee een groot deel van de Pleistocene zandrug tussen Wieringen en Gaasterland wegsloeg, waarna een grote binnensee ontstond die later wordt aangeduid als de Zuiderzee.

De vorming van de Zuiderzee is zeer bepalend geweest voor het landschappelijke beeld van de gemeente Gooise Meren. Door golfwerking en stormvloed breidde de binnensee zich steeds verder uit, waarbij grote delen van het omliggende, oudere landschap werden verzwoegen. Grote delen van het veengebied verdwenen in de golven, inclusief reeds bestaande dorpen en steden, zoals Oud-Naarden. Ook de klifkusten bij Muiderberg en de Naarder Eng ontstonden doordat de Zuiderzee hier delen van de stuwwal afsloeg. Door de aanleg van zeedijken probeerde men verdere landafslag te voorkomen. Uit de aanwezigheid van zogeheten wielen, zoals de Vinkenplas, Blikwijk en Dobbertjeskom bij Muiderberg, blijkt dat de zee het land soms kon binnendringen. Pas met de aanleg van de Afsluitdijk in 1932 werd het stormvloedgevaar van de Zuiderzee definitief beteugeld. Het uitzicht over de weidse watervlakte van de voormalige binnensee is echter nadien beperkt door de drooglegging van de IJsselmeerpolders en de bouw van Almere.

2.7 en 2.8 De Blikwijk en Vinkenplas in Muiderberg zijn zogenaamde wielen, plassen die overbleven na een dijkdoorbraak (foto's: RAAP).

2.6 Vroege bewoningssporen

De diverse landschappelijke gesteldheid van uiteenlopende ouderdom maakt de gemeente Gooise Meren ook archeologisch interessant. Toch zijn maar weinig vondsten uit de vroegste bewoningsfasen bekend. Binnen het bredere stuwwallenlandschap van de Utrechtse Heuvelrug zijn vele vondsten bekend uit de vroege prehistorie. Het betreft vooral stenen werktuigen die aan het oppervlak zijn gevonden. Zo zijn op de Naarder Eng vondsten uit het midden paleolithicum, mesolithicum, neolithicum, de bronstijd en de ijzertijd gedaan. Binnen de gemeentegrenzen van Gooise Meren zijn geen prehistorische grafheuvels of raatakkers (*celtic fields*) gevonden, zoals die wel bekend zijn van elders op de stuwwallen. Uit de Romeinse tijd zijn alleen losse vondsten bekend. Het betreft vooral munten die met een metaaldetector zijn gevonden, waarvan één te Muiderberg en verschillende te Naarden. Ondanks de beperkte hoeveelheid vondsten kan ervan uitgegaan worden dat de stuwwallen van het Gooi al sinds mensenheugenis bewoond en gebruikt zijn door de mens.

Ook de Vechtstreek heeft bewoning gekend in de prehistorie. In de Aetveldse polder in Weesp, weliswaar buiten de gemeentegrenzen, zijn op de oeverwallen van een oude tak van de Vecht verschillende sporen van bewoning uit de ijzertijd aangetroffen. Ook de vondst van diverse boomstamboten, waarvan een in het Brediusgebied in Muiden, wijst op het vroege gebruik en bewoning van de Vechtstreek.

2.9a-b-c Op de Naarder Eng zijn vele vondsten uit de steentijd gedaan, waaronder deze natuurstenen (kwartsiet) werktuigen. Het donkere, vuurstenen mes (2.9b) is in 1974 gevonden op het strand bij Muiderberg en is tussen de 130.000 en 40.000 jaar oud (collectie Ben Walet, foto's A.T.E. Cruysheer).

2.7 Erfgoed uit deze periode

In dit hoofdstuk staat het ontstaan van het natuurlijke landschap in het verre verleden centraal. Binnen de gemeente Gooise Meren kunnen vier landschapstypen worden onderscheiden die, ongeacht de vele latere ontwikkelingen, nog altijd de basis vormen voor het hedendaagse aanzien van de omgeving. Het reliëfrijke stuwwallenlandschap in het oosten van de gemeente en bij Muiderberg is gevormd tijdens de laatste twee ijstijden. Het ten westen daarvan gelegen veengebied, doorsneden door de rivier de Vecht, is jonger en ontstond vanaf omstreeks 5000 voor Christus. In de middeleeuwen is het veen ontgonnen en als weidegrond in gebruik genomen. Het jongste deel van het natuurlijke landschap ontstond eveneens vanaf de middeleeuwen, toen de uitdijende Zuiderzee de kustlijn in het noorden van de gemeente vormgaf. Oudere delen van het landschap verdwenen daarbij maar er ontstonden ook bijzondere nieuwe vormen, zoals de klifkust bij de Naarder Eng en de klifkust en stormrug bij Muiderberg. Andere bijzondere sporen van de invloed van de Zuiderzee zijn de verschillende wielen, restanten van dijkdoorbraken in de vorm van plassen. In de BOBM-polder tussen Muiderberg en Naarden en in de bebouwde kom van Muiderberg zijn verschillende wielen bewaard gebleven.

3 Dorpen en steden

3.1 Landschap en bewoning in de middeleeuwen

In de gemeente Gooise Meren zijn vier grote bewoningskernen aanwezig: Muiden, Muiderberg, Naarden en Bussum. Het ontstaan van deze nederzettingen is terug te voeren tot de middeleeuwen en wordt in dit hoofdstuk beschreven. Eerst wordt aandacht besteed aan de machtspolitieke en sociaaleconomische context waarbinnen de nederzettingsontwikkeling plaatsvond. Daarna wordt ingegaan op het ontstaan en de ruimtelijke ontwikkeling van de verschillende kernen, de middelen van bestaan en de ontwikkeling van het landschap. Ten slotte worden twee onderwerpen behandeld die van belang zijn voor het hedendaagse erfgoed van de gemeente: kerken en kloosters en het Muiderslot.

3.2 Van Nardincklant en Niftarlaca naar Gooi en Vecht

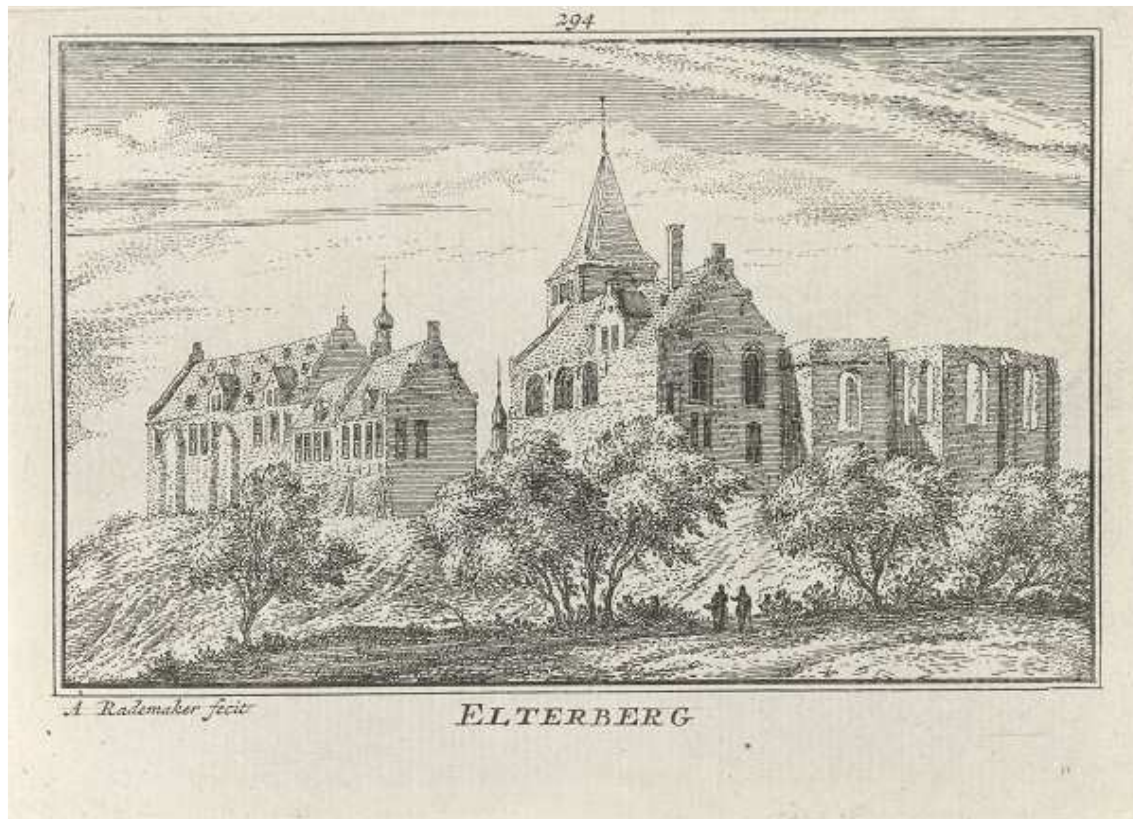
Zowel de Vechtstreek als het Gooi vormde in de vroege middeleeuwen een gouw, een bestuurlijke eenheid die door de Frankische koningen waren gevormd op basis van de bestaande verhoudingen in reeds bewoonde gebieden. De begrenzingen van een gouw waren vaak diffuus en lagen doorgaans in woeste of onbewoonde gebieden. Zo werd grens tussen de Vechtstreek en het Gooi gevormd door de nog onontgonnen veengebieden.

De Vechtstreek maakte deel uit van de gouw Niftarlaca, die zich uitstreckte van Muiden tot Vechten en genoemd was naar een van de veenriviertjes van het Vechtsysteem, de Nifterleek. Dit water is inmiddels verland, maar heeft ter hoogte van de huidige Velterslaan tussen Nigtevecht en het Gein gelopen. Kennelijk was het water van dusdanig belang voor de streek dat de gouw ernaar genoemd is. Later wordt (een deel van) het gebied ook aangeduid als het graafschap van Utrecht (*comitatus Traiectensis*), naar de belangrijkste centrale plaats van de streek. Het Gooi behoorde tot de gouw Nardincklant (Naardingerland). Deze gouw was genoemd naar de nederzetting Naarden, die als Naruthi al omstreeks 900 vermeld wordt en vermoedelijk de belangrijkste plaats was. Later is het gebied Gooi of Gooiland gaan heten, wat een verwijzing kan zijn naar het Germaanse woord Go, dat koningsgoed betekent.

De bestuurlijke macht in de gouwen en graafschappen werd namens de Frankische koning uitgeoefend door vertegenwoordigers, de graven, die doorgaans tot de lokale of regionale elite behoorden.

Niftarlaca werd in de tiende eeuw in leen gehouden door graaf Waldger, een zoon van Gerulf, die geldt als de stamvader van de latere graven van Holland. Onder Waldgers zoon Radbod is dit bezit weer door de koning teruggenomen en geschonken aan de bisschop van Utrecht.

Het grootste deel van Nardincklant was rond 960 in eigendom van graaf Wichman II van Hamaland, die het eerder al in leen hield van de keizer. Wichman schonk het graafschap (*comitatus*) Nardincklant in 968 en talloze familiebezittingen in 970 aan het door hem gestichte nonnenklooster in Hoog-Elten, waarvan zijn dochter Liutgard als abdis was aangesteld. Op verzoek van Wichman en Liutgard verleende keizer Otto II Elten in 973 de immuniteit, dat wil zeggen, de wereld – lees graven, roofridders - hadden geen invloed meer op de bezittingen van het klooster. Op die manier stelde Wichman niet alleen zijn voormalige leengoederen en familiebezit veilig (hij had geen mannelijke nakomeling die hem kon opvolgen), maar ook zou er in de abdij voortdurend gebeden worden voor het zielenheil van hem en zijn familie. Een klein deel van Nardincklant was en bleef in handen van de bisschop van Utrecht, die het later schonk aan het kapittel van Sint-Jan in Utrecht. Tot het einde van de middeleeuwen hebben sommige Gooiers belasting aan dit kapittel afgedragen.

3.1 Gezicht op het Duitse dorp Hoog-Elten met de ruïne van de Sint-Vitusabdij door Abraham Rademaker, 1723-1733 (Rijksmuseum).

3.3 Erfgooiers

Het sociaaleconomisch systeem in beide gouwen was gebaseerd op het door de Franken geïntroduceerde hof- of domeinstelsel. Dit was een exploitatiewijze waarbij landheren hun agrarisch grondbezit in grote domeinen lieten bewerken door onvrije boeren, zogeheten horigen. In het klassieke of tweedelige domeinstelsel, zoals dat ook in het Gooi functioneerde, was het domein verdeeld in saal- of vroomlanden en hoevenlanden. De vroomlanden werden exclusief ten behoeve van de domeinheer bewerkt. Deze landen werden beheerd vanuit een centrale hof, een *curtis* of vroomhof, waar de landbouwopbrengsten en afdrachten onder leiding van een rentmeester werden verzameld. Het hoevenland was uitgegeven aan horige boeren voor hun eigen levensonderhoud. In ruil daarvoor betaalden zij de domeinheer een belasting en waren zij verplicht diensten te verrichten op het vroomland. Het was horige boeren verboden het domein te verlaten.

In de ideale vorm van het domeinstelsel lagen rond de vroomhof de akkers, iets verder weg de weidegronden en hooilanden en nog verder weg de woeste gronden als bossen, heidevelden en moerassen die gebruikt werden voor jagen en verzamelen. Zowel in de Vechtstreek als in het Gooi vinden we de akkercomplexen aangeduid als enges, zoals de Naarder Eng tussen Naarden en Huizen en de Zwezereng bij Zuilen. In het Gooi zijn de akkers vooral gelegen op de relatief vruchtbare delen en flanken van de stuwwal, waar keileem of keizand voorkomt. In de Vechtstreek waren de enges gelegen op de hogergelegen, kleiige stroomruggen.

Voor de exploitatie van de in erfelijk bezit uitgegeven akkers hadden de horige boeren gezamenlijk gebruiksrechten op de zogenoemde gemene gronden: weilanden (meenten), heidevelden, bossen, moerassen of jachtgebieden (waranden). De uitgestrekte heidevelden op de schrale zandgrond van het Gooi waren vooral geschikt voor schapenteelt, maar er werden ook plaggen gestoken voor mestbereiding. De bossen werden gebruikt voor houtwinning en varkens konden er eikels eten. Op de

waranden werd op konijnen en hazen gejaagd, terwijl de venen en moerassen gebruik werden voor het steken van turf en het verzamelen van biezten, riet en mos.

In de loop van de middeleeuwen verbeterde de positie van de Gooise boeren en werden zij van onvrije horigen tot vrije pachtboeren met krachtige, overerfbare gebruiksrechten op de Gooise gemene gronden. Nadat Nardincklant in 1280 door de Abdij van Elten was verpacht aan de Hollandse graaf Floris V, organiseerden de Gooise boeren zich in twee marken. Dit waren landbouworganisaties waarin bepaald werd door wie en op welke wijze de gemene gronden gebruikt mochten worden. De ene marke was gericht op agrarische gronden als weilanden en heidevelden, de andere op het bos. Aanvankelijk waren de gebruiksrechten gekoppeld aan het bezit van een eigen boerderij en akker, maar ze ontwikkelden tot persoonlijke overerfbare rechten voor meerderjarige mannen die woonden in Gooiland en in mannelijke lijn afstamden van gerechtigde boeren: *erfgooiers*. Ze formaliseerden hun gebruiksrechten in schaar- en bosbrieven, waarin werd bepaald wie de gemene gronden mocht gebruiken en, niet onbelangrijk, in welke mate.

3.2 Akker op de Naarder Eng langs de Aalbergsweg (foto: RAAP).

De verhouding met de opeenvolgende landsheren werd in 1474 vastgelegd: de Grote Raad van Mechelen erkende weliswaar de soevereiniteit van de landsheer, maar erkende ook de pretenties van de erfgooiers. Er lag sindsdien een stevig juridisch fundament onder de gebruiksrechten op de gemene gronden van de erfgooiers. Landsheren of overheden die probeerden aanspraak te maken op de erfgooiersgronden vingen mede op basis van het arrest van 1474 keer op keer bot, tot aan de hoogste rechterlijke instanties. Tot ver in de twintigste eeuw bleef de erfgooiersorganisatie overeind, maar onder druk van het afnemende boerenbedrijf en de groeiende woningnood kwam er uiteindelijk een eind aan. Wel is door de verkoop in 1932 aan het kort daarvoor opgerichte Gooisch Natuurreservaat (GNR) een groot deel van de bossen en heidevelden van de erfgooiers 'ten eeuwigden dage' bestemd als natuurgebied.

3.3 Op de luchtfoto van de Naarder Eng zijn naast bossen en zandaftgravingen ook verschillende open akkercomplexen herkenbaar waar nog altijd gewassen als rogge, haver en boekweit worden verbouwd (© Google Earth).

3.4 De veengebieden: van ontginning naar dijken, dammen en molens

De oude woongronden in de Vechtstreek en het Gooi waren gescheiden door uitgestrekte veengebieden. Hoewel de venen zeker gebruikt zullen zijn, bijvoorbeeld voor turfwinning of op drogere delen voor het weiden van vee, werden ze niet permanent bewoond. Daarvoor waren de gebieden te nat. Echter door bevolkingsgroei en toenemende behoefte aan landbouwgrond begon men omstreeks 1000 de veengebieden op een systematische manier in cultuur te brengen. Daartoe werden de begroeiing verwijderd en sloten gegraven om het veen te ontwateren. De sloten werden in rechte lijn gegraven naar het Almere (de voorloper van de Zuiderzee) en de Vecht, zoals nog goed te zien is aan het slotenpatroon van de Noordpolder ten oosten van Muiden en de Binnendijksche, Overveensche, Berger- en Meent (BOBM)-polder tussen Muiderberg en Naarden.

3.4 Op de luchtfoto van de Binnendijksche, Overveensche, Berger- en Meent (BOBM)-polder tussen Muiderberg en Naarden is goed te zien dat het slotenpatroon georiënteerd is op wat vroeger het Almere was (© Google Earth).

Aangenomen wordt dat de veenontginningen tussen het Gooi en de Vecht onder leiding van bisschoppelijke dienstlieden zijn uitgevoerd. In praktische zin bestond de ontginning uit blokken met meerdere kavels die aan de zij- en achterkant waren begrensd door lage kaden om toevoeiend water te keren. Een ontginningskavel mat doorgaans 150 bij 1250 meter, en was bestemd voor een familie die er een boerderij op vestigde. Fasegewijs werden nieuwe blokken ontgonnen totdat rond 1300 de meeste veengebieden in cultuur gebracht waren.

De ontginning van het veen, dat voor zo'n 80 procent uit water bestaat, bracht een sterke bodemdaling teweeg. Al vrij snel dreigden de gebieden daarom ongeschikt voor akkerbouw te worden. Het graven van extra afwateringssloten bood maar korte tijd soelaas. Hierdoor schakelden de meeste boeren op het veen over naar veeteelt. Echter de bodemdaling ging voort en de zakkende grond moest beschermd worden tegen overstromingsgevaar vanuit de Zuiderzee en de Vecht. Bestaande kades werden daartoe opgehoogd en nieuwe dijken werden aangelegd. Zo ontstonden polders, door waterkeringen omgeven gebieden waarvan de waterstand kunstmatig werd geregeld. Aanvankelijk ging dat via half-natuurlijke afwatering, waarbij door middel van een spuisluis het overtollige water werd geloosd wanneer het waterpeil in de polder boven dat van het buitendijkse water uitkwam.

De introductie van de windwatermolen vanaf de vijftiende eeuw bracht een grote verbetering voor de afwatering. Door bemaling kon de waterstand in de polders veel beter geregeld worden. Van de vele poldermolens die in de polders van de gemeente Gooise Meren in de loop der tijd hebben gefunctioneerd is er nog maar een over: De Onrust of Meermolen aan de Boezemkade ten zuidwesten van Muiderberg. De molen dateert uit 1809, werd gebouwd voor de drooglegging van het Naardermeer, maar functioneert sinds het mislukken van de drooglegging voor de bemaling van het meer.

De eerste dijk langs de Zuiderzee tussen Diemen en Naarden werd aangelegd na de verwoestende stormvloed van 1170. De dijken langs de Vecht dateren waarschijnlijk eveneens uit de dertiende eeuw. Rond het Naardermeer, toen nog het Uitermeer, werden de Broekdijk (nu Loodijk) en Keverdijk aangelegd. De verbindingen tussen het meer en de Vecht, via de Kleine en Grote Drecht, werden in de veertiende eeuw afgedamd, maar in 1383 en 1389 wel voorzien van sluizen. Ook de Vecht is al vroeg afgedamd. Een eerste dam werd waarschijnlijk gelegd na de stormvloed van 1170 ter hoogte van Otterspoor bij Breukelen. Later is de dam in fasen naar het noorden verlegd: in 1437 naar Hinderdam (nabij Nigtevecht) en uiteindelijk in 1674 naar Muiden door de bouw van de zeesluis die er nu nog steeds ligt.

3.5 Het ontstaan en verplaatsen van nederzettingen

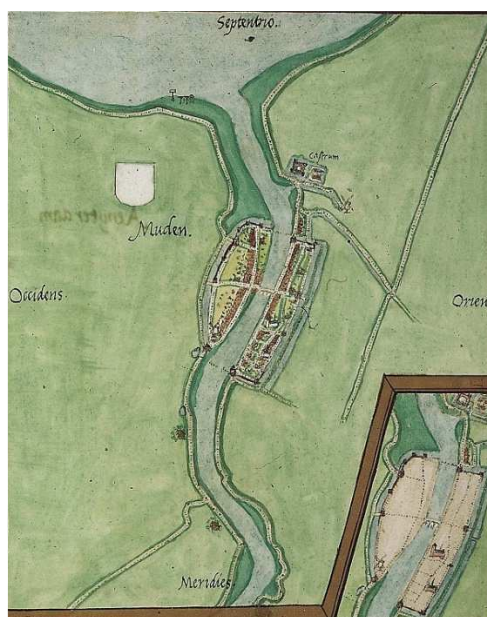
Binnen de hierboven geschetste sociaaleconomische en ruimtelijke context ontstonden in de middeleeuwen vier kernen: de steden Naarden en Muiden en de dorpen Muiderberg en Bussum. Opmerkelijk is dat zeker twee, maar wellicht alle vier de nederzettingen in de loop van de middeleeuwen zijn verplaatst.

Een nederzetting die zeker is verplaatst, is Naarden, dat voor het eerst vermeld wordt rond 900 als *Naruthi*. Het betreft een vermelding in een goederenlijst van de abdij van Werden. In *Naruthi* bezat deze abdij destijds de kerk en 'het kerkenland van het Almere tot de Tafelbergen'. Hieruit blijkt al dat het oudste Naarden was gelegen tussen het Almere en de stuwwallen van het Gooi. De oudste nederzetting werd in 1350 tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten verwoest en is daarna verlaten en door kustafslag onder water verdwenen. Al vanaf de zestiende eeuw zijn er meldingen van restanten (straten, stenen, putten, enz.) die bij laagwater in het zicht kwamen, in het huidige Gooimeer, zo'n zeven- tot achthonderd meter ten noorden van landgoed Oud-Naarden. Ook uit meer recente tijd zijn verschillende archeologische vondsten (aardewerk, munten, riemtongen) bekend die wijzen op de vroegere aanwezigheid van een nederzetting vanaf omstreeks 700.

Het oude Naarden was in de eerste helft van de veertiende eeuw uitgegroeid van een centrale plaats in het Gooi tot een stad van enig belang in het graafschap Holland. In 1342 kreeg de stad van graaf Willem IV het visstapelprivilege, wat inhield dat alle vis die op zee tussen de Vecht en de IJssel was gevangen in Naarden op de markt gebracht moest worden. Dit privilege werd nog eens bevestigd nadat de stad vanaf 1351 op de nieuwe, huidige locatie werd opgebouwd. De nieuwe ligging bood een betere bescherming tegen de uitdijende Zuiderzee en gaf de graaf de mogelijkheid de landroute tussen Holland en het Gooi te controleren via een sterke vestingstad. Het regelmatige stratenpatroon van Naarden is bij de aanleg bepaald en sindsdien, op enkele details na, niet meer veranderd.

De eerste vermelding van Muiden dateert uit dezelfde tijd als Naarden. Ook hier was de kerk met het kerkenland destijds in bezit van de abdij van Werden. Uit een andere goederenlijst (van Sint-Maarten, 870), van de Utrechtse kerk, blijkt dat de bisschop in Muiden mogelijk al eerder zeven viswieren bezat. In beide lijsten wordt Muiden aangeduid als *Amuthon*, wat erop duidt de riviermonding bij de nederzetting toen nog geen Vecht maar Aa genoemd werd. In het midden van de tiende eeuw kreeg de Utrechtse kerk bij Muiden ook domeingoederen en de tol van de Duitse koning in bezit. Dit wijst op een strategische ligging aan een belangrijke scheepvaartroute. Muiden kreeg tegelijk met Utrecht van de bisschop stadsrechten, ergens in de periode 1114-1122, hoewel de inhoud van die rechten niet bekend is.

Het is de vraag waar we het oudste Muiden moeten zoeken. Binnen de huidige historische kern zijn geen oudere archeologische vondsten gedaan dan uit het laatste kwart van de twaalfde eeuw. Mogelijk heeft het oudste Muiden daarom noordelijker gelegen en is de nederzetting verwoest bij de stormvloed van 1170. Extra aanwijzingen daarvoor zijn de vermelding in 1200 van een kerk te Altenmudhen (Oud-Muiden) en in 1232 van Aldermuderweide (Oudmuiderweide). Na die ramp zou de stad dan op het einde van de twaalfde eeuw op de huidige plaats zijn herbouwd. De tufstenen toren van de Grote Kerk dateert nog uit die tijd. Bij archeologisch onderzoek is vastgesteld dat men al kort na de bouw te maken kreeg met een stijgende grondwaterspiegel en verzakkingen, wat erop wijst dat dit geen stabiele ondergrond was waar al eeuwenlang op gewoond werd.

3.5 en 3.6 Plattegronden van Naarden en Muiden door Jacob van Deventer, c. 1560 (Biblioteca Nacional, Madrid)

Het ontstaan van Muiderberg is lastiger te dateren. De plaats wordt voor het eerst genoemd in 1299, toen verklaard werd dat de tienden (opbrengstbelasting) van Mudenberghe 'vanouds' werden ontvangen door de pastoor van Naarden. Ook gezien de landschappelijke ligging op een opduiking van

de stuwwal en enkele archeologische vondsten in de omgeving, zal de geschiedenis van de plaats ongetwijfeld verder teruggaan. Historische betekenis kreeg de plek doordat in 1296 in deze omgeving de beroemde moord op graaf Floris V zou hebben plaatsgevonden. Ter ere van deze graaf werd in 1324 een kapel gesticht in Muiderberg die op het einde van de vijftiende eeuw vervangen werd door de huidige Kerk aan Zee. De ligging van deze kerk op de klifkust wijst erop dat ook van het oude Muiderberg waarschijnlijk flinke delen in het water zijn verdwenen.

3.7 Kerk aan Zee in Muiderberg (foto: Wikipedia/Gouwenaar).

Ook de nederzetting Bussum is in de loop van de middeleeuwen verplaatst. De eerste vermelding van het dorp vinden we in een rekening uit 1306 van de baljuw van Gooiland, een hoge vertegenwoordiger van de graaf van Holland. Uit de rekening blijkt dat baljuw Berend van Dorenweerd in 'Busse' was geweest en daar kosten had gemaakt. Uit deze oudste naamsvermelding blijkt ook dat Bussum, anders dan de nabijgelegen dorpen Hilversum en Blaricum, geen heem-naam uit de vroege middeleeuwen is maar een bos-naam: Busse betekent 'bossen' of 'bosjes'. Hiermee werd hoogstwaarschijnlijk de nederzetting Oud-Bussum bedoeld, ook wel Hoog-Bussum genoemd, die gelegen was nabij het huidige landgoed Oud-Bussem aan de Flevolaan 69 in Huizen. Of het dorp veel ouder dan 1306 is, valt bij gebrek aan archeologische gegevens moeilijk te zeggen. Er is wel een bronzen onderdeel van een paardenharnas uit de periode 900-1300 gevonden, maar dat hoeft niets te zeggen over de eventuele aanwezigheid van een nederzetting in die periode.

Het huidige dorp Bussum, ook wel Laag-Bussum of Klein-Bussum genoemd, is waarschijnlijk ontstaan vanaf het einde van de vijftiende eeuw. Nadat Oud-Bussum, dat gelegen was op Huizens grondgebied, herhaaldelijk was geplunderd bij gevechten tussen Hollandse en Stichtse troepen, hebben de inwoners zich gevestigd op Naardens grondgebied, langs de weg tussen Naarden en Hilversum. Op deze locatie woonde men dicht bij de engen (akkers) en meenten (gemeenschappelijke weilanden). De centrale plek van het dorp was, zoals ook in de andere Gooise dorpen, de brink: een open ruimte waar het vee verzameld werd om naar de meenten geleid te worden. Die meenten lagen in de buurt van het Naardermeer. De Bussumse engen lagen ten zuiden van de Huizerweg.

3.8 Het dorp Bussum op een uitsnede van de oudste kadastrale minuut, 1824 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, MINo7026A02). Vanuit de dorpskern aan de Brink voerden vele wegen en paden naar de omringende akkers, weilanden en woeste gronden. Een tweede kern, Achterbuurt, lag wat westelijker en bestond uit een kleine groep boerderijen rond een samenkomst van wegen.

Uit twee belastingonderzoeken, de Enquete (1494) en Informatie (1514), is bekend waarmee de inwoners van de dorpen en steden zich aan het einde van de middeleeuwen bezighielden. In de stad Naarden werkten de meeste mensen in de lakennijverheid. In de twee Bussumse dorpen hielden zowel de mannen als de vrouwen zich vooral bezig met het spinnen van vezelgaren. De inwoners van Muiderberg deden aan akkerbouw (vooral rogge en haver), vogelen en vissen. Voor de stad Muiden staan als belangrijkste middelen van bestaan de visserij, veeteelt (koeien) en het maken van biezen matten vermeld.

Uit de belastingonderzoeken kan ook een indruk van de bevolkingsomvang verkregen worden, omdat voor iedere plaats het aantal haardsteden (huizen met een eigen haard) moest worden opgegeven. Hoewel niet zeker is of ieder stad of dorp dit aantal wel eerlijk en betrouwbaar door gaf, geeft het wel een indicatie van de onderlinge verhoudingen. Voor de stad Naarden werden in 1514 500 haardsteden opgegeven, voor Muiden 100, voor de twee dorpen van Bussum samen 36 en voor Muiderberg 34. Als uitgegaan wordt van een gemiddeld aantal personen per haardstede van 5, kan de volgende schatting van het inwonertal rond 1514 gemaakt worden: Naarden 2500, Muiden 500, Bussum 180, Muiderberg 170.

3.6 Kerken en kloosters

Een van de meest ingrijpende ontwikkelingen in de middeleeuwse samenleving was de kerstening, de massale bekering tot het christelijke geloof. In onze streken werd dit geloof vooral gebracht en verkondigd door Engelse en Ierse missionarissen gedurende de vroege middeleeuwen. Met steun van de Frankische koningen trachten zij de bevolking te bekeren van hun heidense gewoonten en praktijken. Een van de meest zichtbare manieren waarop het nieuwe geloof vorm kreeg in het landschap was door het bouwen van kerken in de bewoonde gebieden en nederzettingen. Zo stichtte de bekende missionaris Willibrord in Utrecht vanaf het einde van de zevende eeuw enkele kerken en een kloosterschool voor de opleiding van missionarissen. Bonifatius, een andere bekende missionaris, stichtte rond 720 een kerk in Attingahem, wat waarschijnlijk de oude naam van Breukelen is.

Voor de kerstening van de Vechtstreek en het Gooi is vooral het missiewerk van Liudger van belang geweest. Liudger kwam uit een Fries adellijk geslacht en werd vlakbij Utrecht geboren, in Zwesem (Zuilen). Hij ging naar de kloosterschool in Utrecht waar hij de oude Bonifatius nog heeft ontmoet. Als missionaris werkte Liudger met veel succes onder de Friezen en Saksen. Aan het einde van de achtste eeuw stichtte hij een abdij in Werden (nu een wijk in Essen) aan de Roer, waaraan hij zijn gehele bezit schonk. Onder dat bezit was ook veel familiegoed uit de Gooi en Vechtstreek. Zo had Liudger in Werinon (Nederhorst den Berg) een kerk gesticht, die de voorloper was van de huidige Willibrordkerk. De kerk van Nederhorst den Berg was tevens de moederkerk van waaruit al voor 900 de kerken te Naarden (*Naruthi*) en Muiden (*Amuthon*) werden gesticht, gezien hun vermelding op de eerder genoemde goederenlijst van de abdij.

Het Gooi (Nardincklant) werd dus gekerstend vanuit de Vechtstreek. Dit blijkt ook uit de kerkelijke geografie van het middeleeuwse bisdom Utrecht. Daarin behoorde het Gooi tot het decanaat *luxta Vechtam* (Bij de Vecht). Nadat het Gooi in de tiende eeuw via de Hamalandse graaf in bezit van de abdij van Elten was gekomen, heeft ook deze abdij een stempel gedrukt op de kerkelijke ontwikkeling. De kerk van Naarden werd gewijd aan de beschermheilige van de Eltense abdij, Sint Vitus. Vanuit de Naardense moederkerk zijn in de loop van de middeleeuwen in het Gooi verschillende nieuwe dorpskerken afgesplitst die gewijd zijn aan Sint Vitus: Laren (c. 1260) en Huizen (1380), terwijl vanuit Laren weer de kerken van Blaricum (eind 14de eeuw) en Hilversum (1460) zijn verzelfstandigd. In Bussum werd in 1520 een kapel gebouwd die gewijd was aan Sint Vitus. Deze kapel viel onder de parochie Naarden en stond op een heuvel op de hoek van de huidige Kerkstraat en Kapelstraat. Er zijn nog enkele parochiekerkgebouwen uit de late middeleeuwen bewaard gebleven. Zo dateert de tufstenen toren van de Grote of Sint-Nicolaaskerk in Muiden uit het einde van de twaalfde eeuw. Het schip en koor van de kerk dateren uit het begin van de vijftiende eeuw. De Grote of Sint-Vituskerk in Naarden dateert grotendeels uit de vijftiende en begin van de zestiende eeuw. De Kerk aan Zee te Muiderberg stamt uit het einde van de vijftiende eeuw.

Grote Kerk Naarden

De Grote Kerk Naarden geniet zowel landelijke bekendheid om haar bijzondere gewelfschilderingen als om de jaarlijkse uitvoering van de Mattheüs Passion. Welke kunstenaar tussen 1509 en 1518 de schilderijen aanbrachten op het tongewelf in Naarden is niet precies bekend. Beweerd wordt wel dat deze afkomstig waren uit een kring rondom Jacob Cornelisz (Buys) van Oostsanen, een van de Nederlandse meesters uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Wat het tongewelf in de eerste plaats bijzonder maakt, is dat de schilderijen kunnen worden gerekend tot de meest complete en gaaf bewaarde, nog bestaande serie op een tongewelf in Nederland. Daarnaast zijn de houten delen van het gewelf met grote precisie geschaafd, zodat zij geheel vlak op elkaar aansluiten. In totaal gaat het om 27 afbeeldingen van voorstellingen uit het Oude en Nieuwe Testament. Ze bevinden zich op 25 meter hoogte boven het schip en het koor. De voorstellingen zijn gebaseerd op houtsneden van Albrecht Dürer en werk van Jacob Cornelisz. Voor de voorstellingen uit het Oude Testament is vooral geput uit de *Biblia Pauperum* of 'armenbijbel', een boek uit circa 1470 dat als leidraad bij de eredienst werd gebruikt. Aan de noordzijde is het lijdensverhaal van Christus uit het Nieuwe Testament in tien voorstellingen weergegeven. Daartegenover zijn vergelijkbare gebeurtenissen uit het Oude Testament te zien. De apsis geeft het Laatste Oordeel weer, de afgebeelde figuren hebben er twee- tot driemaal de grootte van een mensfiguur. De tongewelfschilderingen werden meerdere malen gerestaureerd. De eerste keer was aan het begin van de twintigste eeuw. De contouren werden daarbij zo dik aangezet, dat ze bij de latere restauratie verwijderd moesten worden. Vanaf 1967 werden in een periode van zeven en een half jaar alle planken een voor een verwijderd en onder de loep genomen. Vuil en verflagen uit latere perioden werden verwijderd, beschadigde details aangevuld en het hout werd verstevigd en geïmpregneerd tegen rot, schimmel en insecten. Zo kwamen de originele voorstellingen weer in volle glorie tevoorschijn.

3.9 De gewelfschildering van het Laatste Oordeel in de apsis van de Grote Kerk in Naarden (foto: Stichting Grote Kerk Naarden)

3.10 Grote- of Sint-Nicolaaskerk Muiden (foto: Wikipedia/Marcel Mulder).

Naast parochiekerken en kapellen waren in de steden Naarden en Muiden ook enkele kloosters gevestigd in de late middeleeuwen. Zo werd in Naarden in 1418 het Mariaconvent gevestigd en rond 1440 verplaatst naar de noordoosthoek van de stad. De zusters kregen toestemming om de straat die over hun terrein liep, het verlengde van de Katrepel, te verleggen, zodat deze om het klooster langs de stadsmuur kwam te lopen. Na de Reformatie, de omwenteling van het katholieke naar het protestantse geloof, heeft het klooster gediend als weeshuis en kazerne. Het koor van de kerk is in gebruik geweest bij de Waalse kerk en na 1750 ook bij de Lutherse kerk. In het koor ligt zeer waarschijnlijk het graf van de Tsjechische theoloog, filosoof en pedagoog Jan Amos Comenius. Om die reden werd het koor in 1933 verbouwd tot mausoleum en werd het intern verbonden met het Comenius Museum.

Van een vergelijkbaar klooster in Muiden, het Sint-Catharinaconvent, is niets meer bewaard gebleven. Ook dit klooster, dat mogelijk rond 1350 was gesticht, werd na de Reformatie hergebruikt als weeshuis. In 1815 werd het vanwege bouwvalligheid gesloopt. Enkel de straatnaam Kloosterstraat herinnert nog aan de vroegere aanwezigheid van het convent in het zuidoostelijk deel van de historische kern.

3.11 Het koor van de kloosterkerk van het Naardense Mariaconvent, tegenwoordig onderdeel van het Comenius Museum (Wikipedia/Joost1948).

Het enige klooster dat niet in een van de twee steden gevestigd was, was het mannenconvent Sint-Vitus te Oud-Naarden, nabij de vroegere stad Naarden die was prijsgegeven aan de golven. Omstreeks 1420 streken er enkele Amsterdamse lekenbroeders neer en bouwden zo'n vijf- tot zeshonderd meter ten zuiden van de stad Oud-Naarden een kleine kapel en enkele hutten. Door giften van welgestelden en aanwas van monniken van elders groeide de vestiging uit tot een welvarend convent, waarvan de kanunniken zich onder meer bezighielden met visserij, lakenweverij en leerbewerking. Ook bezat het klooster een oliemolen, die nog staat weergegeven op de zogeheten Ronde Kaart van Gooiland. Na de Reformatie werd het klooster opgeheven. In het gebouw werd het burgerweeshuis gevestigd, tot Napoleon er in 1811 een kazerne van maakte. Door voortgaande landafslag is ook de plek waar het klooster Oud-Naarden ooit stond in de golven verdwenen.

3.12 Ronde Kaart van Gooiland, c. 1525 (Nationaal Archief, NL-HaNa.4.VTH.2580) met Muiden, Muiderberg, Naarden, Bussum en het klooster Oud-Naarden.

3.7 Muiderslot

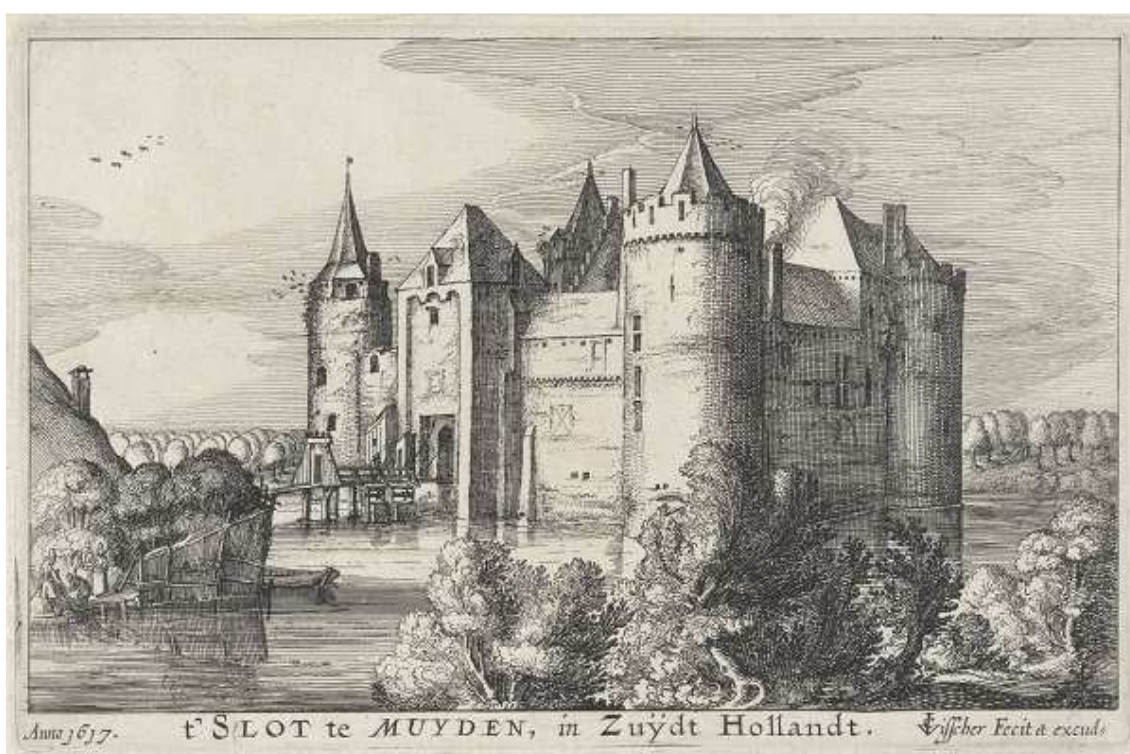
De gemeente Gooise Meren ligt tegenwoordig in de provincie Noord-Holland. Ook dit is een erfenis uit de late middeleeuwen, toen vooral de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland streden om het gezag over het Gooi en de Vechtstreek. In die machtsstrijd speelden ook opkomende lokale heren een belangrijke rol, zoals de heren van Amstel. Oorspronkelijk waren de Van Amstels dienstlieden van de bisschop van Utrecht. Zij beheerden namens de bisschop delen van zijn bezit in de noordelijke Vechtstreek en Amstelland en hebben vermoedelijk ook een leidende rol gehad bij de veenontginningen in deze streken.

Gaandeweg slaagden de Van Amstels erin hun positie te versterken en hun bezit uit te breiden. Daarbij maakte zij handig gebruik van rivaliteit tussen landsheren. Zo waren de Van Amstels in de dertiende eeuw ook rentmeester van de abdij van Elten in Nardinklant. Waarschijnlijk hebben zij daar goed van geprofiteerd en gingen zij verschillende inkomsten uit het Gooi als bezit beschouwen. De juffers van het verafgelegen Elten konden hier weinig tegen uitrichten. Het kwam hun waarschijnlijk goed uit dat de graaf van Holland ook bezorgd was om het groeiende machtsgebied van de heren van Amstel. De verpachting van het Gooi aan Floris V in 1280 was voor beide partijen dan ook voordelig: de abdij had regelmatige inkomsten uit het domein en Floris breidde zijn invloed uit ten koste van de Van Amstels. Ook de bisschop van Utrecht probeerde de ambities van de Van Amstels in de hand te houden. Het gerecht van Muiden met tienden (opbrengstbelastingen), tol en land dat de Van Amstels sinds 1226 van hem in erfpacht hielden, werd in 1281 verpand aan de Hollandse graaf Floris V, als dank voor de militaire steun die Floris hem geboden had. Naast het Gooi kreeg de Hollandse graaf hiermee ook steviger voet aan de grond in de Vechtstreek. Het moet dan ook in deze periode geweest zijn dat hij in Muiden een versterking liet bouwen, het Muiderslot. Vanuit dit kasteel kon hij de monding van de Vecht controleren en de tol die daar gevestigd was innen.

Het Muiderslot speelt een rol in het beroemde verhaal van de moord op graaf Floris V in 1296. Een groep edellieden, onder wie Gijsbrecht IV van Amstel, ontvoerde de graaf tijdens een jachtpartij even

buiten Utrecht en zette hem gevangen in het Muiderslot. Toen de boerenbevolking lucht kreeg van de ontvoering ontwikkelde zich het plan om de graaf te bevrijden. Nadat enkele van de ontvoerders met Floris het Muiderslot verlieten, stuitten ze in de buurt van Muiderberg op een groep Gooise boeren die Floris kwam opeisen. In het tumult wat vervolgens ontstond werd Floris door een van zijn ontvoerders met een zwaard doodgeslagen.

Na de moord op Floris V werd het Muiderslot belegerd en tot de grond toe afgebroken door de bisschop van Utrecht. De stenen liet hij stroomopwaarts via de Vecht naar Vreeland brengen voor de uitbreiding van zijn eigen kasteel aldaar. Ondanks deze poging van de bisschop om zijn gezag in Muiden te herstellen, is de stad in de veertiende eeuw toch weer aan Holland gekomen. Ook het Muiderslot werd, vanaf omstreeks 1370 onder graaf Albrecht van Beieren, weer herbouwd. Dit is het kasteel dat, ondanks latere wijzigingen, zeer goed bewaard gebleven is.

3.13 Gezicht op het Muiderslot door Claes Jansz. Visscher, 1617 (Rijksmuseum).

3.8 Erfgoed uit deze periode

In dit hoofdstuk staan de ontwikkeling van het landschap en het ontstaan van het nederzettingspatroon in de middeleeuwen centraal. De landschappelijke diversiteit die in het vorige hoofdstuk is behandeld, vertaalde zich in de middeleeuwen in een politiek-bestuurlijk onderscheid tussen de Vechtstreek en het Gooi. Daartussen lagen uitgestrekte veengebieden die vanaf omstreeks 1000 op grote schaal werden ontgonnen. De structuren die hiervoor werden aangelegd, eerst sloten en kades, later dijken, dammen en molens, zijn in verschillende polders nog goed bewaard gebleven.

Ook de plaats waar de steden Naarden en Muiden en de dorpen Bussum en Muiderberg liggen, is in de middeleeuwen bepaald. Het stratenpatroon van Naarden en Muiden dateert, op kleine wijzigingen na, nog uit deze periode. Zeker de vanaf 1351 aangelegde nieuwe stad Naarden geldt als bijzonder stedenbouwkundig erfgoed. In bouwkundig opzicht dateren in beide steden zowel de parochiekerken uit de late middeleeuwen als in Naarden ook de vroegere kloosterkerk van het Mariaconvent. In Muiderberg staat nog de vijftiende-eeuwse Kerk aan Zee.

De erfgooiers zijn voor het Gooi van groot belang geweest. Deze van oorsprong middeleeuwse gemeenschap van Gooise boeren heeft tot ver in de twintigste eeuw bestaan en in veel families leeft het erfgooierschap nog steeds. Ook voor het hedendaagse landschap zijn de erfgooiers belangrijk geweest, met name door de verkoop van hun bos- en heidegronden aan het Goois Natuurreservaat, waardoor deze nu voor altijd als onbebouwde natuurgebieden behouden blijven.

Tenslotte is ook het Muiderslot een monument uit de middeleeuwen. De strategische ligging van het kasteel aan de monding van de Vecht herinnert aan de strijd om de macht in dit gebied tussen de heren van Amstel, de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland. Die machtsstrijd is uiteindelijk in het voordeel van de Hollandse graaf uitgevallen, waardoor de gemeente Gooise Meren nu nog altijd tot de provincie Noord-Holland behoort.

4 Onderdeel van de Republiek

4.1 Landschap en infrastructuur in de vroegmoderne tijd (1500-1850)

In de vroegmoderne tijd ontstaat de Republiek der Verenigde Nederlanden, waarbinnen het gewest Holland met de internationale metropool Amsterdam dominant was. De steden en dorpen in de gemeente Gooise Meren kregen op verschillende manieren met deze dominantie te maken, zoals in dit hoofdstuk beschreven wordt. Eerst wordt de machtspolitieke context van de Republiek geschetst, waarna aandacht besteed wordt aan de aanleg van de trekvaart naar Amsterdam, de buitenplaatsen en de zandwinning. Ook de aanleg van de Joodse begraafplaats in Muiderberg en de aanstelling van de Amsterdammer Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647) als baljuw van Gooiland en drost van Muiden zijn uitingen van de sterke verbondenheid van de stad Amsterdam met de Gooi en Vechtstreek. Verder had ook de (tijdelijke) droogmakerij van het Naardermeer en de aanleg van verschillende militaire waterlinies gevolgen voor de inrichting van het landschap. De stad Naarden werd de zwaarst versterkte stad van de Republiek. Tot slot speelden ook op religieus gebied belangrijke ontwikkelingen die zich manifesteerden in het fysieke landschap.

4.2 Van graven en vorsten naar een Staten-Generaal: het ontstaan van de Republiek

Rond 1400 behoorde het grondgebied van de tegenwoordige gemeente Gooise Meren tot het graafschap Holland. Vanaf 1433 kwam Holland in handen van de hertogen van het Franse Bourgondië, die hun macht door huwelijken, erfenissen, koop en verovering sterk hadden uitgebreid in de Nederlandse gewesten. Na de dood van de laatste hertogin van Bourgondië in 1482, kwamen Holland en de andere Bourgondische gewesten via haar zoon aan de Habsburgse vorsten, die oorspronkelijk regeerden over vijf hertogdommen in Oostenrijk. In de noordelijke Nederlanden breidden de Habsburgers hun machtsgebied in de zestiende eeuw nog verder uit, met onder meer het Sticht Utrecht en het hertogdom Gelre. Bovendien werden zij keizer van het Duitse rijk en verwierven zij door huwelijkspolitik ook twee Spaanse hertogdommen. De bekende Habsburgse vorsten Karel V en zijn zoon Filips II regeerden derhalve over een zeer groot rijk.

Omdat Filips II in Madrid resideerde, werd het bewind elders in zijn rijk gevoerd door landvoogden, die bij voorkeur afkomstig waren uit de familiekring. Daarnaast werden verschillende centrale raadsorganen opgericht, waarbinnen rechtspraak, bestuur en beleid in de landsdelen waren georganiseerd. Voor het bestuur van de gewesten werden stadhouders ('plaatsvervangers', beheerders of bestuurders) aangesteld, die veelal uit de hoge adel afkomstig waren en het ambt levenslang bekleedden. Deze stadhouders konden ook de gewestelijke Statenvergadering bijeenroepen, die bestonden uit vertegenwoordigers van alle standen in een gewest (adel, geestelijkheid en steden). Bij belangrijke aangelegenheden kon ook een centrale vergadering van vertegenwoordigers uit alle gewestelijke staten worden gehouden: de Staten-Generaal.

Het streven van de Spaanse vorsten naar een meer centraal georganiseerde staat, inclusief het afstaan van bevoegdheden en de afdracht van belastingen, leidde tot steeds meer weerstand onder de steden en adel. Beide zagen zich in toenemende mate bedreigd in de vrijheden en privileges die zij in de loop van de eeuwen hadden opgebouwd. Ook speelden er groeiende godsdienstige spanningen. Het protestantse gedachtegoed van kerkhervormers als Luther en Calvijn, die fel ageerden tegen bepaalde gebruiken en overtuigingen binnen de katholieke kerk, kon rekenen op een groeiende aanhang in de Lage Landen. Door de Spaanse landsheer was echter het katholieke geloof als enige ware godsdienst toegestaan. Aanhangers van afwijkende geloven werd als ketters beschouwd en zwaar vervolgd. De

vervolging van de protestanten en de weerstand tegen de toenemende centralisering en belastingdruk, leidden uiteindelijk tot de Nederlandse Opstand en de Tachtigjarige Oorlog tegen de Spaanse landsheer (1568-1648).

Naarden kreeg al snel te maken met bloedig oorlogsgeweld. Als reactie op het toelaten van enkele opstandelingen, belegerden Spaanse troepen de stad in november 1572. Vanuit de stad werden gezanten gestuurd om te bemiddelen en de stad zonder bloedvergieten over te geven. De Spaanse legerleiding liet weten de overgave te aanvaarden en stuurde de gezanten terug naar de stad om hen daar te ontvangen. Toen de poort geopend werd en een kleine groep Spaanse soldaten werd toegelaten tot de stad, was de stemming aanvankelijk opgelucht. De inwoners werden opgeroepen naar het stadhuis te komen om de vredesvoorwaarden aan te horen. Intussen stroomden steeds meer soldaten de stad binnen. Toen zo'n 400 inwoners in het stadhuis verzameld waren, kwam er een priester binnen die begon te bidden dat men nog maar kort de tijd had om zich voor te bereiden op de dood. Op dat moment begonnen de Spaanse soldaten te schieten en in te slaan op de verzamelde menigte. Daarna trokken ze ook de stad door, stichtten brand en vermoordden alle mannelijke inwoners. De geschiedschrijver Lambertus Hortensius was ooggetuige en beschreef de gruwelijkheden van dit 'Bloedbad van Naarden'. Volgens hem werden er na afloop zo'n 800 lijken in de stad geteld, nog zonder degenen die onder het puin van gebouwen lagen meegerekend.

4.1 Het Bloedbad van Naarden in 1572 door Noach van der Meer, c. 1752 (Rijksmuseum).

De opstandige gewesten sloten in 1579 met de Unie van Utrecht een samenwerkingsovereenkomst om zich te ontdoen van de Spaanse landsheer. Toen zij tevergeefs zochten naar een andere buitenlandse vorst die de regering van de gewesten op zich wilde nemen, verklaarden de gewesten zich in 1588 tot een onafhankelijke staat, de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De Republiek bestond uit de provincies Groningen, Friesland, Overijssel, Utrecht, Gelderland, Holland en Zeeland, die elk hun eigen gebied bestuurden en vertegenwoordigd waren in de Staten-Generaal in Den Haag. Ook Drenthe

behoorde tot de Republiek, maar had geen vertegenwoordigers in de Staten-Generaal. De Republiek bleef bestaan tot 1795, toen de Fransen de macht overnamen.

Binnen de Republiek was het vroegere graafschap Holland veruit het machtigste gewest, met de stad Amsterdam voorop. Al rond het midden van de zestiende eeuw was Amsterdam Utrecht gepasseerd als de grootste stad van de noordelijke Nederlanden. Ook daarna groeide de stad sterk door, zeker nadat het stadsbestuur zich in 1578 bij de Opstand had aangesloten en vele inwoners van Antwerpen zich na de val van deze stad in 1585 hadden gevestigd in Amsterdam. Waar Antwerpen de belangrijkste handelsstad van de zestiende eeuw was, werd Amsterdam dé handelsmetropool van de 'gouden' zeventiende eeuw. De stad werd verschillende malen uitgebreid (de grachtengordel) en telde aan het einde van de zeventiende eeuw meer dan 200.000 inwoners. De groeiende economische en politieke macht van Amsterdam heeft voor de latere gemeente Gooise Meren grote gevolgen gehad. Een goed voorbeeld is de aanleg van de trekvaart van Naarden via Muiden naar Amsterdam. Door de verbeterde bereikbaarheid vanuit Amsterdam kwam ook de bouw van buitenplaatsen in het Gooi op gang.

4.3 De Naarder- en Muidertrekvaart

Op initiatief van Amsterdamse kooplieden was vanaf 1634 in 's-Graveland de ontginning van voormalige erfgooiersgrond en de bouw van de eerste buitenplaatsen op gang gekomen. Om dit gebied vanuit Amsterdam beter bereikbaar te maken werd een nieuwe vaart gegraven vanaf de Vecht ten zuiden van Weesp. Deze 's-Gravelandse Vaart kwam gereed in 1638. Als compensatie voor het verlies van de grond waarop 's-Graveland werd gebouwd, mochten de Hilversumse erfgooiers enkele wegen en een zijtak naar dit kanaal aanleggen, de Gooise Vaart. Bovendien mochten zij op deze nieuwe route een beurtvaartdienst op Amsterdam organiseren. Het eerste deel van de Gooise Vaart was gereed in 1640, tien jaar later was de gehele vaart klaar.

De stad Naarden, die te kampen had met verzanding van de verbinding met de Zuiderzee, kon bij deze ontwikkelingen niet achterblijven en drong aan op een eigen vaarverbinding met Amsterdam. Met Muiden en Amsterdam werd overeengekomen dat ieder een derde deel van de kosten zou dragen. Bovendien werd afgesproken dat Naarden tol zou betalen aan Muiden, zoals dat voor de bestaande wegverbinding ook al het geval was, en dat Amsterdam een derde deel van de tolinkomsten ontvangen. Voor Muiden was er nog een ander voordeel bij de aanleg van de trekvaart. De Vechtdijk mocht niet doorgraven worden en ook een vaart door de grachten werd vanuit defensief oogpunt verboden. Als gevolg hiervan zouden de passagiers bij Muiden moeten overstappen en de vracht moeten worden overgeladen. Het vooruitzicht van toenemende werkgelegenheid rond het overstap- en overslagpunt verklaart de bereidheid van Muiden om te investeren in de onderneming.

Om een rechtstreekse verbinding tot stand te brengen tussen Naarden en Amsterdam kon worden volstaan met het graven van een vaart van Naarden naar Muiden en van Muiden tot aan Diemerbrug. Daar sloot de vaart aan op de vaarten die door Amsterdam waren gegraven bij de inpoldering van de Diemer- en Watergraafsmere. In 1640 starten de voorbereidende werkzaamheden en werden de benodigde toestemmingen verkregen. De daadwerkelijke aanleg vond in een onwaarschijnlijk hoog tempo plaats tussen mei en september 1641.

4.2 De Naardertrekvaart met in de verte Muiden en het Muiderslot (foto: RAAP)

Het profiel van de Muider- en Naardertrekvaart is zeer vergelijkbaar met dat van de andere trekvaarten in Holland en Utrecht. De breedte van de vaart bij aanleg bedroeg 15 tot 18 meter en de diepte circa 2,5 meter. Met de uitgehaalde bagger werd aan één kant een smalle kade opgeworpen. Aan de andere zijde werd een veel bredere kade aangelegd, zodat er plaats was voor een jaag- of trekpad van ongeveer 7 meter breed. Achter het jaagpad werd een drainagesloot gegraven. De drie steden werden gezamenlijk eigenaar van de vaarten en wegen. Het beheer werd gevoerd door een college van gecommitteerden, later commissarissen genoemd. Dit college werd gevormd door afgevaardigden uit de stadsbesturen. De vaarten werden onderhouden uit de inkomsten die men verkreeg uit de drie tollën: bij de Hakkelaarsbrug ten zuiden van Muiderberg, bij de Papelaansbrug ten noorden van Weesp en bij de Vinkenbrug ten oosten van Diemerbrug.

4.4 Buitenplaatsen rond Naarden en Muiderberg

Door de aanleg van de trekvaarten naar Amsterdam was het Gooi veel beter bereikbaar geworden. Al snel streken er de eerste rijke stedelingen neer, die werden aangetrokken door de rust en schoonheid van het landschap en de ruimte om er te kunnen jagen. Zij kochten er grond voor de bouw van zomerverblijven, de buitenplaatsen, zoals die eerder al langs de Vecht tot ontwikkeling gekomen waren. De oudste Gooise buitenplaatsen waren vaak ruime boerderijen (hofsteden) die werden verpacht, maar waar de eigenaar 's zomers een aantal voor hem ingerichte vertrekken bewoonde. Later werden exclusief voor bewoning en recreatie bestemde herenhuizen gebouwd, omgeven door nieuw aangelegde parken en tuinen. Tot de oudste buitenplaatsen bij Naarden, uit het midden van de zeventiende eeuw, behoorden Oud-Naarden, (Oud-)Valkeveen, Kommerrust, Berghuizen en Gravenveld.

De kloostergoederen en hofstede van Oud-Naarden waren na de Reformatie onder beheer gekomen van het stadsbestuur van Naarden. In 1640 werden de hofstede en het landgoed van ruim honderd hectare verkocht aan vier Amsterdamse kooplieden. Net als de oude stad Naarden en het klooster, kreeg ook de buitenplaats te kampen met voortgaande landafslag. Een groot deel is dan ook in de loop der jaren in de golven verdwenen. Verschillende onderdelen van de tuin en parkaanleg zijn wel bewaard gebleven, zoals een deel van het westelijke sterrebos en de heuvel de Vijverberg, waar vroeger een tuinhuis op stond. De boerderij van Oud-Naarden werd als gevolg van de landafslag in 1827 afgebroken en landinwaarts opgebouwd op de plek waar deze nu nog staat.

De buitenplaats Valkeveen ontstond nadat in 1654 een deel van het landgoed van Oud-Naarden was afgesplitst. In de twintigste eeuw kwam op het voormalige landgoed het recreatiepark Oud-Valkeveen tot ontwikkeling. Het herenhuis was toen al lang afgebroken. Delen ervan zijn hergebruikt bij de bouw van Nieuw-Valkeveen aan de Huizerstraatweg in 1844. De buitenplaatsen Kommerrust en Berghuizen

werden beide verwoest tijdens het beleg van Naarden in 1813-1814. Nadien kwamen de landgoederen in bezit van grootgrondbezitter J. P. van Rossum. Aan de oostkant van het oude bos van Berghuizen liet hij een tabaksschuur bouwen, die rond 1843 werd vervangen door een houten paviljoen met uitzicht op de Zuiderzee. Dit paviljoen gaf hij de naam Flevorama. Na het overlijden van Van Rossum ontstond hier de zelfstandige buitenplaats Flevorama, toen het houten paviljoen in 1858 werd vervangen door een landhuis naar ontwerp van architect A.L. van Gendt, thans een Rijksmonument. Van het door de Amsterdamse burgemeester Andries de Graeff (1611-1678) gestichte landgoed Gravenveld resteert nog een klein deel rond de Leeuwenberg, een heuvel waarop ooit een 20 meter hoge zuil met een leeuw stond.

4.3 De buitenplaats Flevorama in Naarden (foto: J.J.Th. Heins, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer 511.703).

Ook in Muiderberg, dat zowel via de Zuiderzee als de trekvaart goed bereikbaar was vanuit Amsterdam, werden in de zeventiende en achttiende eeuw verschillende buitenplaatsen gebouwd. Een bijzonder voorbeeld is Rustrijk, vanwege de beroemde echo die daar in 1729 werd ontdekt bij werkzaamheden in de tuin. De buitenplaats is reeds lang verdwenen, maar de halfronde tuinmuur die het echo-effect veroorzaakt is nog steeds aanwezig en vormt het hart van het ernaar genoemde Echobos. Een andere voorname buitenplaats in Muiderberg was Hofrust, later ook wel Rustlust genoemd. Ook van andere herenhuizen in Muiderberg, die allemaal verdwenen zijn, kennen we uit bronnen en kaarten de tot de verbeelding sprekende namen: Berg en Dal, Berglust, Krakenstein, Kroonslot, Voorburg en Wisseloord.

4.4 De tuinmuur van de voormalige buitenplaats Rustrijk in het Echobos bij Muiderberg, 2012 (foto: Wikipedia/Ben te Raa).

4.5 Zandwinning

Een andere ontwikkeling met landschappelijke gevolgen die samenhang met het belang van Amsterdam is de opkomst van de grootschalige zandwinning. Op de stuwwallen van het Gooi is het altijd betrekkelijk eenvoudig geweest om zand, grind of leem te winnen. Het kon door individuele boeren gemakkelijk worden weggegraven. Vanaf de zeventiende eeuw ontstond vanuit de uitbreidende steden, en vooral vanuit Amsterdam, een grote behoefte aan zand. Het werd al eerder gebruikt als ballast in schepen, maar nu ook vooral om de slappe veenbodem op te hogen om woningbouw of wegeaanleg mogelijk te maken.

De schaal, locatie en wijze van zandwinning hingen sterk samen met de mogelijkheden voor het vervoer. Met de aanleg van de 's-Gravelandse vaart in 1638, de Naarder- en Muidertrekvaart in 1641 en de Gooise Vaart in 1650, waren de transportmogelijkheden sterk verbeterd en begonnen de afzandingen aan de flauw hellende westkant van het Gooi. Hierbij werden meestal hooguit enkele meters zand afgegraven tot dicht bij het grondwaterniveau. Voor de afvoer van het zand werden vaarten en sloten gegraven. Het zand werd handmatig afgegraven, waarna het met kruiwagens naar de schuiten werd gebracht. De zanderijsloten en –vaarten sloten aan op de trekvaarten, waarlangs het zand naar Amsterdam gebracht werd.

In het geval van Naarden was er behalve een commercieel motief ook een militair-strategische aanleiding voor grootschalige afzandingen. Na 1672 wilde men de vesting Naarden beter verdedigbaar maken door middel van inundatie en het creëren van vrij schootsveld. Daarvoor moesten de hogere zandgronden in een omtrek van 300 roeden (1100 meter) rond de stad worden afgegraven. Om de afgraving rond Naarden te bespoedigen gingen de Staten van Holland ertoe over om afzandingen elders te verbieden, waaronder die bij 's-Graveland.

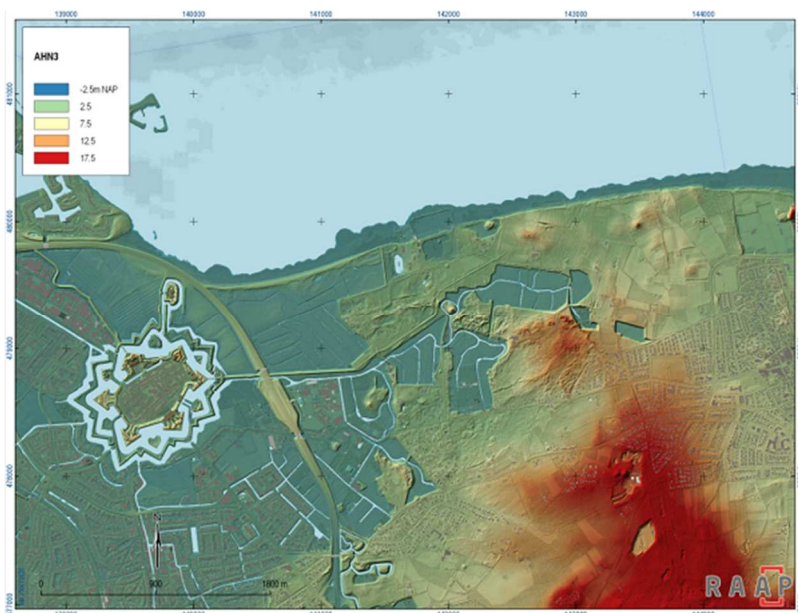
Na de ontzanding werden de gronden weer geschikt gemaakt voor landbouw. Hiertoe werd de zwarte bovengrond weer teruggestort. Voor de meentgronden van het Gooi waren hier voorschriften voor. Vanaf het begin van de achttiende eeuw waren er ook voorschriften over het peil tot waar mocht worden afgezand. Bij Naarden werd dit peil in 1723 vastgesteld op 47 cm boven het zomerwater van Naarden. Mede dankzij dergelijke werkwijzen en voorschriften waren de afgezande terreinen zeer geschikte landbouwgronden. De ligging was vlak, het grondwaterpeil kon goed worden geregeld en er was een vruchtbare bovengrond. Al omstreeks 1750 vestigden zich aan de Karnemelksloot bij Naarden de eerste hoveniers. Nog steeds is een deel van de Gooise afgezande terreinen in gebruik voor boomteelt.

De vlakke weiden en het schone water in de zanderijsloten maakten vestiging op de afgegraven gronden ook voor textielwerkers aantrekkelijk. Zowel langs de Bussumervaart als de Karnemelksloot waren in de achttiende en negentiende eeuw veel blekerijen gevestigd. De naam van de Karnemelksloot herinnert nog aan de zure melk die door de blekers gebruikt werd om het textiel te behandelen. Bijzonder zijn ook enkele voormalige zanderijsloten die zijn ingebed in latere uitbreidingswijken van Naarden en Bussum, zoals het Rembrandtkwartier en Brediuskwartier. Buiten de bebouwde kom, op de Naarder Eng tussen Naarden en Huizen, zijn ook nog enkele flinke zandafgravingen aanwezig. De lagergelegen, vlakke terreinen doorsneden met sloten, contrasteren sterk met de omliggende, hogergelegen bossen.

4.5 Zandaafgraving op de Naardereng, gezien vanaf de Oude Huizerweg (foto: RAAP)

Het grootste deel van Gooise bossen is overigens betrekkelijk recent aangeplant, in de negentiende en twintigste eeuw. Als gevolg van houtkap, begrazing en het steken van plaggen was het landschap op de Gooise stuwwallen buiten de enges in de middeleeuwen al steeds meer veranderd in uitgestrekt heidegebied. Op de voedselrijkere zanden konden bos en bosrestanten zich langer handhaven, maar in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw waren ook hier de laatste bosrestanten verdwenen. Het Gooise landschap was rond 1800 een uitgestrekte en open heide geworden, met hier en daar een enkel bosje of losse boom. Op de armere zandgronden kon het zand gaan verstuiven, zoals nu nog te zien is op de Limitische Heide. Veel zandverstuivingen in het Gooi zijn echter in de negentiende en twintigste eeuw verdwenen door jonge bosaanplant.

4.6 De afzandingen ten oosten van Naarden zijn op het Actueel Hoogtebestand 3.0 goed te herkennen als 'gaten' in de flanken van de stuwwal.

Een bijzondere zandaafgraving uit later tijd is die van Cruisbergen. Dit was een onontgonnen gebied op de grens van het zand en het veen, waarop door Jonkheer Rutgers van Rozenburg een landgoed werd gesticht. Om de grond te exploiteren besloot hij het te laten afgraven, wat tussen 1850 en 1880 zijn beslag had. Anders dan in de rest van Bussum werd het zand hier via 's-Graveland afgevoerd. Op de strook hogere grond aan de zuidzijde van de afgraving stond het herenhuis, dat later werd veranderd in een golfkartonfabriek en in de jaren tachtig van de twintigste eeuw volledig uitbrandde.

Het voormalige landgoed Cruijsbergen geniet, naast de latere renbaan die er werd aangelegd, ook nog enige bekendheid omdat op een deel ervan aan het einde van de negentiende eeuw een leefgemeenschap werd gesticht door schrijver en psychiater Frederik van Eeden. Geïnspireerd door het boek *Walden, or: life in the Woods* (1854), van de Amerikaanse schrijver H.D. Thoreau, noemde Van Eeden de gemeenschap Walden. Hij streefde naar een eenvoudig, eerlijk en zelfvoorzienend bestaan. Vanaf het begin had de stichting te kampen met problemen. De schrale zandgrond, die Van Eeden ook nog eens voor een te hoge prijs had gekocht, bracht erg weinig op. Bovendien trok de gemeenschap lieden aan die misbruik maakten van de idealen. Na enkele jaren was Walden weliswaar gegroeid tot enkele tientallen personen, van wie de helft kinderen, maar werd alleen door de bakkers geld verdiend. Toen de bakkers de gemeenschap uit onvrede in 1906 verlieten, was het snel gedaan. Een jaar later was de kolonie failliet. Van Eeden zelf bleef tot zijn dood in 1932 op Walden wonen en schreef er onder meer zijn bekende roman *Van de koele meren des doods*. Van de oorspronkelijke kolonie zijn nog enkele hutten bewaard gebleven, waaronder een hut die is ontworpen door W.C. Bauer in 1898 in de tuin van Nieuwe 's-Gravelandseweg 96 en inmiddels beschermd is als gemeentelijk monument.

4.7 Frederik van Eeden voor zijn eenvoudige woning op de leefgemeenschap Walden, 1905 (Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen, SSANog2W-N8.008.3).

4.6 Joodse begraafplaats Muiderberg

Een heel aparte plaats in de geschiedenis van de trekvaarten heeft de joodse lijkvaart op Muiderberg ingenomen. P.C. Hooft, kastelein van Muiden en baljuw van Gooiland, gaf omstreeks 1639 toestemming aan Gerrit Janszoon de Wilde, een inwoner van Muiden, tot de aankoop van een stuk grond bij Muiderberg om hierop een begraafplaats te stichten voor de Hoogduitse joodse gemeenschap in Amsterdam. Of de aanschaf van dit stuk grond te maken heeft met het feit dat de stadsbesturen van Amsterdam, Muiden en Naarden plannen ontwikkelden voor de aanleg van de trekvaarten, is niet met zekerheid te zeggen. Wel is zeker dat al vrij snel gebruikgemaakt werd van deze vaarverbinding om de lijken naar Muiderberg te vervoeren. Zo blijkt uit het reglement voor de schippers uit 1695 dat voor de lijkvaart een uitzondering werd gemaakt met betrekking tot de overslag bij Muiden en uit tolregisters van Muiden dat met zekere regelmaat een begrafeniswaart plaatsvond. Of al van af het begin gebruikgemaakt werd van wat nu nog de Jodenvaart heet, is niet duidelijk: in de tarieflijst van 1702 wordt wel melding gemaakt van de mogelijkheid om van af de Hakkelaarsbrug gebruik te maken van de Goog tot Muiderberg, maar uit de stukken blijkt niet of er dan al sprake is van een vaarverbinding tot aan de joodse begraafplaats. Echter op kaarten uit het midden van de achttiende eeuw is duidelijk een verbinding aangegeven tussen de trekvaart bij de Hakkelaarsbrug en de joodse begraafplaats.

4.8 De Joodse begraafplaats in Muiderberg (foto: Wikipedia/Janericloebe)

4.7 P.C. Hooft en de Muiderkring

Met Pieter Corneliszoon Hooft is tevens een prominente geleerde uit de Republiek ter sprake gekomen. Hooft kwam uit een Amsterdam regentengezin en werd opgevoed in een tolerant, humanistisch gezin. In 1609 werd hij aangesteld als baljuw van Gooiland en drost van Muiden, wat erop neerkwam dat hij als baljuw verantwoordelijk was voor het bestuur en de hoge rechtspraak in Gooiland en als drost van Muiden moest toezien op de bewaking van de toegang tot de Vecht en de route naar Amsterdam. In 1610 later trouwde hij en ging met zijn vrouw op het Muiderslot wonen, waar hij naast zijn bestuurlijke taken actief was als schrijver en dichter. Vooral in de zomermaanden ontving Hooft op het kasteel vele geleerde en artistieke vrienden als Constantijn Huygens, Hugo de Groot, Casparus Barlaeus en Gerardus Vossius. In de negentiende eeuw ontstond het idee dat deze bijeenkomsten een georganiseerd karakter hadden en een hoger cultureel doel nastreefden. Deze 'Muiderkring' werd veelvuldig op romantische schilderijen verbeeld. Later onderzoek heeft echter aangetoond dat de Muiderkring nooit in een dergelijke georganiseerde vorm heeft bestaan.

4.8 Het Naardermeer

Al vanaf 1561 werd er nagedacht over drooglegging van het Naardermeer. Verder dan een opmeting van het meer was men echter niet gekomen. In 1604 en 1607 werden opnieuw activiteiten ontplooid. In de meent van Naarden, aan de rand van het meer, werd in 1614 door de stad een kade aangelegd met het oog op verkoop van landerijen. Hier werden de enige cultuurlanden binnen de omkading van het Naardermeer tot stand gebracht die altijd zijn blijven bestaan. Er verrezen na 1614 huisplaatsen als de Groote Plaats (later Meerlust, nu Ridderhoeve), 't Eerste Huis (nu Stadzicht) en de Kleine Plaats. Ten dele kwamen er functies ten dienste van de stad, zoals een blekerij voor wasgoed. Met de opbrengsten van de landverkoop verbeterde de stad Naarden haar vestingwerken.

In 1623 volgde de verkoop van het meer zelf, met de notabele Godard van Reede als mede-eigenaar en mede-uitvoerder. Men legde in de periode 1623-1626 een dijk - de Meerkade - aan en bouwde watermolens om het water weg te pompen. Door peilverschillen met de omliggende polders en de vele kwel was dat moeilijk. In 1629 werd de geslaagde droogmakerij bovendien al weer geïnnundeerd toen in allerijl de Utrechtse waterlinie in gereedheid werd gebracht. Een poging om het meer weer droog te malen liep op niets uit. Pas vanaf 1804 werd een volgende poging gedaan, nu met vervening en vervolgens inpoldering als doel. De molen De Onrust (1809) is nog een relict van die tweede poging en maalt nog altijd overtollig water via de uitwatering naar de Vecht weg. De kleilaag was echter onvoldoende en de kwaliteit van de turf viel tegen. Mogelijk werd in deze fase de Binnenmeerkade

tussen het te vervenen en het droog te malen deel aangelegd. In 1831 werd nog een plan opgesteld door ingenieur F.E. Conrad, maar dat bleef onuitgevoerd.

4.9 Het Naardermeer met molen De Onrust (foto: Wikipedia/DymphieH)

De meeste relictten die nu nog te herkennen zijn rond het Naardermeer, dateren van een latere poging tot droogmaking tussen 1883 en 1886. Daarbij bleef het uiterste zuidoosten, waar door de zandbodem de sterkste kwel optrad, buiten droogmaking. Invloed van brak water uit de Zuiderzee en een slechte bodemchemische situatie zorgden voor zulke slechte economische omstandigheden, dat men de polder na drie jaar opgaf. Veel greppels en sloten van die laatste poging zijn nog steeds aanwezig, vooral in het zuidwestelijk deel rond de plas Veertigmorgen.

In het begin van de twintigste eeuw speelde het Naardermeer een belangrijke rol in de opkomst van de Nederlandse natuurbescherming. In 1904 nam de gemeenteraad van Amsterdam zich voor hier stadsvuil te storten, aan te voeren via de spoorlijn die in 1874 door het Naardermeer was aangelegd. Het meer werd, ondanks dat de raad inmiddels had besloten er geen vuil te storten, in 1906 aangekocht door de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, opgericht door de onderwijzers J. P. Thijsse en E. Heimans. Het Naardermeer was daarmee het eerste gebied in Nederland dat het predicaat van natuurgebied kreeg.

4.9 Oorlog en defensie: de waterlinies

De belangrijkste verdedigingswerken in het Gooi en de Vechtstreek tijdens de middeleeuwen waren de kastelen en de versterkte steden Naarden en Muiden. Met de verbetering van de militaire technieken in de vijftiende en zestiende eeuw werden de oude vestingen steeds minder relevant in de praktijk van de oorlogsvoering.

In de akte van de Unie van Utrecht uit 1579 werd vastgelegd dat de krijgsmacht, het Staatse leger, een gemeenschappelijk belang was van de gezamenlijke gewesten. Om Holland en Utrecht te kunnen verdedigen, werd gezocht naar een efficiënt militair systeem. Een waterlinie werd in deze streken vol kunstmatig drooggehouden polders gezien als een goed middel om de vijand buiten te houden. Het water moest zo hoog staan dat doorwaden lastig was, maar dat er ook niet met een boot overheen gevaren kon worden. Dat principe werd vanaf de zestiende eeuw steeds verder verbeterd. Al eerder waren op kleine schaal inundaties uitprobeerde en succesvol gebleken, zoals bij het beleg van Brielle (1572), Alkmaar (1573), Leiden (1574) en Woerden (1575-1576).

In 1629 werd in allerijl een grotere linie tussen de Zuiderzee bij Muiden en de Lek bij Vreeswijk aangelegd en gebruikt, om de Spaanse troepen die Amersfoort al hadden bezet te beletten verder naar

het westen op te rukken. Op verschillende plekken werden daartoe aarden verdedigingswerken aangelegd. Een van die aarden schansen werd gebouwd bij de dam in de Vecht, de 'hinderdam' die de bisschop van Utrecht in 1437 had laten aanleggen. Vanuit waterstaatkundig oogpunt was het logischer geweest die dam te leggen bij Muiden, maar dat behoorde tot Holland en de bisschop wilde zijn tol kunnen innen op eigen grondgebied. De aanleg van een dam in Muiden door de graaf van Holland wist hij te voorkomen. De hinderdam in de Vecht bestaat tegenwoordig niet meer, maar de schans, later omgebouwd tot fort, nog wel.

Een ander gevolg van de haastige aanleg van de Utrechtse waterlinie was dat men werk maakte van de modernisering van de vestingwerken van Muiden. Deze werken werden in 1630 uitgevoerd op kosten van de stad Amsterdam. Vanwege de voortdurende uitbreiding van de stad had Amsterdam zelf geen volledig vestingstelsel en beschouwde het Muiden als een voorpost, zoals het dat later ook bij Naarden deed. Bij het bloedbad van Naarden in 1572 was de vroegste ommuring van Naarden op last van de Spanjaarden afgebroken. Nadat de stad weer in Staatse handen was gekomen werden de vestingwerken onder regie van Adriaen Anthonisz opnieuw opgetrokken volgens het Oudnederlandse stelsel. De oude stadsgracht was daarbij als binnenhaven in de stad opgenomen, en er waren bastions aangelegd. De verbetering van de vestingwerken werd deels betaald met de opbrengsten van landverkoop in het Naardermeer.

In het rampjaar 1672 werd de Republiek opnieuw bedreigd door binnenvallende troepen. De Utrechtse waterlinie sloot nu aan op verschillende aangrenzende waterlinies, zoals in Holland, Staats-Brabant en de inundaties rond 's-Hertogenbosch. Ondanks logistieke problemen wist men de linie in werking te stellen. Tussen Amsterdam en Naarden stond ruim 30 kilometer water. Ondanks een vorstperiode en een dreigende doorbraak van de Fransen hield de waterlinie stand. Nadat de rust was weergekeerd werd besloten de linie tot een permanente verdedigingslinie uit te bouwen. In 1673 werden daartoe al aanpassingen doorgevoerd, met name rond Utrecht. In het noordelijk deel van de linie werden de tijdelijke schansen Uitermeer en Hinderdam verbeterd tot permanente forten. De dam in de Vecht bij fort Hinderdam werd echter verplaatst naar Muiden. Hierbij maakte Holland handig gebruik van het feit dat Utrecht bezet was geweest door de Fransen. In 1673-1674 werd de Groote Zeesluis in Muiden aangelegd. Het houten sluizencomplex werd in de jaren 1809-1812 vervangen door het huidige, stenen complex.

4.10 Muiden met de Groote Zeesluis in de Vecht (foto: Flying Focus, Castricum; Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer 521.738)

Naarden was in 1673 opnieuw onderdeel van het strijdtoneel in de Republiek. De stad was ingenomen door de Fransen die haar vervolgens verder versterkten met ravelijnen. Na een belegering van een week onder leiding van stadhouder Willem III kon de stad weer bevrijd worden. Wel werd besloten tot drastische ingrepen om de stad voortaan beter te versterken. De stad werd tussen 1676 en 1685 zeer zwaar versterkt, de meest geavanceerde vestingstad van de gehele linie. Om de stad werd een dubbele gordel van grachten en verdedigingswerken aangelegd. Om daarnaast ook nog extra gebied te kunnen inunderen en een vrij schootsveld rond de stad te creëren, moest een flink deel van de flank van de stuwwal waar de stad op gelegen was worden afgegraven. Tot een afstand van 300 roeden (ruim 1100 m) buiten de stad moest de hoge (zand)grond worden afgegraven. Als gevolg van deze maatregel ging een groot gedeelte van de Naarder Eng voor landbouw verloren. De boeren legden hierna nieuwe akkers aan ten oosten van Laag-Bussum. De nieuwe Naarder Eng lag tussen de latere Landstraat en de straatweg van Naarden naar Laren en reikte waarschijnlijk tot de Huizerweg.

De (Oude) Hollandse Waterlinie werd nog tweemaal in gereedheid gebracht, tijdens de Spaanse en Oostenrijkse successieoorlogen in de eerste helft van de achttiende eeuw. Van volledige inundaties kwam het toen echter niet. Geleidelijk dacht men ook na over het in oostelijke richting opschuiven van de inundatiegebieden. Desondanks sloeg vooral verwaarlozing van de linie toe. Toen de Pruisen in 1787 binnenvielen verliepen de inundaties zo langzaam, dat de troepen er nauwelijks last van hadden en Amsterdam bereikten. In de Karnemelksloot, die een functie had in de inundatie rond Naarden, werden een dam met sluis gelegd met aan weerszijden een lunet. In 1812 werden de lunetten door de Fransen geslecht, maar in 1873 zijn er bij de sluis twee batterijen aangelegd die nu nog aanwezig zijn: de Werken aan de Karnemelksloot.

Ook in 1794-1795, bij de inval van de Fransen, werd de waterlinie snel genomen, nu door invallende vorst. Tijdens de daaropvolgende Franse bezetting werden initiatieven genomen voor een verbetering van de linie. Hoewel Napoleon aanvankelijk meer voelde voor een linie langs de IJssel, ging hij uiteindelijk toch akkoord. In de plannen werd de linie oostelijk langs Utrecht gelegd, zoals de oorspronkelijke Utrechtse waterlinie uit 1629 ook had gelopen. Elders werd gebruikgemaakt van de Oude Hollandse Waterlinie.

Aan de Franse tijd herinnert overigens nog de Franse Kampheide ten zuiden van Bussum. Op dit stuk droge heide waren in 1809 enkele maanden lang zo'n vierduizend soldaten gelegd, in afwachting van een aanval vanuit Engeland. Na deze aanval op Walcheren succesvol te hebben afgeslagen, is het kamp nog even in gebruik geweest maar in het najaar verlaten. Sporen van deze kortstondige militaire aanwezigheid zijn in de afgelopen jaren teruggevonden zoals knopen, munten en kogels en ook op de moderne hoogtekaarten zijn verschillende structuren van het kamp te herkennen. Aan het einde van de Franse tijd werd Naarden opnieuw belegerd. In 1811 had Napoleon bepaald dat Naarden het centrum van de hoofdverdediging zou vormen. Hoewel de meeste troepen van Napoleon in het najaar van 1813 Nederland al verlaten hadden, bleven Franse soldaten in een aantal vestingsteden, waaronder Den Helder, Delfzijl en Naarden, hardnekkig doorvechten, zelfs nadat de keizer in april 1814 troonsafstand had gedaan en was verbannen naar Elba. Maandenlang wordt de stad bestookt door Nederlandse troepen. Pas na een verdrag tussen de Fransen en de geallieerden verlieten de Franse soldaten op 12 mei 1814 de vesting Naarden met volle krijgseer.

4.11 *Het doorrijzen van de Karnemelksloot bij Naarden, januari 1814 door Pieter Gerardus van Os (Rijksmuseum).*

Onder koning Willem I werden vervolgens de plannen voor een nieuwe waterlinie verder doorgezet. Gedurende een lange periode, van 1815 tot 1885, werd aan het systeem gewerkt. In 1816 werd de Oude Hollandse Waterlinie definitief opgeheven, en verloren enkele steden ten westen van Utrecht (Woerden, Oudewater, Schoonhoven en Nieuwpoort) hun status als liniestad.

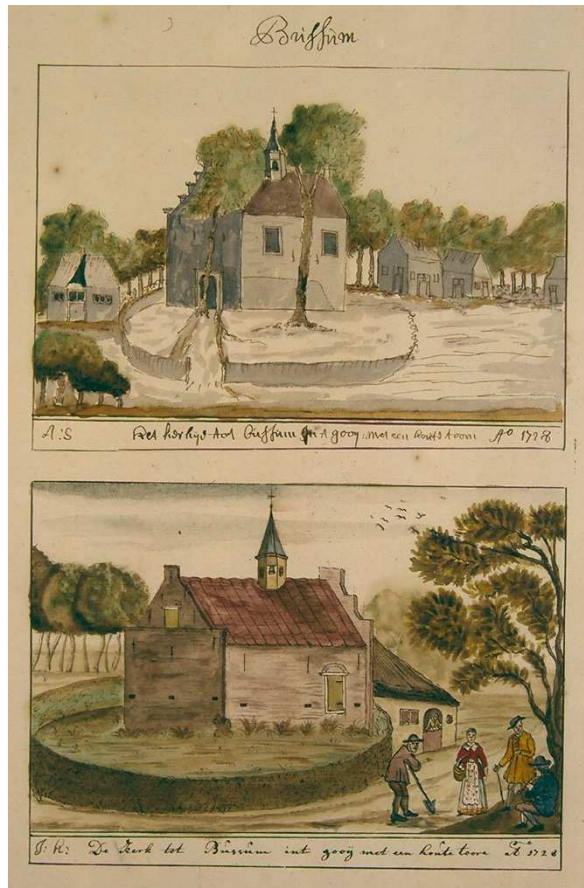
4.10 Kerkelijke ontwikkeling

De belangrijkste ontwikkeling op kerkelijk gebied in de vroegmoderne tijd was de Reformatie, de omwenteling van het katholicisme naar het protestantisme als staatsgodsdienst. Deze ontwikkeling hing sterk samen met de Opstand tegen de Spaanse landsheer. Het protestantse gedachtegoed van kerkhervormers als Luther en Calvijn vond in de zestiende eeuw de nodige sympathie in de Lage Landen. De felle vervolging waarmee de Spaanse vorsten trachtten de afwijkende protestantse leer de kop in te drukken vergrootte de afkeer van de katholieke kerk. Toch betekende dit niet dat men na het uitroepen van de Republiek overal massaal overstapte naar de hervormde kerk. De Reformatie pakte op lokaal niveau heel verschillend uit, zoals ook bleek in de dorpen en steden die nu tot de gemeente Gooise Meren behoren.

Volgens de volkstelling van 1849 was zo'n twee derde van de inwoners van Naarden en Muiden destijds hervormd en een derde katholiek. In Muiderberg was zelfs meer dan tachtig procent van de inwoners hervormd. Verder was er in Naarden een joodse gemeenschap en een kleine lutherse gemeente. In Bussum echter zag de verdeling er heel anders uit. Daar was negentig procent van de inwoners katholiek en slechts tien procent hervormd. Net als Blaricum en Laren was Bussum bijna drie eeuwen na de Reformatie nagenoeg nog geheel katholiek. Ook in Naarden en Muiden was een substantieel deel van de bewoners katholiek gebleven.

Hoewel de hervormde kerk in de Republiek de enige toegestane kerk was en het katholieken verboden was hun godsdienst in het openbaar uit te oefenen, werden katholieken niet vervolgd. Wel werden de kloosters opgeheven en de katholieke kerkgebouwen voortaan gebruikt voor de hervormde eredienst.

Rondtrekkende priesters bleven echter zielzorg verlenen aan katholieken. Na enige tijd werd het houden van samenkomsten ook gedoogd. Door het verbod op de uitoefening van hun godsdienst werden deze samenkomsten gehouden in woningen of schuren die door particulieren beschikbaar gesteld werden, de zogeheten schuilkerken. In Muiden bevond zich een schuilkerk in de Naarderstraat. In Naarden hadden de katholieken een schuilkerk in de Bussumerstraat, die in 1720 werd vervangen door een grotere kerkruimte met 200 zitplaatsen. In Bussum bleef men aanvankelijk gebruik maken van de Sint Vituskapel, maar toen deze te klein werd, hield men vanaf het midden van de zeventiende eeuw diensten in de deel van een boerderij aan de latere Sint Vitusstraat.

4.12 De Sint-Vituskapel te Bussum door Andries Schoemaker, 1728 (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap).

In de Franse tijd werd het verbod op de katholieke godsdienst opgeheven. In de eerste helft van de negentiende eeuw werden vervolgens de eerste nieuwe katholieke kerkgebouwen opgericht. In Muiden werd tussen 1822 en 1825 de Sint Nicolaaskerk aan de Herengracht gebouwd, terwijl de katholieken in Naarden in 1835 een nieuwe kerk betrokken aan de Turfpoortstraat. Beide gebouwen waren zogenaamde Waterstaatskerken, die met financiële steun van de rijksoverheid werden gebouwd door het ministerie van Waterstaat. Ook de nieuwgebouwde Sint Vituskerk aan de Brinklaan in Bussum, die in 1844 werd gewijd, was een Waterstaatskerk. Van de drie katholieke Waterstaatskerken bestaat alleen de Sint Nicolaaskerk in Muiden nog in zijn oorspronkelijke vorm.

4.13 Sint Nicolaaskerk aan de Herengracht te Muiden (© Cyclomedia).

Tot slot waren er ook nog enkele kleinere religieuze gemeenschappen actief in de vroegmoderne tijd. Zo kregen Franstalige textielarbeiders in Naarden vanaf 1651 de beschikking over de kapel van het vroegere Mariaconvent. Deze kapel is vooral bekend geworden vanwege de beroemde Tsjechische theoloog, filosoof en pedagoog Jan Amos Comenius die er begraven zou zijn. Als intellectuele dissident had Comenius in 1656 asiel gekregen in Amsterdam, maar om onduidelijke redenen is hij uiteindelijk in Naarden begraven, zo valt op te maken uit het grafregister van de Waalse Kerk dat na de opheffing van de Waalse gemeente in 1819 terecht was gekomen bij een Naardense notaris. Uitgebreide onderzoekingen en zelfs een opgraving in de kerk in 1929 hebben echter geen uitsluitsel kunnen geven waar het graf van Comenius zich heeft bevonden. Niettemin werd op kosten van Tsjechoslowakije de kapel gerestaureerd en een mausoleum voor Comenius gebouwd, thans onderdeel van het Comeniusmuseum dat jaarlijks door vele Tsjechische toeristen bezocht wordt.

4.14 Twee professoren bekijken een schedel die in 1929 is opgegraven in de vroegere Waalse Kerk, bij een poging het graf van Jan Amos Comenius te vinden (Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen, SSANo92N-2005.057).

In de zeventiende eeuw hadden zich vanuit Amsterdam ook een aantal Portugese joden in Naarden gevestigd. Voor de uitoefening van hun godsdienst kwamen zij aanvankelijk bijeen in een particuliere

woning. Vanaf 1727 kregen zij de beschikking over een eigen synagoge in de Gansoordstraat. In de achttiende eeuw vormde zich in Naarden ook een Hoogduitse gemeente die gebruikmaakte van de Portugese synagoge. In 1825 kregen de joodse gemeenschap in Naarden ook een eigen begraafplaats binnen de vesting. Een davidster in de gevel van het pand Kloosterstraat 78 herinnert nog aan deze begraafplaats.

4.11 Wooncultuur voor 1850: oude huizen in de binnensteden van Naarden en Muiden

De gemeente Gooise Meren kent een grote hoeveelheid historische woonhuizen en wooncomplexen, die getuigen van een eeuwenoude wooncultuur. In de oude binnensteden van Naarden en Muiden vinden we de oudste nog zichtbare relictten van historische woonhuisbouw in de gemeente. In sommige gevallen gaan deze qua structuur en casco nog terug tot de late middeleeuwen. Bij de verplaatsing en herbouw in de veertiende eeuw kreeg de stad Naarden zijn regelmatige stratenplan met lange, elkaar onder rechte hoeken kruisende straten en een intensieve verkaveling. Dientengevolge staan de huizen er op meestal smalle diepe percelen, met de smalle voorgevel aan de straat. Deze “diepe” huizen waren soms onderkelderd, één of twee bouwlagen hoog en voorzien van een zadeldak. In later tijd zijn panden dikwijls verhoogd of verbreed door het samenvoegen van percelen. Panden met louter een woonfunctie kwamen niet zo veel voor. Vaak was deze gecombineerd met een werkplaats of handelsruimte op de begane grond. Vermoed wordt dat als gevolg van de stadsbrand in 1572 maar weinig huizen van voor die tijd over zijn, maar hier en daar resteren nog panden met een kern uit de vijftiende of de vroege zestiende eeuw. Een voorbeeld is het in kern nog vijftiende-eeuwse pand Gansoordstraat 14. Na de brand verrees in de stad een groot aantal nieuwe smalle en diepe huizen, in lange rijen langs de rechte straten en de meeste met een top- of trapgevel aan de straat. Dit beeld is nog te zien op de plattegrond van Naarden in de Atlas van Blaeu uit circa 1650. Van de zeventiende-eeuws trapgevelhuizen zijn mooie exemplaren te zien in de Kloosterstraat (2, 9 en 11) en Gansoordstraat (52). Veel zeventiende-eeuwse huizen leven echter minder zichtbaar voort achter in later jaren sterk gewijzigde of vernieuwde gevels. Eeuwenoude kapconstructies, houten balklagen en gewelfkelders bepalen een belangrijk deel van de grote bouwhistorische waarden van de Naardense binnenstad. Dergelijke oude huizen zijn vooral te vinden in de kern van de stad omdat de huizen aan de randen veel te lijden hadden onder de beschietingen tijdens de oorlogen van 1672-1673 en 1813-1814. Zo gaan er achter de brede laat achttiende-eeuwse lijstgevel van Marktstraat 66 twee veel oudere huizen schuil. Ook de beide achttiende-eeuwse klokgevels Gansoordstraat 40 en 44 verbergen huizen, die vermoedelijk in oorsprong een stuk ouder zijn. Gansoordstraat 26 is in oorsprong een laat-zestiende-eeuws woonhuis, dat later onderdeel werd van het Militair hospitaal. Vooral in de loop van de negentiende en vroege twintigste eeuw werden veel binnenstadshuizen geheel of gedeeltelijk vernieuwd, mede het gevolg van de economische bloei. In de hoofdstraten werden veel huizen tot winkel verbouwd, waarbij er op de verdieping en in het achterhuis een woning werd ingericht.

4.15 Stadsplattegrond van Naarden rond 1650 door J. Blaeu. Langs de straten staan lange rijen smalle diepe huizen.

Een min of meer vergelijkbare ontwikkeling is te zien in de oude kern van Muiden. Een groot deel van de bebouwing bestond daar in de zeventiende eeuw uit smalle en diepe huizen van één bouwlaag met kap. Ook in Muiden werd veel verbouwd en vernieuwd, maar bij een aantal huizen bleef het zeventiende-eeuwse karakter bewaard. Voorbeelden zijn Sluisstraat 3 en Weesperstraat 9 en 52, deze laatste met een gevelsteen uit 1644. Weesperstraat 12 is representatief voor de eenvoudige achttiende-eeuwse woonhuisbouw. Het pand heeft een mooie bakstenen tuitgevel met natuurstenen krulornamenten op de schouders. Verder telt het stadje nog vele een- of tweelaags huizen met eenvoudige lijstgevels uit de negentiende-eeuw, soms nog met een oudere kern. Het middeleeuwse Muiderslot in Muiden is naast imposant verdedigingswerk ook een fraaie getuige van de laatmiddeleeuwse en zeventiende-eeuwse wooncultuur, onder meer als ambtswoning van P.C. Hooft.

4.16 Het pand Cattenhagestraat 11 in Naarden, hier op een foto uit 1952, is een mooi voorbeeld van de voorname achttiende-eeuwse wooncultuur. De imposante klokgevel heeft fraai beeldhouwwerk en een ingang met klassieke houten omlijsting (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort/42.392).

4.12 Erfgoed uit deze periode

In dit hoofdstuk staat de ontwikkeling van het landschap in de vroegmoderne tijd centraal, een periode waarin de Republiek der Verenigde Nederlanden ontstaat met het gewest Holland en de stad Amsterdam als meest invloedrijke partij. De invloed van Amsterdam is op verschillende manieren zichtbaar in het erfgoed uit deze periode.

De trekvaart tussen Naarden en Amsterdam via Muiden, die in 1641 werd aangelegd, vormt nog altijd een zeer bepalende structuur in het landschap. Ook verschillende zandwinningsloten die op de flank van de stuwwal werden gegraven en aangesloten op de trekvaart zijn tot op vandaag bewaard gebleven. Bijzonder zijn de sloten die onderdeel zijn geworden van de bebouwde kom in Bussum en Naarden en soms zelfs zijn gebruikt als landschapselement in parken of groengebieden, zoals het Willem Bilderdijkpark of Het Mouwtje. Ook de stichting van de Joodse begraafplaats in Muiderberg hangt samen met de aanleg van de trekvaart.

Van de buitenplaatsen uit de zeventiende en achttiende eeuw is weliswaar minder erfgoed bewaard gebleven, maar deze ontwikkeling heeft niettemin sterk doorgezet met de latere bouw van villa's en landhuizen, waarvan nog verschillende jongere voorbeelden resteren, zoals Flevorama in Naarden.

De verdediging van de Republiek door middel van vestingen en waterlinies heeft in de gemeente verschillende sporen nagelaten. Het meest bekende onderdeel is de zware versterking van Naarden, waarvoor niet alleen vele nieuwe aardwerken en grachten werden aangelegd, maar ook een groot gebied om de stad werd afgegraven voor het verkrijgen van een vrij schootsveld.

De kerkelijke omwenteling na de Reformatie pakte in de Gooi- en Vechtstreek heel verschillend uit. Waar Naarden, Muiden en Muiderberg overwegend protestants werden, bleef Bussum uitgesproken katholiek. De oude katholieke kerkgebouwen werden onteigend en zijn sindsdien in gebruik bij protestantse gemeenten. De bouw van nieuwe katholieke kerken begon in de eerste helft van de negentiende eeuw. Van deze nieuwe kerken bestaat alleen de Sint-Nicolaaskerk in Muiden nog in zijn oorspronkelijke vorm.

4.17 Kaart van Gooiland door Maurits Walraven, 1723 (Archief Stichting Stad en lande van Gooiland, Naarden). Veel van de onderwerpen die in dit hoofdstuk aan bod komen zijn op deze kaart terug te vinden, waaronder het zwaar versterkte Naarden, de trekvaart naar Amsterdam, de buitenplaatsen, de afzandingen en het Naardermeer binnen de Meerkade.

5 Wonen, werken en recreëren in het hart van Nederland

5.1 Ruimtelijke ontwikkelingen 1850-1950

De periode tussen 1850 en 1950 is zeer belangrijk geweest voor het hedendaagse aanzien van de gemeente Gooise Meren. De aanleg van spoor- en tramwegen zorgde voor een betere ontsluiting van de Gooi en Vechtstreek en gaf een impuls aan het forensenverkeer. Bouwontwikkelingen kwamen op gang in met name Bussum, dat door de komst van het station Naarden voorbij groeide. Gestimuleerd door de industriële revolutie verrezen er fabrieken en andere industriële werkplaatsen bij de dorpen en steden. Ook het toerisme kwam op gang, met name in Muiderberg, dat na de komst van de tram vele recreanten zag afkomen op zijn fraaie ligging aan de Zuiderzee. Op militair gebied was de aanleg en verdere ontwikkeling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en later de Stelling van Amsterdam van invloed op de ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente. Zo konden lange tijd geen nieuwe wijken in de Verboden Kringen rond de vestingsteden Naarden en Muiden gebouwd worden. Tot slot leidden ook ontwikkelingen op kerkelijk gebied tot de bouw van nieuwe kerken en gebedshuizen.

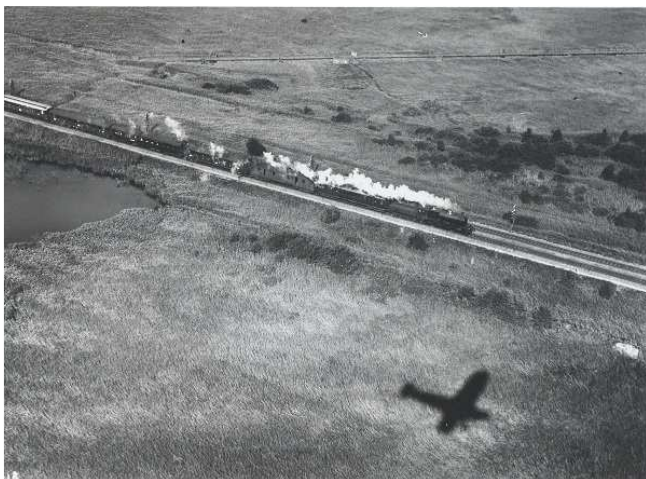
5.2 Infrastructuur

5.2.1 De aanleg van de Oosterspoorweg (1874)

De Oosterspoorweg van Amsterdam naar Zutphen werd aangelegd op initiatief van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HIJSM, opgericht in 1837, in 1938 overgenomen door de NS). De aanleg van deze nieuwe spoorweg moeten we dan ook plaatsen in een tijd dat spoorwegmaatschappijen nog met elkaar concurreerden om de meest interessante transportroute. De lijn moest een concurrent van de Rhijnspoorweg worden, die tussen 1843 en 1845 tussen Amsterdam Weesperpoort en Arnhem was aangelegd en in 1856 naar het Duitse Elten was doorgetrokken. De Oosterspoorweg zou verlengd moeten worden naar het Duitse Borken.

Het eerste deel van de Oosterspoorweg tussen Amsterdam en Amersfoort, waarbij het Naardermeer werd doorsneden, werd op 10 juni 1874 geopend. Op 15 mei 1876 volgde de verlenging naar Apeldoorn en Zutphen. Aftakkingen werden geopend naar Utrecht Maliebaan via Hilversum (1874) en naar Paleis Het Loo (1876). Enkele jaren later, in 1878-1880, volgde in twee fasen de opening van de spoorlijn Zutphen – Gelsenkirchen-Bismarck, die was aangelegd door de Nederlandsch-Westfaalsche Spoorweg-Maatschappij. In 1926 kreeg de HIJSM ook voor deze lijn een concessie. In 1946 werd de Oosterspoorweg geëlektrificeerd. In het stationsgebouw van Naarden-Bussum zijn glas-in-loodramen uit 1947 aanwezig die herinneren aan deze gebeurtenis. Ze zijn geschonken door de Algemene Bond van Forensen aan de Nederlandse Spoorwegen.

Op het grondgebied van de huidige gemeente Gooise Meren lag in deze periode één station en meerdere stopplaatsen. Het station Naarden-Bussum werd in 1874, tegelijk met de spoorweg zelf, geopend. Oorspronkelijk stond er een standaardtype HIJSM-station. In 1926 werd dit station vervangen door het huidige gebouw, naar ontwerp van architect ir. H.G.J. Schelling (1888-1978), verbonden aan de Nederlandse Spoorwegen. Naarden-Bussum kan tot zijn vroege werk worden gerekend, waarbij het werk van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright als voorbeeld had gediend. Stopplaatsen op het grondgebied van de huidige gemeente lagen aan de Herenstraat in Bussum, aan de Bussumergrindweg in Bussum en nabij de vroegere renbaan Cruysbergen, ongeveer op de zuidgrens van de gemeente.

5.1 Een personentrein op de Oosterspoorweg in het Naardermeer, c. 1921-1939 (Noord-Hollands Archief, Collectie van foto's van de Provinciale Atlas Noord-Holland, NL-HlmNHA_559_002582).

5.2.2 De Gooische Stoomtram (1881-1882) en de tramweg Bussum-Huizen (1883)

De spoorlijn die in 1874 was geopend ontsloot weliswaar het Gooi, maar alleen in Naarden-Bussum was een station gebouwd. De meeste dorpen bleven dus van een ontsluiting verstoken. Op initiatief van lokale ondernemers werd in december 1880 de Gooische Stoomtram opgericht. Na een half jaar werd in mei 1881 het traject Amsterdam-Diemerbrug geopend, in juli 1881 de verlenging naar Muiden en in augustus een verlenging tot Naarden. Als tracé koos men de route langs de Naardertrekvaart. Een verdere verlenging naar Laren en Hilversum volgde in 1882. Bovendien werd er een zijtak naar Muiderberg aangelegd, waardoor de badfaciliteiten aldaar ontsloten werden.

Het materiaal werd in de jaren 1920 grotendeels vervangen, waarbij de stoomlocomotieven werden omgewisseld voor motorlocomotieven. Elektrificatie was door de nabijheid van het Naardermeer en de gevreesde horizonvervuiling niet mogelijk. Analoog aan de landelijke trend werd op 15 oktober 1939 de lijndienst tussen Muiderberg en Naarden gestaakt en vervangen door busdiensten. In februari 1940 verviel ook het deel Amsterdam-Muiderberg, en in 1941-1942 in twee fasen het deel Naarden-Laren. Door de vele ongelukken die plaatsvonden werd de stoomtram ook wel de 'Gooische Moordenaar' genoemd. In 1883 werd een tramlijn tussen Bussum en Huizen geopend. Exploitant was de Stoomtramweg Maatschappij Bussum – Huizen, die de lijn tot 1917 uitbaatte. Daarna werd de lijn overgenomen door de Gooische Stoomtram NV (1917-1930) en de Gooische Tramweg Maatschappij NV (1930-1949), waarna de NS nog enige tijd als exploitant fungeerde. In 1958 volgde de sluiting en het opbreken van de rails.

5.2 Het tracé van de 'Gooischen Stoomtram' als bijlage bij 'Gids langs de Gooische Stoomtramlijn' van H. Joh. Smid, uitgegeven in 1882 door J. Heek te Hilversum (Prenten- en kaartencollectie Naarden, SSAN093N-25).

5.2.3 Waterwegen

Amsterdam had zijn aandeel in de trekvaart al in 1873 aan Muiden en Bussum overgedaan, en een jaar later werd met de opening van de spoorlijn de trekvaart onrendabel.

In het uiterste westen van de gemeente kwam nog een deel van het Merwedekanaal tot stand, als alternatief voor de 'Keulse Vaart' over de Vecht. Directe aanleiding was de verbinding van Amsterdam met de Noordzee via het Noordzeekanaal (1876), waardoor een verbeterde verbinding naar de Rijn interessant werd. Daarvoor werd tussen Amsterdam en Utrecht een nieuwe kanaaltak gegraven, die in 1892 werd geopend. Alleen het gedeelte tussen de Oosterspoorweg en de Muidertrekvaart ligt binnen de gemeente Gooise Meren. In 1952 is het grootste deel van het Merwedekanaal verbreed tot het Amsterdam-Rijnkanaal.

Verder werden als gevolg van de industrialisatie nieuwe technieken en materialen toegepast in de waterstaatkundige infrastructuur. Een goed voorbeeld is de ijzeren draaibrug bij de Groote Zeesluis in Muiden, die dateert uit 1870 en is aangewezen als Rijksmonument. De sluiscomplexen aan de Herengracht (1855) en het Fermanplantsoen (1843) in Muiden zijn provinciale monumenten. Deze sluizen en de daarover gelegen bruggen vervingen voorgangers uit de zeventiende eeuw. Van de verschillende stoomgemalen die gefunctioneerd hebben zijn nog enkele machinegebouwen over: bijvoorbeeld aan de Meerkade 4 langs het Naardermeer (1883, na verplaatsing van het gemaal in 1890 verbouwd tot twee woonhuizen) en in de BOBM-polder aan de Amsterdamsestraatweg 81.

5.2.4 Telegraaf

Door nieuwe uitvindingen groeiden de mogelijkheden om op grotere afstand met elkaar te communiceren. In 1867 werd in opdracht van de gemeente Naarden een telegraafkantoor gebouwd. De gemeente wilde graag dat het rijk daar een telegraafkantoor in vestigde. Het gebouw werd op de openbare weg geplaatst. De aanleg van het telegrafienetwerk moeten we in dezelfde periode plaatsen. In 1874 volgde een samenvoeging van de post- en telegraaffuncties in een aangekocht pand aan de Sluisstraat, 'Het Hof van Hollandt'. Daar bleef de dienst tot 1892 gevestigd. Of daarbij het oude kantoor aan de Oosteindsestraat volledig werd gesloopt of verbouwd tot het nog bestaande pand, is niet helemaal duidelijk. In 1902 werd op de hoek van de Cattenhagestraat en de Pastoorstraat (Pastoorstraat 18) een rijk versierd nieuw pand gebouwd ten behoeve van de post- en telegraafdiensten. Het gebouw in Hollandse neorenaissancestijl werd ontworpen door N.H. Arentsen, architect uit Bussum. Opdrachtgever voor de bouw was de gemeente Naarden; het rijk huurde het pand. Een telegraafkantoor in Bussum verrees rond 1885 en werd omstreeks 1924 afgebroken. In 1933-1935 werd door Joseph Crouwel, werkzaam voor de Rijksgebouwendienst, een nieuw post- en telegraafkantoor voor Bussum ontworpen. Een opmerkelijk gegeven is dat er bij de renbaan in Bussum in augustus 1881 speciaal voor de gelegenheid een tijdelijk telegraafkantoor werd gebouwd. Zo konden de uitslagen van de wedstrijden snel worden doorgegeven aan de wedkantoren.

Muiden en Muiderberg hadden elk eveneens een telegraafkantoor. In Muiden waren het post- en telegraafkantoor in 1915 ook al in één gebouw verenigd. Dat van Muiderberg was het rijkspost- en telegraafkantoor aan de Badlaan 3. De herkenbare infrastructuur van de telegraaf beperkte zich niet tot de kantoren. De kantoren waren met elkaar verbonden via bovengrondse leidingen. Zo liepen er leidingen langs de Oostdijk vanuit Naarden naar het oosten, langs de Meerstraat naar het zuiden en de Amersfoortsestraatweg naar het zuidoosten, en in Muiden langs de Amsterdamsestraatweg naar het westen en langs de Weesperweg naar het zuiden.

5.3 Het voormalige post- en telegraafkantoor van Naarden aan de Pastoorstraat 18 (© Cyclomedia).

5.2.5 Telefoon

De uitvinding van de telefoon volgde op die van de telegraaf, en was feitelijk een uitvloeisel van een poging de telegraaf te verbeteren. In 1876 vestigde Alexander Graham Bell zijn patent op de telefoon. De aanleg en exploitatie van het telefoonnet was in handen van de Nederlandsche Bell-Telefoon Maatschappij te Amsterdam, sinds 1881 de Nederlandse dochtervestiging van de door Bell opgerichte Bell Telephone Company (NBTM), de voorganger van het huidige bedrijf AT&T. Deze maatschappij maakte in het laatste decennium van de negentiende eeuw afspraken met lokale besturen over de aanleg van een net en de plaatsing van openbare telefooncellen. In 1891 waren er inmiddels vijf telefoonaansluitingen in Bussum, als een van de dertien plaatsen met een telefooninfrastructuur in Nederland. In 1896 werd de gasfabriek te Bussum op het net aangesloten. In de eerste jaren van de twintigste eeuw werden vervolgens afspraken gemaakt voor de aanleg en exploitatie van boven- en ondergrondse telefoonlijnen. Niet veel later werd de volledige infrastructuur van de NBTM door het rijk overgenomen. Dat netwerk bestond uit telefoonpalen langs de grotere wegen, zoals de rijksweg Amsterdam-Laren. Naarden kende al vóór 1915 een rijkstelefoonkantoor, met een openbare spreekcel in het Post- en Telegraafkantoor in de stad. Bussum kende eveneens een rijkstelefoonkantoor, met openbare spreekcellen in het Post- en Telegraafkantoor en in het Centraal Bureel van het lokale telefoonnet. In 1915 kenden Bussum, 's-Graveland, Huizen, Laren en Naarden samen 573 telefoonaansluitingen. Muiden kreeg in 1905 een telefoonkantoor naast het huidige eetcafé Floris V, in het al bestaande hulppostkantoor. Tot 1954 was de telefooncentrale hier gevestigd. Dat was overigens alleen een hulptelefoonkantoor, met een openbare spreekcel. In 1915 waren er slechts acht aansluitingen in Muiden, waarvan twee voor het rijkstelegraafkantoor en telegraafkantoor en één voor het gemeentehuis, zodat er slechts vijf particuliere aansluitingen resteerden. Dat waren er net zoveel als in Muiderberg, waar eveneens een hulpkantoor stond. De spreekcel stond in het hulptelegraafkantoor.

5.2.6 Gasfabricage en -voorziening

De gasfabriek van Bussum aan de Zwarteweg werd in 1885 gebouwd op persoonlijk initiatief van de arts Christiaan M.A. Hafkenscheid (1822-1899), nadat hij daarvoor van de gemeente Bussum toestemming gekregen had. Eerder had Hafkenscheid 25 jaar een concessie voor een gasfabriek in Hilversum gehad, maar daar was hij door problemen in de nadagen van de particuliere gasfabriek vertrokken. Waarschijnlijk werd N.V. Bussumer Gasfabriek met onderdelen van de Hilversumse fabriek gebouwd. Vanuit de fabriek werd een leidingnetwerk aangelegd, dat onder meer het gemeentehuis en het station Naarden-Bussum van gas voorzag. Het gas werd ook wel lichtgas genoemd, naar de belangrijkste functie: het laten branden van gaslampen, waaronder straatlantaarns.

In 1896 werd de gasfabriek door de gemeente overgenomen. Daarna leverde de fabriek nog 60 jaar gas. De Bussumse gasfabriek werd vanaf 1956 niet meer gebruikt, omdat het goedkoper was het gas van één fabriek, in Hilversum, te betrekken. In 1967 werden de gebouwen gesloopt, de twee laatst overgebleven gashouders volgden in 1973. Het terrein waar de gasfabriek stond, nu een speelveld aan de Slochterenlaan, zal in de nabije toekomst worden herontwikkeld.

Hoe de gasverzorging van Naarden, Muiden en Muiderberg was geregeld is niet helemaal duidelijk. Naar alle waarschijnlijkheid betrokken zij hun gas van elders. Naarden zal zijn gas wel uit Bussum hebben betrokken – de gasfabriek lag immers hemelsbreed niet ver van de vestingstad vandaan. Muiden werd pas in 1934 op het gasnet aangesloten.

5.2.7 Elektriciteit

Van alle voormalige gemeenten in de huidige gemeente Gooise Meren was de gemeente Naarden er het vroegst bij. Daar werd al in 1896-1897 een concessie verleend aan The General Ozone & Electrical Supply Co. Ld. uit Amsterdam voor de aanleg van een netwerk en de levering van elektriciteit. Vanaf 1897 werd die concessie verleend aan Technisch Bureau Geveke & Co (De Ruijterkade 113, Amsterdam), in 1901 gevolgd door een concessie voor de Hollandsche Electriciteits Maatschappij (HEM). Ondertussen was het elektriciteitsnet op 29 september 1899 om acht uur 's ochtends in werking gezet. Men plande oorspronkelijk een centrale in de vesting, maar het perceel bleek te klein. Vervolgens moest men vanwege de Verboden Kringen van de vesting op grotere afstand ervan bouwen. Daarvoor werd een plek op voormalige tuinderijgronden gekozen, 800 meter van de vesting vandaan, tegen de grens met Bussum. Het Centraal Station voor de opwekking van stroom werd vanaf maart 1899 gebouwd, en voorzag in eerste instantie alleen de openbare verlichting van energie. De bouw ervan is in foto's gedocumenteerd, evenals een beeld van de omgeving vanaf de schoorsteen. In 1918 werd de HEM overgenomen door het provinciale energiebedrijf, waardoor de centrale in Naarden zijn primaire rol verloor. Van het oorspronkelijke gebouw resteert nog een transformatorhuis en het kantoorgebouw.

5.4 Het Centraalstation van de Hollandsche Electriciteits Maatschappij aan de Prins Willem van Oranjelaan in Naarden in aanbouw, 1899 (Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen, SSANog2N-2004.032).

Vanaf 1904 werden er door de gemeente Bussum met de HEM en later de provincie Noord-Holland afspraken gemaakt over de levering van elektriciteit. Ook deed men verzoeken aan het rijk om elektriciteitskabels aan te mogen leggen. Het zwaartepunt van deze ontwikkeling en daarmee het

elektrificeren van Bussum lag vermoedelijk in de periode 1911-1918. De aanleg van een elektriciteitsnetwerk maakte het ook mogelijk de stoommachines die polders moesten bemalen, te vervangen door elektrische gemalen. Bussum kreeg in het eerste kwart van de twintigste eeuw een eigen gemeentelijk elektriciteitsbedrijf, dat in 1942 werd overgedragen aan het Provinciaal Elektriciteitsbedrijf Noord-Holland. Muiden werd in 1912 aangesloten op het elektriciteitsnetwerk. De stroom werd gekocht bij het Provinciaal Elektriciteitsbedrijf van Noord-Holland, die vanaf 1942 de stroom rechtstreeks leverde.

5.2.8 Waterleiding

Ongeveer in dezelfde periode als de aansluiting op het elektriciteitsnetwerk waren er ook ontwikkelingen gaande in de totstandkoming van een drinkwaterleiding. In de late negentiende eeuw werd er een concessie verleend voor de levering van drinkwater aan de inwoners van Bussum door onder meer de N.V. Industriële Maatschappij (tot 1901) c.q. de N.V. Bussumsche Waterleiding Maatschappij (vanaf 1901). De winning vond plaats op de stuwwal van het Gooi bij Bussum. De maatschappijen leverden ook aan onder meer Naarden, Weesp en Huizen, waar ook concessies werden verleend. Zo kennen we de concessie van Naarden uit 1917. Deze zelfstandige maatschappij was opgericht nadat de inwoners van Bussum in 1888 bij het gemeentebestuur erop hadden aangedrongen een waterbedrijf te stichten. De aanleg duurde een decennium; in 1897 werd de watertoren aan de Bussumergrindweg opgeleverd, gebouwd onder leiding van ir. H.P.N. Halbertsma, die aan de Industriële Maatschappij verbonden was. De watertoren, die voor waterdruk moest zorgen, bleef tot in de jaren 1980 in gebruik en is in 2009 sterk verbouwd. In 1916-1918 en 1927-1928 waren er plannen van de gemeente Bussum om deze waterleidingmaatschappij over te nemen. Uiteindelijk kwam het daar niet van, en bleef de concessie nog tot ver na 1950 gehandhaafd.

5.5 De voormalige watertoren in Bussum (© Cyclomedia).

Muiden volgde haar eigen weg. Daar werd in 1910 een haalbaarheidsonderzoek uitgevoerd voor de aanleg van een gemeentelijke waterleiding, wat tot een positieve uitkomst geleid heeft: de oprichting van het Waterleidingbedrijf Muiden. Het water werd sinds 1913 van het Amsterdamse waterbedrijf betrokken. In 1914 was er sprake van aansluitingen op de gemeentelijke waterleiding. Het Muidense drinkwaterbedrijf bleef lange tijd zelfstandig. Bij de overname in 1975 was het één van de kleinste drinkwaterbedrijven van Nederland.

5.3 Stedenbouwkundige ontwikkeling

5.3.1 Bussum

Met de komst van de spoor- en tramlijnen werd de regio beter ontsloten. Binnen de huidige gemeente Gooise Meren kwam met name Bussum hierna duidelijk in beeld als gewilde vestigingsplaats voor de beter gesitueerden, in het bijzonder renteniers en gepensioneerden. Door de toenemende welvaart en

het ontstaan van nieuwe beroepen in de dienstverlening, handel, onderwijs en gezondheidszorg ontwikkelde zich een grote middenstandsklasse, die zich op afstand van Amsterdam een mooi huis kon veroorloven. Bussum groeide gestaag, ook door de komst van steeds meer arbeiders, die werk vonden in de bouw, de bediening, bij hoveniers en in het winkelbedrijf. Fabrieksarbeiders waren er, bij gebrek aan grote industrieën, naar verhouding weinig.

In het begin (circa 1870-1875) was de groei van Bussum vooral zichtbaar in de verdichting van het oude dorp en de aanleg van een verbindingslaan van de Brinklaan naar het nieuwe station. Hier kwam in de nieuwe stationsbuurt villabouw op gang. Vanaf eind jaren 1870 zijn talrijke bebouwingsplannen ontwikkeld voor het terrein ten oosten van het station. Langs de spoorlijn en ten zuiden van het dorp vond na 1874 op beperkte schaal individuele villabouw plaats. Het Spiegel, ten westen van de spoorlijn, was een deel van de Bussumer eng en groeide vanaf circa 1870 uit tot een omvangrijke woonbuurt voor welgestelden.

De exploitatie van de gronden verliep aanvankelijk in vele kleine deelplannen van particulieren en bouwmaatschappijen. De N.V. Bouwmaatschappij Nieuw-Bussum is daar een voorbeeld van. In Het Spiegel ligt het Nassaupark, dat in 1877 werd ontworpen door D. Wattez. De Vereniging tot verfraaiing der Gemeente Bussum, opgericht in 1879, deed pogingen om meer samenhang en structuur in het villagebied te brengen, de wegen te verbeteren en de openbare ruimtes te verfraaien. Na 1900 werden, met de opkomst van een iets minder gefortuneerde middenstandsklasse, kleinere villa's in Het Spiegel gebouwd. De percelen namen in grootte af en er werden steeds meer twee-onder-een-kapwoningen gebouwd.

5.6 Straatbeeld in het Nassaupark in Bussum, rond 1905 (Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen SSAN092B-11527).

Ten oosten van de Brinklaan werden vanaf de vroege twintigste eeuw allerlei plannen ontwikkeld en initiatieven genomen tot de aanleg van woonbuurten. Hoogtepunt van de bouwactiviteit lag hier in het interbellum. K.P.C. de Bazel speelde een belangrijke rol in de verschillende wegen- en (herziene) uitbreidingsplannen in deze periode. Door de afnemende belangstelling voor kostbare villabouw op grote percelen kwam de focus hier op middenstandswoningbouw te liggen. Dit gebeurde onder meer op initiatief van verschillende coöperatieve bouwverenigingen (Eigen Haard, De Goede Woning) en de gemeente. Het Vondelkwartier, dat zich presenteerde als een tuinwijk, kwam mede tot stand op basis van het Uitbreidingsplan, dat door K.P.C. de Bazel was opgesteld.

In 1919 werd het uitbreidingsplan voor het gebied van het Brediuskwartier vastgesteld. De wijk werd in de jaren 1920, volgens de opzet van een tuindorp, bebouwd met een mix van vrijstaande villa's, geschakelde villa's en grotere en kleinere middenstandswoningen. Het ontwerp van het Brediuskwartier is van de hand van tuin- en landschapsarchitect D. F. Tersteeg en de dienst Publieke Werken. Mogelijk heeft ook K.P.C. de Bazel bemoeienis gehad met het plan. De hoogteverschillen en afzandingssloten heeft Tersteeg in het parkontwerp benut, zodat een gevarieerd landschap kon ontstaan. Een deel van de afzandingssloten is bewaard gebleven en zijn terug te vinden in het Mouwtje, het openbare park in het Brediuskwartier, waarvan het Bilderdijkpark in feite deel uitmaakt. Het gebied tussen Vondellaan en Driestweg werd pas in de loop van de jaren 1930 bebouwd.

5.7 en 5.8 Het Mouwtje en Willem Bilderdijkpark vormen samen een openbaar park in het Bussumse Brediuskwartier. Het bestaande zandafgravingslandschap is rond 1920 door landschapsarchitect D.F. Tersteeg als uitgangspunt voor het parkontwerp genomen (foto's RAAP).

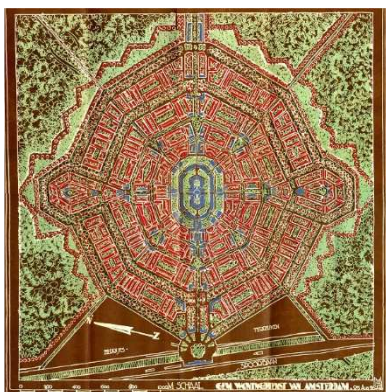
Een andere grootschalige vooroorlogse uitbreiding vond plaats op De Eng, ten oosten van het oude dorp. De gebieden die buiten de Verboden Kringen van de forten vielen waren al vanaf circa 1890 op rechtlijnige wijze verkaveld en bebouwd met vooral arbeiderswoningen. In 1915 werd gebouwd aan een groot woningbouwcomplex van de Algemene Arbeiders Bouwvereniging, 139 woningen naar ontwerp van K.P.C. de Bazel. Later zijn ten oosten hiervan meer kleine complexen gebouwd. Na de opheffing van de vestingen van "het Offensief voor Naarden" in 1926 was een grootschaliger uitbreiding in zuidelijke richting mogelijk. Een belangrijk structurerend element werd hier het Sportpark-Zuid, deel van een "groene long" waarvoor K.P.C. de Bazel ideeën had aangedragen. In dit park werd het Hoofdwerk van "het Offensief" opgenomen. Tussen 1926 en 1940 zijn ten oosten van het Sportpark complexen met arbeiders- en middenstandswoningen gebouwd, ten westen van het Sportpark kwamen vooral arbeiderswoningen te staan. De ontwikkeling van een villapark "De Eng", een initiatief uit 1903 van de Maatschappij tot Exploitatie van Bouwterreinen "Crailoo", kwam niet echt van de grond. Het bleef bij een rij villa's langs de Amersfoortseweg. De terreinen ten zuiden van de Ceintuurbaan kwamen aan het eind van de jaren 1930 in beeld als uitbreidingslocatie. In 1938 werd het bestemmingsplan voor de Ooster- en Westereng voltooid, maar de bebouwing vond pas na de Tweede Wereldoorlog plaats en deels pas na bestemmingsplanwijzigingen in 1948 en 1958.

Het centrum van Bussum veranderde vanaf de late negentiende eeuw ingrijpend. Het agrarische karakter verdween door de sloop en uitplaatsing van de boerderijen en nieuwbouw van vele winkelwoonhuizen, werkplaatsen, scholen en andere bebouwing. De schaarse ruimte werd intensief benut. Grote erven en villatuinen raakten bebouwd en in de eerste helft van de twintigste eeuw kwam ook de negentiende-eeuwse villabebouwing al onder druk te staan. Aan de Brinklaan, Nassaulaan, Havenstraat en Kapelstraat kwam een vrijwel aaneengesloten bebouwing van winkels met bovenhuizen tot stand. De dorpskern kreeg, passend bij de sterk groeiende gemeenschap, kleinstedelijke allure.

Tuinstadplan 1926

De Amsterdamse socialistische wethouder De Miranda (1875-1942) had in de jaren 1920 grootse plannen met Bussum. In het bos- en heidegebied tussen Hilversum en Bussum zag hij de ideale locatie voor het stichten van een tuinstad en een recreatiegebied voor forenzen en vooral arbeiders uit de overvolle hoofdstad. Hij wenste een "open tuin voor volwassenen, zoo voor de bewoners van de tuinstad zelve als voor de kernstad Amsterdam". Met een dichtheid van 40 woningen per hectare zou de satellietstad 50.000 inwoners moeten huisvesten. In 1926 presenteerde De Miranda, als voorzitter der Tuinstadcommissie, zijn plan, compleet met een ontwerpschets. Het plan volgde in veel aspecten het moderne concept van de tuinstad, zoals dat in 1898 was bedacht door de Brit Ebenezer Howard (1850-1928) en uitgewerkt in zijn publicatie *Garden Cities of Tomorrow* uit 1902. Zijn model ging uit van de oprichting van zelfvoorzienende en autonome tuinsteden voor zo'n 32.000 bewoners rond de kernstad, bedoeld voor de vaak in erbarmelijke omstandigheden levende arbeidersbevolking.

Het ambitieuze tuinstadplan "Gooistad" 1923-1929 besloeg circa 1000 hectare en maakte duidelijk dat het bebouwingsplan en het recreatiegebied ten kosten zouden gaan van bijna het gehele heidegebied tussen Bussum en Hilversum. Niet alleen de inwoners van de Gooise gemeenten waren hier niet van gediend, ook de Commissaris van de Koningin in Noord-Holland, A. baron Roëll was sterk tegen het plan gekeerd. Het tuinstadplan werd dan ook uiteindelijk van tafel geveegd.

5.9 Het Schetsontwerp voor een tuinstad in het Gooi, 1926 (Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen SAGV277.3+2-1).

5.3.2 Naarden

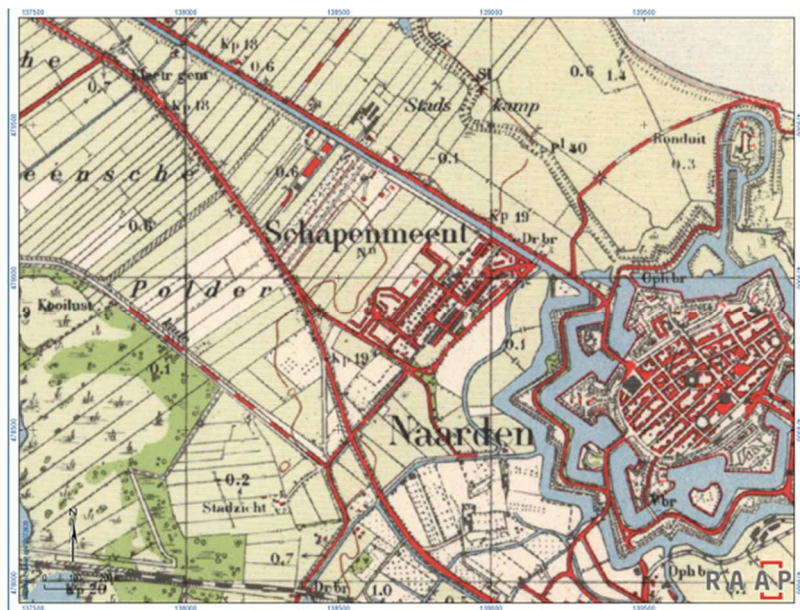
Vanwege de vestingstatus van de stad kwam de ontwikkeling van Naarden buiten de wallen pas laat op gang. Na 1860 maar vooral kort na 1900 verrees, mede gestimuleerd door de opening van het station Naarden-Bussum in 1874, op afstand van de vesting spaarzame bebouwing. Zoals voorgeschreven door de Kringenwet was deze opgetrokken in hout. Voorbeeld hiervan zijn de houten villa's aan de Thierensweg en de Sandtmannlaan. Het eerste uitbreidingsplan dateert uit 1912. Het ontwerp van W.F. Nieuwstad omvatte vooral het gebied ten zuiden van de vesting, tegen de gemeentegrens van Bussum en in aansluiting op de hier gelegen wijk Het Spiegel. Het Koninklijk Besluit van 11 december 1920 gaf echter wat lucht. Toen werd de Huibert van Eijkenstraat ten noordwesten van de stad en alles wat daar verder verwijderd van de Vesting lag, onttrokken aan de Kringenwet. Het gebied rond de latere Krayenhoffstraat en Meerstraat bleef nog wel onder de Kringenwet vallen. In dit gebied, bekend als de Schapenmeent, werden vanaf 1920 druk gebouwd door de Bouwvereniging Volksbelang. De eerste woningen werden in 1922 voltooid.

Na de opheffing van de vestingfunctie van Naarden in 1926 werd woningbouw in steen op grote schaal mogelijk, met uitzondering van de gebieden direct rondom en in de vesting vanwege de beschermde

status die door het Rijk op de vestingwerken was gelegd. Vanaf 1927 werd gewerkt aan een nieuw uitbreidingsplan (door stadsarchitect B.T. Deenik) dat nodig was geworden vanwege de verwachte en gewenste bevolkingsgroei. Een belangrijk element in het plan was de groene gordel rond de vesting, waarin alleen in een open verkaveling mocht worden gebouwd. In de jaren 1930 was er veel bouwactiviteit. In eerste instantie werden de gebieden tegen de gemeente Bussum aan bebouwd met forse, meest geschakelde middenstandswoningen in een tuindorpachtige opzet (gebied tussen de Rijksweg/Godelindeweg, spoor en Brediusweg, voor zover niet behorend tot Bussum; gebied ten noorden van de Zwarteweg). Dichter bij de voormalige vesting werd het Wilhelminakwartier aangelegd (vanaf circa 1929-1930), eveneens met middenstandswoningen, waarschijnlijk na aanpassing van regels omtrent de gewenste groengordel. Ten noordwesten van de vesting werden aan de Meerstraat, de Generaal Kraijenhoffstraat en de omgeving van de Evert de Bruijnstraat complexen kleinere middenstandswoningen en arbeiderswoningen gebouwd. In het bijzonder heeft het complex aan de Evert de Bruijnstraat met zijn centrale pleintje en de schilderachtig omhoekende lage woningblokken en tuintjes het karakter van een tuindorp. Van vlak voor de Tweede Wereldoorlog dateert de lintbebouwing van grote geschakelde middenstandswoningen langs de Huizerstraatweg.

In 1938 werd besloten tot een herziening van het grootste deel van het uitbreidingsplan. De opdracht hiervoor werd verstrekt aan het architectenbureau van J. Gratama en J.W. Dinger. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd Naarden op basis van dit plan uitgebreid.

De historische binnenstad van Naarden onderging in deze periode geen ingrijpende structurele veranderingen. Wel breidde, met het toenemen van de centrumfunctie, het winkelbestand uit, waarbij veel woningen werden omgebouwd tot winkelwoonhuizen, vaak met behoud van de oude bouwsubstantie. Sporadisch verrezen geheel nieuwe winkelpanden. In de minder belangrijke straten en langs de randen vonden al voor 1940 kleinschalige saneringen plaats. Bouwvallige woningen of bedrijfspanden maakten plaats voor kleine complexen geschakelde woningen, zoals op de hoek Cattenhagestraat-Westwalstraat en aan Beijert. Ook aan de Huizerpoortstraat, Kloosterstraat en Ruijsdaelplein werden in de eerste helft van de vorige eeuw veel nieuwe woningen gebouwd, vaak in kleine complexen en uitgevoerd in traditionele stijl. Daarmee voegen ze zich goed in het karakteristieke historische stadsbeeld.

5.10 Vanaf 1920 kon aan de noordwestzijde van de vesting Naarden worden gebouwd. Hier verrees op de Schapenmeent een woningcomplex van Woningbouwvereniging Volksbelang, zoals te zien is op deze Topografische Kaart die werd uitgegeven in 1949.

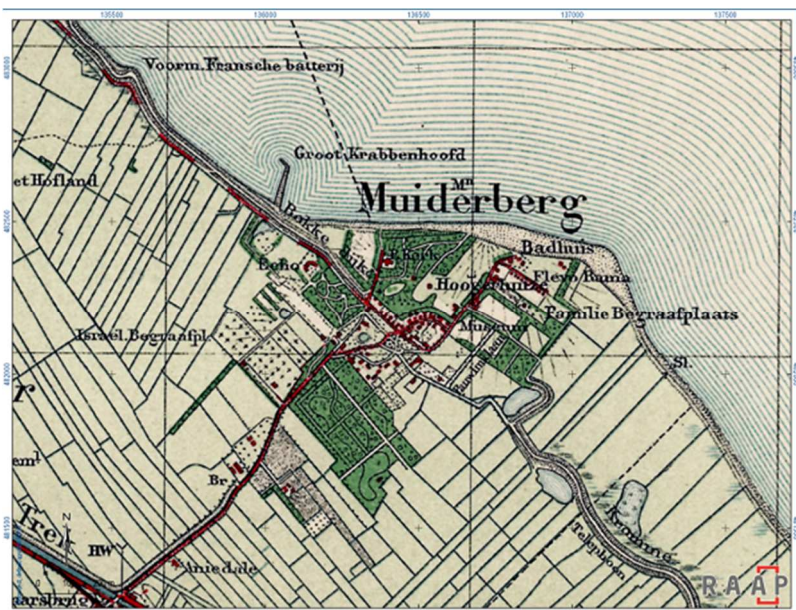
5.3.3 Muiden en Muiderberg

Muiden was sinds de aanleg van de eerste omwalling in de middeleeuwen nauwelijks gegroeid. In perioden van economische voorspoed - eind negentiende, begin twintigste eeuw - kon de groei worden opgevangen in de omwalde stad, waar verdichting langs de bestaande straten plaatsvond. Buiten het stadje lagen de Verboden Kringen, waar niet in steen mocht worden gebouwd. Ten westen van de vesting lag langs de Muidertrekvaart het complex van de Buskruitfabriek De Krijgsman, dat was gegroeid uit de voormalige Buskruitmolen. Eveneens buiten het stadje lagen aan de Weesperbinnenweg een wandelterrein (De Wandeling), later met Algemene Begraafplaats en de Rooms Katholieke begraafplaats (1900) aan de Weesperbinnenweg.

De vesting van Muiden werd op basis van plannen uit 1877 eeuw nog aanzienlijk uitgebreid als onderdeel van de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dit betekende een forse stedenbouwkundige ingreep, die het bouwen buiten de wallen voorlopig onmogelijk maakte.

In 1923 is de westwal van de vesting Muiden voor bebouwing vrijgegeven. Hier vonden dan ook vooral in de jaren 1930 bouwwerkzaamheden plaats: er verrezen enkele kleine complexen met geschakelde woningwetten (Burgemeester de Raadsingel, Zeestraat) in een eenvoudige stratenverkeveling, een en ander onder regie van de in 1934 opgerichte woningbouwvereniging "Ons Belang". Een deel van de woningen grenst aan de westelijke gracht.

Muiderberg bestond in het derde kwart van de negentiende eeuw vooral uit agrarische bebouwing rond de Brink en lintbebouwing langs de noordflank van de Brink en de bochtige Dorpsstraat. De kerk lag vanouds op enige afstand ten noorden van de Brink en herinnert aan de vroegere kern van het dorp, die door afkalving van de Zuiderzeekust is verdwenen. Het agrarische dorp is vooral in de negentiende eeuw uitgebouwd tot een badplaats, een ontwikkeling die door de komst van de tram in 1881 werd versterkt. De badplaatsontwikkeling vond vooral plaats ten noordoosten van het oude dorp, waar aan het einde van een bestaande landweg richting Zuiderzeekust, de huidige Badlaan, een Badhuis werd gesticht. De lintbebouwing langs de Badlaan nam toe en in en rond het dorp verschenen hotels, pensions en cafés en werden wandelbossen aangelegd. Aan de zuidzijde van de Brink werden vanaf de vroege twintigste eeuw enkele kleine villa's gebouwd.

5.11 Muiderberg op de Topografische Kaart van 1921. Duidelijk zichtbaar zijn de geïsoleerd gelegen kerk, restant van het oudste Muiderberg, de kern aan de driehoekige Brink en de badplaatsontwikkeling aan de noordoostzijde.

5.4 Architectuur en wooncultuur

5.4.1 Buitenplaatsen

Van de buitenplaatscultuur van voor 1850 is wat betreft de bijbehorende representatieve woningen in de gemeente Gooise Meren niet zoveel behouden gebleven. Zo is de bebouwing op de in de zeventiende en achttiende eeuw vanuit de hofstede Oud Naarden ontwikkelde buitenplaats Valkeveen in negentiende eeuw herhaaldelijk gesloopt of sterk verbouwd. Het grote landhuis Huizerstraatweg 111 is in 1913 naar ontwerp van C.J. Kruisweg uit Bussum nieuw gebouwd op de buitenplaats Berghuizen, dat in oorsprong uit de zeventiende eeuw dateert. Berghuizen is een imposant huis in de nieuw historiserende stijl die rond 1910-1920 bijzonder populair was voor representatieve woonhuisarchitectuur, bank- en kantoorgebouwen. De buitenplaats Flevorama bij Naarden kwam rond het midden van de negentiende eeuw tot ontwikkeling op eerder samengevoegde terreinen van het Oude Bos en Berghuizen. In 1858 werd een houten belvédère vervangen door het huidige landhuis, dat begin twintigste eeuw is vergroot. Op een afgesplitst deel van de buitenplaats werd in 1928 het landhuis Zuiderhof (Bollelaan 22) gebouwd naar ontwerp van Jan Rebel. Het grote, schilderachtige huis is geïnspireerd op de internationale landhuisbouw en is het focuspunt in een fraaie monumentale tuinaanleg.

5.4.2 Villa's en middenstandswoningen

De villa- en landhuisbouw vanaf circa 1875 is zeer kenmerkend voor het aanzien van de gemeente Gooise Meren. Men vindt de oudste villa's nabij de dorpskom van Bussum en langs de oude uitvalwegen, maar vooral ook in ensembles bij het station en in de nieuw aangelegde villabuurt, waarvan Het Spiegel en daarin het Nassapark de belangrijkste voorbeelden zijn. De villa's zijn er in alle soorten en maten; van voorname neoclassicistische herenhuizen tot schilderachtige villa's in neorenaissancestijl (villa Shamrock, Nieuwe 's-Gravelandseweg 27) of chaletstijl, met ver overstekende kappen, veel houtwerk en soms in imitatievakwerk uitgevoerde topgevels (villa Tindal, Nieuwe 's-Gravelandseweg 21, Villa Vreenburg aan de Parklaan 37).

5.12 Villa Tindal aan de 's-Gravelandseweg in Bussum (foto: Jan de Jong/www.tgooi.info)

Uit de periode rond 1900-1910 dateren de villa's in zogenoemde "overgangsstijl", waarbij vormen en kenmerken uit de traditionele bouwstijlen werden gecombineerd met moderne constructiewijzen en bouwmaterialen (Bella Vista, Parklaan 20/Willemslaan 7). Soms werden elementen uit de Jugendstil toegevoegd (villa IJhoek uit 1901, Parklaan 39). Bijzonder zijn de houten villa's die rond de vorige eeuwwisseling in de gebieden van de Verboden Kringen werd gebouwd (de rustieke Villa Dennehoeve aan de Nieuwe 's-Gravelandseweg, Villa May Flower aan de Oranjelaan en de houten villa's aan de

Sandtmannlaan uit 1909-1910). Vooral in de villa- en landhuishuisbouw, maar ook in de vormgeving van voorname kantoor- en bankgebouwen, is vanaf circa 1910 een hernieuwde belangstelling voor de sober-klassieke en vooral representatieve bouwstijlen uit de zeventiende- en achttiende eeuw te zien. Deze "nieuw historiserende" stijl wordt gekenmerkt door symmetrisch ingedeelde bakstenen gevels, vaak met pilasters en kroonlijsten, roedenramen en imposante schilddaken met leidekking en grote schoorstenen. Hofstede Berghuis, Huizerstraatweg 111 (1913) is er een fraai voorbeeld van. Uit dezelfde periode dateert de opmerkelijke villa Meentwijck (Groot Hertoginnelaan 34a), in 1912 ontworpen door K.P.C. de Bazel in opdracht van H.N. de Fréméry. Hier is de heroriëntatie op de zeventiende- en achttiende-eeuwse Hollandse (inheemse) baksteenarchitectuur gecombineerd met tendensen uit de Engelse landhuisbouw (erkers, centrale hal in het interieur) en een zeer rationele opzet volgens het door De Bazel ontwikkelde proportiesysteem.

5.13 Villa Meentwijck uit 1912 werd ontworpen door de bekende architect K.P.C. de Bazel (foto: G.J. Dukker/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Rond 1920-1930 worden veel villa's en grote middenstandshuizen in een zakelijk-traditionele stijl gebouwd met invloeden van het baksteen-expressionisme van de Amsterdamse school of de meer kubistische architectuur met brede hellende en ver overstekende daken van de Nieuwe Haagse School. Vaak werd deze architectuur, met een verwijzing naar de plaatselijke bouwtraditie, voorzien van gedeeltelijk houten gevels en rieten kappen (Gooise landhuisstijl). Een fraai voorbeeld zijn de houten middenstandsvilla's met rieten kappen die in 1920-1921 naar ontwerp van W.M. Dudok werden gebouwd aan de Godelindeweg. In de loop van de jaren 1930 wordt de zakelijke villa-architectuur dikwijls vermengd met traditioneel-ambachtelijke elementen, onder invloed van de Delftse school, zoals gemetselde tuitgevels met vlechtingen, gevelopeningen met gemetselde ontlastingsbogen en roedenramen met luiken. Deze bouwstijl is ook in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog nog heel populair.

Vanaf de vroege twintigste eeuw kwam een omvangrijke middenstandsklasse op met de komst van allerlei nieuwe onderwijsvoorzieningen, nutsbedrijven, (groot)winkelbedrijven en meer hoger kader- en kantoorpersoneel. Ook voor hen werden passende woningen gebouwd in de bestaande villawijken, zij

het op kleinere kavels en vooral in de nieuwe uitbreidingswijken aan de oostkant van Bussum en het gebied tussen Bussum en Naarden. In de jaren 1920 en 1930 werden hier vele grote en kleine middenstandswoningen gebouwd, vaak uitgevoerd als dubbele geschakelde woningen met bakstenen gevels, erkers en nadrukkelijk aanwezige pannen- of rietdaken met houten overstekken. Niet alleen particuliere bouwondernemingen waren zeer actief op het gebied van de zeer lucratieve middenstandswoning, ook de gemeente Bussum begaf zich op deze bouwmarkt. De gemeente verwierf gronden ten oosten van de dorpskern en liet op basis van het Uitbreidingsplan 1919 van K.P.C. de Bazel het huidige Vondelkwartier aanleggen. Tussen 1919 en 1921 werden daar in een tuinvijckachtige opzet door de Middenstandswoningbouwvereniging, de Coöperatieve bouwvereniging Eigen Haard, Woningbouwvereniging de Goede Woning én door de gemeente vele gesubsidieerde middenstandswoningen gebouwd.

5.14 Middenstandswoningen uit de jaren 1930 aan de Prins Frederik Hendriklaan in Naarden (© Cyclomedia)

5.4.3 Kleine woningen

In de stadskernen van Naarden en Muiden staan nog veel kleinschalige woningen die een beeld geven van de manier waarop de vroegere klasse van arbeiders en ambachtslieden was gehuisvest. Een aantal van die huizen heeft zijn oorsprong in de zeventiende of achttiende eeuw. Ook in Muiderberg bleef zo'n eenvoudige kleinschalige dorpswoning met vermoedelijk achttiende-eeuwse kern behouden (Flevolaan 1). Met de weliswaar bescheiden opkomst van de industriële bedrijvigheid aan het einde van de negentiende eeuw was er meer behoefte aan huisvestingsmogelijkheden voor fabrieksarbeiders. Maar ook de ontwikkeling van Bussum tot villa- en forensendorp trok velen aan. De nieuwkomers vonden werk in bijvoorbeeld de bediening, in de bouw, bij hoveniersbedrijven en wasserijen. In de woonbuurtjes in de omgeving van de Driestweg, de Hogeweg en de Gildestraat zijn nog veel kleine arbeiderswoningen te vinden, die vanaf het einde van de negentiende eeuw in lange rijen zijn gebouwd, meestal door particuliere bouwondernemers.

In 1896 verscheen er in opdracht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een alarmerend rapport over het volkshuisvestingsvraagstuk. Het rapport diende als basis voor de Woningwet van de minister van Binnenlandse Zaken Goeman Borgesius. In de in 1901 aangenomen wet werden eisen gesteld aan een minimale woningkwaliteit en het aantal bewoners per woning. Ook werden allerlei maatregelen opgenomen tot woningverbetering, onbewoonbaarverklaring, onteigening en geldelijke steun van gemeente en rijk voor de volkshuisvesting. Dit leidde na 1901 tot de oprichting van talloze openbare en confessionele woningbouwverenigingen, die zich gingen toelagen op de bouw van deugdelijke arbeiderswoningen. Uiteraard gebeurde dit ook in het gebied van de gemeente Gooise Meren, waar

door de gestage bevolkingsgroei grote groepen fabrieksarbeiders en andere arbeiders van een fatsoenlijke woning moesten worden voorzien.

Een van die verenigingen was de op 27 juli 1914 opgerichte woningcorporatie Bouwvereniging "Volksbelang". Deze bouwde in aanvang nog op braakliggende locaties in de vesting Naarden. Zo verrees in 1916-1917 op een perceel op de hoek van de Kloosterstraat en de Huizerpoortstraat het eerste blok sociale woningen van Volksbelang, naar ontwerp van de Naardense architect L. Streefkerk. Hij ontwierp voor de Bouwvereniging ook de eerste buiten de vesting te bouwen woningen. Dit was mogelijk geworden na het opheffen van de vestingstatus bij Koninklijk Besluit van december 1920. Het bouwplan werd in 1921-1922 gerealiseerd op de toen nog zeer landelijke Schapenmeent en bestond uit vijftien blokjes dubbele arbeiderswoningen aan de Huibert van Eijkenstraat. In de jaren 1920 en 1930 werd de nieuwe uitbreidingswijk aan de noordwestkant van Naarden gestaag verder uitgebreid, voornamelijk met rijen geschakelde arbeiderswoningen van één of twee bouwlagen met kap.

Ook in Bussum werden in de eerste helft van de twintigste eeuw veel initiatieven ontplooid voor de bouw van arbeiderswoningen. Ten zuidoosten van het oude dorp kwam na 1910 een flinke arbeiderswijk tot ontwikkeling op de voormalige eng. Aan weerszijden van de Laarderstraat bouwden de Bussumse woningbouwverenigingen en particuliere bouwondernemers verschillende complexen arbeiderswoningen: meestal lange blokken geschakelde woningen van één bouwlaag met kap. Met verspringingen in de rooilijn en markante topgevelaccenten kregen de buurtjes enige variatie. In 1915 bouwde de Algemene Arbeiders Bouwvereniging 139 arbeiderswoningen ten noordoosten van de Verboden Kringen, naar ontwerp van K.P.C. de Bazel. Later werden ten oosten van dit complex nog enkele andere complexen gerealiseerd.

5.15 Het Oosterpad in Bussum: markante volkswoningbouw uit het interbellum. Het lange blok geschakelde woningen vormt op de uiteinden kleine pleintjes. Karakteristiek zijn de houten bouwaccenten op de hoeken (© Cyclomedia).

5.4.4 Boerderijen

Zowel in het landelijk gebied, langs uitvalswegen en vaarten als in de kernen van Gooise Meren, vinden we sporen van agrarische bebouwing. Het boerenbedrijf is lang de belangrijkste bedrijfstak in Muiden en Muiderberg geweest. Nog bestaande boerderijen zijn de achttiende-eeuwse boerderijen van het langshuistype aan Googweg 10 en de Zuidpolderweg 8 in Muiderberg. In de jaren 1920 groeit het boerderijlint aan de Googweg en wordt aan het begin van de Noordpolderweg een aantal boerderijen gebouwd in de Verboden Kringen. De kringenwetboerderijen zijn opvallend omdat deze in brandbare materialen moesten worden uitgevoerd. Een fraai voorbeeld van een boerderij in de Verboden Kring van Muiden is boerderij 'De Vechthoeve' die vanwege de aanleg van de A1 in 2013 in zijn geheel is verplaatst naar Landgoed Hoogerlust. De royale boerderij van twee bouwlagen uit 1899, staat op een

gemetselde fundering waarbij op de begane grond horizontale en op de verdieping verticale houten delen zijn aangebracht. Vanwege het opengewerkte houtsnijwerk heeft de boerderij een rijke uitstraling. De Vechthoeve en een aantal andere houten boerderijen in Muiden en Weesp, worden momenteel als rijksmonument beschermd binnen het aanwijzingsprogramma 'Houten huizen Nieuwe Hollandse Waterlinie'.

In de richting van Naarden zijn bij het Naardermeer enkele oudere boerderijen te vinden. Daaronder is boerderij 'Ridderhoeve', voorheen Meerlust, aan de Karnemelksloot, een gepleisterd dwarshuis met een rieten kap uit de zeventiende eeuw.

Stadsboerderijen werden tot in de achttiende eeuw binnen de stadsmuur of wallen van een versterkte stad gebouwd en hebben nog lange tijd gefunctioneerd. In Naarden werden de laatste zes boerenbedrijven pas in 1963 buiten de Vesting geplaatst. Inmiddels in gebruik als woonhuis zijn verschillende voormalige boerderijen nog aanwezig in de vestingen Muiden en Naarden. Voorbeelden zijn het pand met de rechte lijstgevel aan de Herengracht 75 in Muiden en de grotendeels gepleisterde boerderij aan de Sint Annastraat 20 in Naarden, beide uit de achttiende eeuw en beschermd als Rijksmonument. Ook de voormalige boerderijen aan de Sint-Vitusstraat 20 (vermoedelijk achttiende eeuw) en Gansoordstraat 31 (zeventiende eeuw) in Naarden staan op de Rijksmonumentenlijst.

Nog bestaande boerderijen in Bussum zijn met name van het type langshuisboerderij, waarbij woon- en bedrijfsgedeelte onder één doorlopende kap zijn ondergebracht. Hoewel er nog een aantal van deze boerderijen aanwezig is, is geen ervan beschermd als monument. Mogelijk is dit het gevolg van wijzigingen die de boerderijen in de loop der tijd ondergaan om er een woonfunctie realiseren. Vermeldenswaardig is het agrarische complex 'Melkerij Hofstede Oud-Bussem' aan de Oud Blaricummerweg in Naarden. Het complex kwam in de periode 1902-1906 tot stand in opdracht van Joannes van Woensel Kooy (1878-1903), naderhand voortgezet door de N.V. Exploitatie Maatschappij Oud-Bussem. Van Woensel Kooy had in 1902 het 280 hectare grote landgoed, met als centrum de gelijknamige buitenplaats Oud-Bussem, gekocht uit idealistische motieven. Op een deel van het landgoed, dat zich over het grondgebied van de gemeenten Naarden, Bussum en Huizen uitstreckte, wilde hij een modelboerderij oprichten om op een hygiënische en diervriendelijke manier melk te produceren. Aanleiding hiervoor was een tyfusepidemie in Utrecht rond 1900. Het complex van de melkerij, bestaande uit stallen, woningen, een zuivelhuis, directiewoning, kantoor en een brug in de oprijlaan, is een ontwerp in traditionalistische vormtaal van architect K.P.C. de Bazel. Samen met de dienstwoningen vormde de bakstenen welf- of boogbrug aan de Oud Blaricummerweg de westelijke entree tot het terrein van de melkerij.

5.16 Melkerij Hofstede Oud-Bussem, ontworpen door K.P.C. de Bazel (Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/A.J. van der Wal).

Architecten

Vele architecten hebben hun sporen nagelaten in de gemeente Gooise Meren, onder wie verschillende bouwmeesters die ook landelijke bekendheid genieten. In deze kadertekst worden enkele voorbeelden uitgelicht.

Bureau Kruisweg en van der Goot

De in Bussum overleden architect C.J Kruisweg (1868-1952) en zijn Hengelose collega J. van der Goot (1933), waren verbonden aan de Koninklijke Weefgoederenfabriek Stork en de Nederlandse Katoenspinnerij, beide gevestigd in Hengelo. Als architectenbureau Van der Goot en Kruisweg realiseerden ze verscheidene villa's in Bussum, waaronder Sarah's cottage aan de Nieuwe Hilversumseweg 1 (1903), Villa Lindenrode aan Lindelaan 16 (1906) en Villa Oldeberm aan de H.J. Schimmellaan 9 (rond 1901). De detaillering en het materiaalgebruik van de villa's vallen op. Zo heeft Villa Oldeberm 'Old-English-kenmerken' die tot uitdrukking komen in het houten vakwerk, twee naast elkaar geplaatste topgevels en twee zeer markante schoorstenen aan de voorgevel. Ook ontwierp het bureau de voormalige bibliotheek aan Generaal de la Rey laan 12 (1913), de voormalige paardenstallen aan de Franse Kampweg (1893) evenals de kerk aan de Nieuwe Hilversumseweg 22 in opdracht van de Nederlandse Protestanten Bond (1915). In de kerk komt de bijzondere aandacht voor het detail terug, zoals in de toepassing van steunberen, siermetselwerk van rode en zwarte bakstenen in de gevels, sierankers en van hoek- en sluitstenen.

Architectenbureau Jan Rebel

Jan Rebel richtte in 1911 in Laren architectenbureau Jan Rebel op. Aanvankelijk is hij regionaal actief. Door de constante groei van opdrachten wordt het team in 1918 verder uitgebreid met Adam van Vliet (1902). Zij ontvangen in de jaren 1930 opdrachten voor villa's en landhuizen uit het hele land, zoals Enschede, Tilburg, Eindhoven en Dordrecht. Tijdens de Tweede Wereldoorlog neemt het aantal opdrachten af, maar na de bevrijding trekt dit weer snel aan. Het bureau bestaat anno 2020 nog steeds.

Als zelfstandig architect ontwierp Rebel in Bussum middenstandswoningen voor woningbouwvereniging 'Eigen Haard' in het Vondelkwartier (1905) en de Huizerweg (1919). Daarnaast zijn de villa's aan de Willemslaan 36, 38 en 40 (1921) en aan de Groot Hertoginnelaan 29 (1927) van zijn hand. Karakteristiek in zijn werk zijn de mansardekappen met markant hoge schoorstenen en de toepassing van houten dakgoten met gootklossen en siermetselwerk in de gevels. De expressieve (baksteen)architectuur van Jan Rebel sluit aan op de expressionistische Amsterdamse School stijl van onder anderen Michel de Klerk en op de Engelse landhuisstijl. Ook in Naarden was Rebel actief. Voorbeelden zijn de landhuizen aan de J. van Woenselkooylaan 5 (1926) en 27 (1921), villa De Beek aan de Oud-Blaricummerweg 7 (1930) en het voor G.F. Dudok van Heel ontworpen landhuis Zuiderhof aan de Bollelaan 22 (1928).

L.A. Streefkerk

Aan de Kloosterstraat, Oostwalstraat en Huizerpoortstraat in Naarden bouwde Woningbouwvereniging Volksbelang in een U-vorm het eerste eigen sociale woningbouwcomplex binnen de Woningwet in 1916-1917. De Naardense Architect Leendert Streefkerk (1884-1959) was verantwoordelijk voor het geschakelde woonhuiscomplex. De topgevels met davidsterren in zwarte baksteen herinneren aan de Joodse begraafplaats die voorheen op deze plek was gesitueerd. Van Streefkerk ontwierp in 1921 ook de arbeiderswoningen aan de Huibert van Eijkstraat ten noordwesten van de vesting.

Berlage, Cuypers, De Bazel en Dudok

Van H.P. Berlage (1856-1934) zijn twee huizen bekend in Bussum, waaronder een huis voor schrijver en stichter van de kolonie Walden, Frederik van Eeden (1860-1932). Dit huis uit 1893

nabij 'de Kom van Biegel', een parkje in villawijk Het Spiegel in Bussum, moest helaas in 1956 wijken voor een modern flatgebouw. In hetzelfde jaar bouwde Berlage voor dichter Herman Gorter een klein huis aan de Nieuwe 's Gravelandseweg 66 in Bussum. J.Th.J. Cuypers (1861-1941), zoon van architect Pierre Cuypers, ontwierp samen met zijn zoon Pierre Cuypers jr. (1891-1982) de R.K. kerk O.L. Vrouwe van Altijddurende Bijstand aan de Brinklaan in Bussum. De kerk uit 1920-'21, ook wel bekend als Koepelkerk en Mariakerk, heeft een centrale plattegrond, een veelhoekige, flauwgebogen koepel en wordt bekroond door een lantaarn. Boven de ingangspartij wordt de aandacht getrokken door een halfroond mozaïekveld.

K.P.C. De Bazel (1869-1923), bekend van onder meer het kantoorgebouw voor de Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Vijzelstraat 32 in Amsterdam (1919-1926), heeft in Bussum meerdere woonhuizen gerealiseerd. Daaronder zijn de Busken Huetlaan 1a, Groot Hertoginnelaan 34A, Meerweg 12 en Parklaan 31. Villa 'Het Mouwtje' op de hoek van de Amersfoortsestraatweg/J.J.H. Verhulstlaan (1904), moest in hout worden gebouwd vanwege de verplichting op grond van de Kringenwet van 1853. De villa ligt namelijk in nabijheid van 'Werk V', een negentiende-eeuws voorwerk van de vesting Naarden.

De Bazel ontwierp tevens blokken met middenstandswoningen in het Vondelkwartier in Bussum en modelboerderij Oud Bussem (1903) in Naarden. Zijn naam is ook gekoppeld aan het ontwerp van het Brediuskwartier in Bussum, al is zijn precieze rol hierin niet duidelijk en waarschijnlijk minder belangrijk dan die van D.F. Tersteeg.

Uit het vroege oeuvre van architect W.M. Dudok (1884-1974), zijn de houten 'Dudokhuizen' aan de Godelindeweg in Naarden (1920). De geschakelde middenstandswoningen moesten in hout worden uitgevoerd, omdat het bouwterrein binnen de Verboden Kringen van de vesting Naarden lag.

Van later datum zijn de drie galerij- en portiekflats die Dudok realiseerde aan Oranjepark/Nieuwe 's-Gravelandseweg. Het complex uit 1954-1956 is gebouwd volgens de Nieuwe Zakelijkheid en gesitueerd op het terrein waar van 1874 tot circa 1942 hotel 'Nieuw Bussum' stond.

5.17 Sociale woningen van Woningbouwvereniging Volksbelang aan de Huizerpoortstraat, Oostwalstraat en Kloosterstraat in Naarden, gebouwd in 1916-1917 naar ontwerp van L.A. Streefkerk (© Cyclomedia)

5.5 Industriële ontwikkeling

5.5.1 Muiden en Muiderberg

De stad Muiden had al in de zeventiende eeuw enkele industrieën van enige omvang, waaronder een zoutziederij en scheepswerven. In het bijzonder de scheepsbouw was in Muiden prominent aanwezig. Een van de bekendere bedrijven was dat van de firma Schouten. In 1844 nam H. Schouten een bestaande werf over, waarvan een gevelsteen met beslagbijl uit 1789 bewaard is gebleven. De steen is in 1926 ingemetseld in de zijgevel van een nieuw poort- en kantoorgebouw. Een deel van de laat negentiende-eeuwse fabriekshallen bleef intact, alsmede een markante dubbele werfhal uit de naoorlogse periode. In het bedrijf werden vanaf 1894 ijzeren schepen gebouwd en later voornamelijk plezierjachten. Eveneens in de binnenstad, strategisch gelegen aan de Herengracht, stond de zoutfabriek (zoutziederij) van de firma Bouvy. Het bedrijf werd gesticht in 1838 en was een echt familiebedrijf. Het sloot in 1969 de deuren en is daarna gesloopt. Muiden verloor daarbij ook de twee fabrieksschoorstenen die de zuidoosthoek van het stadje markeerden. Andere bekende Muidense bedrijven waren onder meer de firma Amroh, een import- en verkoopbedrijf van radio-ontvangstonderdelen en toestellen (vanaf 1923) en de firma Broshuis, opgericht in 1885 en producent van opleggers voor speciaal transport. Deze fabriek, gevestigd aan de Naarderstraat, werd in 1975 gesloten.

In 1702 werd een eindje buiten de stad aan de Muidertrekvaart "Buskruidmolen De Krijgsman" gebouwd, de start van de bekende kruitfabriek die in 1843 opging in De Gezamenlijke Buskruitmakers van Noord-Holland, Utrecht en Zeeland. De N.V. Nederlandse Springstoffenfabriek (1922-1972) en Muiden Chemie (1972-2004) zijn de opvolgers van deze oude stichting. Vele Muidenaren vonden er werk, maar er was ook een keerzijde. De geschiedenis van het bedrijf wordt getekend door diverse grote ontploffingen, vaak met veel slachtoffers. Van het eens zeer omvangrijke complex zijn enkele historische gebouwen behouden gebleven, waaronder enkele dienstwoningen aan het Kruitpad uit 1914 en 1916, een achttiende-eeuws kruithuis, een hal, een kantoor en laboratorium. Aan de Vechtkade werden rond 1915 de Brediushuizen gebouwd, bestemd als woningen voor de kruitfabriekarbeiders.

5.18 Een deel van de historische bebouwing van de Buskruitfabriek in Muiden bleef intact (© Cyclomedia)

Van oudsher was in de binnenstad van Muiden veel kleinschalige bedrijvigheid. Er waren bakkers en slagers, timmerbedrijven en smeden. Ambacht en nijverheid waren meestal huisgebonden en vonden onder hetzelfde dak plaats als het wonen. Een aardige herinnering aan het kleinschalige ambacht is de voormalige smederij van Jan Melis aan de Kloosterstraat. Ondanks een stevige renovatie is de oude

smederij nog herkenbaar aan de houten travalje of hoefstal en het opschrift op een gevelsteentje naast de ingang: "Zolang er paarden bestaan, zal ik er hoefijzers onder slaan – Jan Melis". Hier en daar herinneren panden met voormalige en gewijzigde brede bedrijfsingangen op de begane grond nog aan de vroegere bedrijvigheid in het stadje. Muiderberg heeft in de periode voor 1850 geen industrie en andere bedrijvigheid van enige omvang gekend. Wel kwam in de tweede helft van de negentiende eeuw de ontwikkeling tot op gang en vonden velen werk in de plaatselijke horecagelegenheden en in de dienstverlenende beroepen.

5.5.2 Naarden

Het door zijn status als vesting lang geïsoleerde Naarden kende vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw slechts een bescheiden industriële ontwikkeling. In oorsprong kleinere dorpen als Bussum en Hilversum streefden de stad in economisch opzicht dan ook voorbij.

Binnen de vesting zijn rond 1860-1880 wel enkele kleine fabrieken gevestigd, zoals de stoomweverij van J.A. Bos (1867), die juten koffiezakken produceerde. Vanaf 1877 was het fabriekscomplex in handen van het Ministerie van Oorlog. Het diende als artilleriemagazijn en vanaf 1888 als kleding- en wapenmagazijn. Het zeer markante complex bestaat nog steeds en werd in 1994 gerestaureerd. Een flink eind buiten de Verboden Kringen werd in 1872 de N.V. Gooische Beetwortelfabriek (de Suikerfabriek) opgericht. Na 1902 is het bedrijf voortgezet als Chemische Fabriek "Naarden". Hier werden geur- en smaakstoffen geproduceerd. De Chemische Fabriek groeide na de Tweede Wereldoorlog uit tot een zeer groot complex, dat grenst tot aan de Oostdijk.

Langs de Muidertrekvaart werd in 1868 een windkorenmolen gebouwd, bekend als De Hoop of Molen van der Born, op de plek van een afgebrande oudere molen. De maalderij werd in de jaren 1920 beëindigd onder druk van de coöperatieve maalderijen in de regio. In 1935 werd deze laatste Naardense molen gesloopt.

Langs de zuidrand van de gemeente bevonden zich langs de Bussumervaart enkele blekerijen en andere kleine industrieën, die gebruikmaakten van het water in de zandvaarten, ontstaan door het afzanden van de gronden. Rond 1910 zijn de grootschalige afzandingen beëindigd, omdat ze de aantrekkelijkheid van het fraaie gebied aantastten. Het nabije Bussum was immers druk bezig met de aanleg van representatieve woonbuurten. Op enkele plekken werd de zandwinning voortgezet, zoals nabij de grens met Huizen, ten behoeve van de beton- en kalkzandsteenfabriek van de firma Wijgert Kooij. Overigens vond er tussen 1921 en 1929 ook nog zandwinning plaats op de zes ravelijnen van de vesting.

In 1915 werd een sigarettenfabriek gebouwd, Palazzo van de firma Weurman, aan de Comeniuslaan. Omdat de sigaret met het Oosten geassocieerd werd, ontwierp J.P.W. Breling het kantoorgedeelte van het complex in een Moorse stijl, compleet met minaret, koepels en halvemaanmotieven. Aan de Amsterdamsestraat staat nog steeds de markante graanmalerij van de coöperatie Ons Belang, in 1919 gebouwd in expressionistische stijl naar ontwerpen van G.J. Vos.

Pas na de Tweede Wereldoorlog werden langs de Amsterdamsestraatweg en de Naardertrekvaart de eerste bedrijven gebouwd. Hiervoor werd het terrein van de Stadskamp vanuit de stad verkaveld. Ter ontsluiting werd de parallel aan de Amsterdamsestraatweg liggende Energiestraat aangelegd. In de jaren 1960-1970 werd het industrieterrein verder uitgelegd en bebouwd, waarbij de A1 de voorlopige grens vormde. In de jaren 1990 kwam een tweede bedrijventerrein tot stand ten noorden van de A1, in de Berger- en Meentpolder.

5.19 De curieuze oriëntaalse vormgeving van de sigarettenfabriek Palazzo in Naarden maakt het pand een echte blikvanger in zijn omgeving (foto: Wikipedia/Michiël1972)

5.5.3 Bussum

In het agrarische dorp Bussum was rond het midden van de negentiende nog nauwelijks sprake van industrialisatie. Rond 1820 was een bescheiden Bakkerij van Scheepsbeschuit gevestigd aan de Havenstraat en er waren rond 1850 enkele blekerijen in het dorp, vooral in de omgeving van de Bussumer haven en in de Bleekershoeck. Daar kon het schone en heldere water in zanderijsloten goed worden benut. K. Portman begon in 1839 een fabriek van Inlandse Zachte Spaanse Zeep, bedoeld voor die blekerijen, maar de fabriek ging na enkele eigendomswisselingen in 1848 ter ziele. In de tweede helft van de negentiende eeuw was er ook een cokesfabriek aan de Herenstraat.

Nog steeds bepalend in het Bussumse straatbeeld is het complex van de voormalige Cacao- en chocoladefabriek Bendsdorp. Het was aanvankelijk in 1866 een filiaal van de in Amsterdam in 1840 gevestigde fabriek. Na sluiting van de Amsterdamse fabriek in 1926 ging de productie in zijn geheel in Bussum verder. In 1972 werd Bendsdorp overgenomen door Unilever. In 2001 werd de productie in Bussum beëindigd en raakte de oude fabriek in verval. De schoorsteenpijp waaide om tijdens een zware storm in 2007. Een deel van het oude fabriekscomplex is ingepast in een grootschalig nieuwbouwproject, Bendsdorp-Bussum.

5.20 De monumentale delen van de vroegere Bensdorpfabriek in Bussum zijn ingepast in een nieuw woonproject (© Cyclomedia)

Nadat Bussum zich in 1817 had losgemaakt van Naarden, mocht er een korenmolen worden opgericht. Dit gebeurde pas in 1839. De molen De Volharding van N. Lasso uit Ouderkerk a/d Amstel stond aan de Kerkweg, buiten het dorp. Eind negentiende werd door de dorpsuitbreidingen en de villabouw de windvang een probleem. In 1907 is de molen afgebroken. Er waren meer windkorenmolens in Bussum, zoals de Ebenhaezer nabij de Havenstraat (gesloopt in 1917), de molen van Bakker aan de St. Janslaan (gesloopt omstreeks 1926) en een allesmaler, wederom van molenaar Bakker, rond 1927 opgericht in de omgeving van de Ambachtstraat en gesloopt in 1950.

Hoewel Bussum zich nooit heeft ontwikkeld tot een industriedorp, waren er in de eerste helft van de twintigste eeuw verspreid in en rond het dorp toch verschillende grotere en kleinere fabrieken en bedrijven te vinden. Voorbeelden zijn de Gooise Koekfabriek aan de Laarderweg, de leerfabriek "Koelit" aan de Huizerweg, een schoensmeerfabriek "Jumbo" en de Loonschaverij en Timmerfabriek "trio" aan de Landstraat. Een van de grotere fabrieken in Bussum uit die periode was de in 1913 opgerichte N.V. Continental Radiatorenfabriek aan de zuidrand van de gemeente. Onder de nieuwe directeur H.W.A. van Karnebeek kreeg de fabriek vanaf 1925 als leverancier van "KARBO-radiatoren" landelijke bekendheid. De fabriek is in 1971 gesloten. De bedrijfslocatie aan de Franse Kampweg-Melkstraat bestaat nog steeds en bevat nog restanten van het oude fabriekscomplex.

Een heel bijzonder initiatief was de stichting van een complex van 85 werkplaatsen voor kleine bedrijvigheid op de binnenterreinen van woningbouwprojecten aan de Marconieweg, Simon Stevinweg en Honoré Lambostraat. De rond 1935 gebouwde complexen naar ontwerp van architect Klaas van den Berg hebben eigen binnenstraten (de 1e en 2e Industriestraat, Lambostraat), bereikbaar via poorten in de woningblokken. De exploitatie werd geen groot succes, maar de werkplaatsen aan de beide Industriestraten zijn nog steeds aanwezig.

5.6 Toerisme en recreatie

5.6.1 Muiderberg

Op verschillende plekken langs de Zuiderzeekust werd al vroeg gerecreëerd. De Naardertrekvaart had gezorgd voor een eerste ontsluiting van het gebied voor de inwoners van Amsterdam. Eén plek springt daarbij bijzonder in het oog. De unieke landschappelijke ligging van Muiderberg – een kleine stuwwalopduiking in een uitgestrekt veenlandschap met een klifkust – zorgde al vroeg voor een unieke

betekenis voor de omgeving. Al voordat er sprake was van uitgebreid toeristisch bezoek aan Muiderberg, was de plek in zicht bij landschapsschilders. Zo schilderde de Amsterdamse kunstenaar Pierre Louis Dubourcq (1815-1873) enkele doeken van de Muiderbergse kust, zoals "Zondag namiddag te Muiderberg" en "Strand bij Muiderberg".

5.21 Het strand van Muiderberg op een ongedateerde ansichtkaart (collectie Historische Kring Bussum).

Na de aanleg van de spoor- en tramwegen kwam het toerisme tot ontwikkeling in Muiderberg en werd het dorp binnen enkele decennia voorzien van strandpaviljoens, aanlegsteigers met roeibootjes, een kerktoeren als uitkijktoren en een heus badhotel met naastgelegen paviljoen met café-restaurant en kinderspeeltuin. Op het strand stonden badkoetsjes die gehuurd konden worden. In de nabijheid van het strand werden nieuwbouwprojecten gestart. Daarvan getuigt nog het bijzondere huis Flevorama (1890). De landschappelijke ligging van badhotel, paviljoen en Flevorama zorgde echter ook voor problemen. De klifkust, een bijzondere geologische structuur, kalfde bij stormen regelmatig af. In 1899 moest er dan ook een zeewering worden aangelegd, die later nog werd verbeterd. Achter de kerk werd een tweede markante villa gebouwd, het houten Villa Hoogenhuize (1897-1933). Zij vormden feitelijk een kleinschaliger voortzetting van de oude buitenplaatscultuur van Muiderberg, die met de status als badplaats weer nieuw leven was ingeblazen.

Het toerisme kreeg een klap toen in 1910 het badhotel sloot en kort daarna afbrandde. De ontwikkelingen kwamen echter geenszins stil te liggen. Zo werd er in 1923 een nieuw klinkerpad langs het water aangelegd om langs het water te kunnen flaneren. Ook werden er grote steigers gebouwd, waaraan vele tientallen roeiboten lagen. In die periode stonden er drie paviljoens op het strand. In de jaren 1930 werden er zelfs dagelijks 5000 mensen met de stoomtram naar het strand vervoerd. Mensen lagen en zaten op het strand en tegen het klif, zwommen in zee of maakten een wandeling over het pad langs het water. De bloeiperiode van de badplaats bracht tal van nieuwe ondernemingen voort. Het badhotel kwam al ter sprake, maar er waren er meer. In 1887 werd Café Flora aan het einde van de Badlaan gebouwd. Bij het café lag ook een speeltuin. Tussen 1960 en 1968 was het een casino, waarna het werd gesloopt. Enkele bomen herinneren nog aan de vroegere terreininrichting. Ook tijdens de geleidelijke achteruitgang van Muiderberg als toeristische trekpleister ontstonden er nog nieuwe bedrijven. Aan het Kerkpad startte Cornelis Lucas ter Beek (1853-1945) in 1921 een kiosk, waarbij in 1935 een huis met café 'De Terp' werd gebouwd. Achter het huis verrezen rond 1951 meerdere zomerhuisjes. Tegelijk won Muiderberg door de verbeterde bereikbaarheid aan betekenis als forensendorp. In de vroege twintigste eeuw groeide het dorp door de bouw van huizen voor deze forensen. Met de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 ging het badtoerisme achteruit. Het paviljoen

naast Flevorama werd bijvoorbeeld in 1938 afgebroken. Toch is er ook daarna nog (bad)toerisme in Muiderberg blijven bestaan.

5.6.2 Oud Valkeveen

Een tweede plek langs de Zuiderzeekust waar toeristen en recreanten naar toe trokken, was het landgoed Oud Valkeveen, onderdeel van een landgoederenzone tegen de westflank van de stuwwal van het Gooi. Ook deze plek profiteerde sterk van de aanleg van de spoorlijn en stoomtram. Al vóór die tijd, in 1843, stelde de boerderijeigenaar een tol in voor bezoekers van de kust. De tol bleef tot 1923 gehandhaafd. De tuinmanswoning werd als uitspanning met een kleine speeltuin in gebruik genomen. Er konden zelfs kamers op de bovenverdieping worden gehuurd.

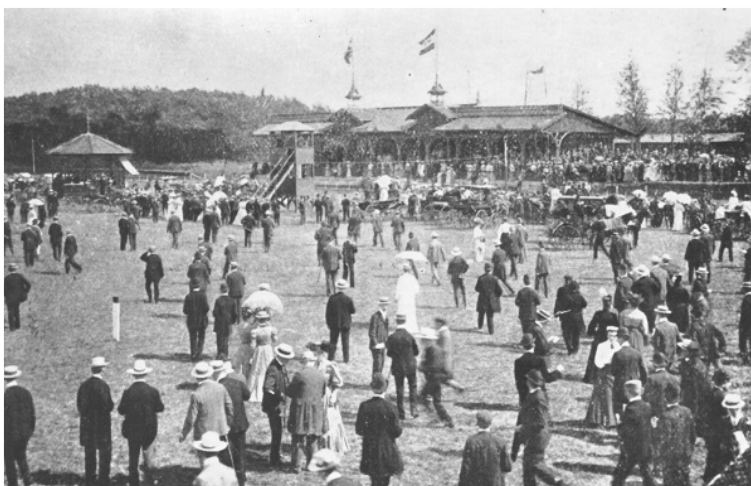
Rond 1920 werd Wiggert Kaptein hier de 'koffiehuishouder'. Hij voerde een ware moderniserings- en uitbreidingsslag door. Rond 1925 werd een kiosk gebouwd, en vooral vanaf de jaren 1930 kwamen er steeds nieuwe onderdelen bij, zoals een pompgebouw, botenhuis met kanovijver annex ijsbaan, bassin met motorbootjes, doolhof, hertenkamp en zwembad. De aanwezige boerderij Valkeveen werd gecontinueerd als pannenkoekenboerderij. Rond 1950 werden alle bezittingen ondergebracht in de naamloze vennootschap *N.V. Uitspanning en Pannenkoekenhuis "Oud Valkeveen"*, waarvan de familie Kaptein aan het roer bleef staan. Ook het naastgelegen landgoed Oud Naarden kende een drukbezocht strand.

5.22 Rotterdamse kinderen in de speeltuin van "Oud Valkeveen", 1940 (Collectie Provinciale Atlas, Noord-Hollands Archief, NL-HlmNHA_559_003277).

5.6.3 Overig

Naast verblijfs- en dagrecreatie waren er ook andere vormen van vermaak in de huidige gemeente Gooise Meren. Te denken valt aan de paardenrenbaan Cruijsbergen (1893-1912) en andere sportaccommodaties die de verschillende kernen kenden. Prominente voorbeelden zijn het oude zwembad van Bussum aan de Huizerweg en het 'nieuwere' (1924) uit het Interbellum aan de westzijde, naast De Spiegel. Bij dat laatstgenoemde zwembad kwam in 1933-1935 ook een sportpark met wandelpark en ijsbaan tot stand. Het betekende ecologisch een forse aanslag op de unieke vegetaties, maar vormde tevens een grote uitbreiding van de recreatieve mogelijkheden in Bussum. Het zwembad en de ijsbaan zijn in verwilderde toestand nog bewaard gebleven. Naarden kende vanaf 1866 een zwembad in de hoofdgracht, in 1889 gevolgd door een militair zwembad. In 1935 werd het opgeheven en afgebroken, waarna aan de Amersfoortsestraatweg een nieuw zwembad werd gebouwd. Op de Fransche Kampheide was vanaf de jaren 1930 een terrein in gebruik als camping voor minder vermogende Amsterdammers. In de omgeving kwamen ook een theehuis, een kiosk en speelveld tot stand. Tot slot kent de gemeente Gooise Meren een bijzonder vroeg museum in de vorm van Rijksmuseum Het Muiderslot dat met die functie in 1878 werd geopend. Ook Muiderberg kende vóór 1905 al een klein museum aan de Badlaan.

5.23 De paardenrenbaan Cruijsbergen rond 1905 (Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen, SSAN092W-N8.031.1)

Ook wandelen in het Gooi werd populair na de aanleg van de spoor- en tramweg in 1874 en 1881. De wandelende dominee Craandijk schrijft in 1879 over een bezoek aan het Gooi van de Amsterdammer: *Wij willen de Gooische dorpen zien, de Gooische heuvels beklimmen, door de Gooische bosschen en over de Gooische heiden zwerven. Wij willen het doen, in den tijd als de boekweit bloeit. Dat is van ouds de meest geschikte tijd gerekend en dan is Gooiland op zijn schoonst. Vergeten wij niet, dat dan ook de heide bloeit. Dan zijn ook de dagen nog lang en wij moeten ons voorbereiden op kloeke marschen. Laat vrees voor de zomerwarmte ons niet terughouden. Ja, 't kan warm zijn tusschen de dennen en de akkermaalsbosschen, op de mulle zandwegen en de uitgestrekte heidevelden! Maar men moet er iets voor over hebben. En in de beukenwouden vinden wij lommer en koelte, op de heuvels waait de frissche zeewind ons tegen.* In wandelboekjes werden plekken als Het Spiegel, herberg Jan Tabak, de Gooische Boer, 'Crailoosche bosschen' en Oud Valkeveen aanbevolen. Het was vooral het landelijke dat de aandacht trok: het toen nog vooral militaire karakter van Naarden had volgens Craandijk voor de wandelaar weinig aantrekkelijks. Dat zou door de opheffing van de vesting en de wettelijke bescherming door monumentenzorg een halve eeuw later alsnog veranderen.

5.7 Oorlog en defensie

5.7.1 Nieuwe Hollandse Waterlinie

Halverwege de negentiende eeuw was men volop bezig met verbeteren van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, die onder koning Willem I was ingesteld ter vervanging van de in 1816 opgeheven Oude Hollandse Waterlinie. Zo verrees in Muiden (Westbatterij) een torenfort. Op de hoogste verdieping werden gedekte vuuropstellingen geplaatst. Door de omgrachting en de aanwezigheid van een ophaalbrug moesten ze lastig in te nemen zijn. Door hun hoogte konden ze bovendien als uitkijkpost dienen. In 1853 werd een wet ingevoerd die de schootsvelden vrij moest houden: de Kringenwet. Voortaan mocht er rond militaire vestingen binnen een bepaalde afstand niet meer in steen gebouwd worden, zodat de bebouwing die wel verrees, in korte tijd verwijderd kon worden bij oorlogsomstandigheden. Deze eerdergenoemde Verboden Kringen golden onder meer voor de vestingen Muiden en Naarden. Door de gewijzigde vorm van oorlogsvoering werden ze nutteloos, en in 1951 volgde dan ook de opschorting, gevolgd door de intrekking in 1963. In de aard van stedelijke uitbreidingen van vóór 1951 herkennen we echter nog de mate waarin deze kringen de stedenbouwkundige ontwikkeling bepaalden.

Feitelijk liep men bij de modernisering van de waterlinie steeds achter de feiten aan. Toen in 1864 de werkzaamheden klaar waren, stond een nieuwe verbeteringsronde alweer voor de deur. Het geschut had namelijk inmiddels een groter bereik gekregen. Tussen 1867 en 1870 werd het Offensief voor Naarden, met vijf werken, aangelegd. Daarvan bestaat er nu nog maar één, namelijk het enige waar met steen gebouwd werd: Fort Werk IV. Werk I, de Batterij aan de Koedijk, is in het kader van een natuurherstelproject weer zichtbaar gemaakt. De batterijen II (ter plaatse van het zwembad), III (Brinklaan) en V (afslag 7 van de A1) zijn niet meer herkenbaar. Na de aanleg van het Offensief voor Naarden werd de linie in het kader van de Frans-Duitse Oorlog geïnnundeerd.

Door het aannemen van de Vestingwet in 1874 werd er fors geïnvesteerd in de linie, terwijl andere vestingen werden opgeheven. De forten kregen echter een beperktere functie door nieuwe technologische ontwikkelingen. Er kwam een discussie op gang of ze wel gehandhaafd moesten worden. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog werd de linie vanwege de dreiging van een Duitse inval geïnnundeerd. Daarbij werd er ook een groot aantal groepsschuilplaatsen in het Offensief voor Naarden gebouwd. De linie waar die deel van zouden uitmaken, de Voorstelling voor Naarden, werd echter nooit voltooid. Wel werd de hoofdstelling aangelegd, met zeven schansen. De Staat van Oorlog werd tot oktober 1919 gehandhaafd.

5.24 Overzichtsk kaart van het Offensief voor Naarden en de Voorstelling van Naarden (uit: Mous & Oosterom, 2018)

In 1926 werd het Offensief voor Naarden opgeheven en in 1930 werd Werk IV door de gemeente Bussum aangekocht. De lijn als geheel kwam samen met de Stelling van Amsterdam als de 'Vesting Holland' tijdens de mobilisatieperiode in de jaren 1930 weer in het vizier. Langs de lijn, onder meer bij Muiderberg, werden kanon- en mitrailleurkazematten en groepsschuilplaatsen gebouwd en tankgrachten aangelegd, om de waterlinie opnieuw als defensief middel te kunnen gebruiken. Aan de oevers van het IJsselmeer verrezen tankversperringen, waarvan een deel nog bestaat. De inundatie in de meidagen van 1940 werd nooit helemaal afgerond.

In 1944-1945 gebruikte de Duitse bezetter de lijn om de geallieerde opmars te stoppen. Daarbij droeg deze de naam *Hintere Wasserstellung*. De lijn functioneerde ten opzichte van de Nieuwe Hollandse Waterlinie omgekeerd: hij moest, als tweede lijn achter de Atlantikwall, een invasie van Duitsland vanaf de Nederlandse kust tegengaan. Tot maart/april 1945 werd er nog geïnundeerd, maar tot gevechtshandelingen kwam het niet. Toen na de Tweede Wereldoorlog de defensie van West-Europa internationaal geregeld werd, kwam er een einde aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In 1948 werd deze al gedeeltelijk ontmanteld, en in 1951 formeel opgeheven. Tot op dat moment hadden er nooit vreemde legers aan de randen van de inundatiegebieden gestaan. Een afschrikwekkende functie heeft de lijn vermoedelijk wel gehad, bijvoorbeeld tijdens de Eerste Wereldoorlog.

5.7.2 Vesting Naarden

Als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd ook de Vesting Naarden in de tweede helft van de negentiende eeuw aangepast aan de eisen van de tijd. Belangrijk was de aanleg van het zojuist genoemde Offensief voor Naarden, waardoor er al op grotere afstand van de vesting kon worden verdedigd. Naar aanleiding van het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog in 1870 kwam er geld vrij voor de verbetering van de vesting zelf. In 1873 werd daarmee gestart. Aan de zeezijde kwam het nieuwe fort Ronduit gereed. Het werd door een wal met de vesting verbonden. Ook werden de Batterijen aan

de Karnemelksloot vernieuwd. De vesting zelf kwam daarna aan de beurt. Alle bastions werden verzwaard, met nieuwe geschutopstellingen op de verzwaarde wallen, evenals kanonkelders. In de wallen werden bomvrije gebouwen met dik muurwerk aangebracht. Ook werden kazernes en bergplaatsen voor munitie gebouwd. In de kazernes werden bovendien waterkelders aangebracht, zodat men zo lang mogelijk afgesloten van de buitenwereld in staat was de verdediging te voeren. In 1879 was de verbetering voltooid. Ruim 1500 manschappen konden nu in de vesting worden ondergebracht. Toen kort daarna de brisantgranaat, een nieuw en verwoestender explosief, werd uitgevonden, was de vesting in één klap alweer achterhaald. Kleine betonnen schuilplaatsen langs de bedekte weg, gebouwd tussen 1895 en 1906, zouden hier beter tegen bestand moeten zijn. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de waterlinie, en daarmee Naarden, gereedgemaakt voor een aanval. Het schootsveld werd opengemaakt en rond de vesting werd een prikkeldraadversperring aangelegd. Tevens lagen er zeven artilleriebatterijen ten westen van de vesting. Na de Eerste Wereldoorlog verloor Naarden zijn positie en kreeg geen nieuwe plek in de 'Vesting Holland'. In 1921 werd de vesting Naarden opgenomen in de Voorlopige Lijst van Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, en in 1926 volgde definitief de opheffing als vesting. De vesting bleef wel eigendom van het Ministerie van Oorlog Wél en zowel voor als tijdens de Tweede Wereldoorlog was Naarden nog in gebruik als garnizoensstad (een stad waar legeronderdelen gestationeerd zijn). In de meidagen van 1940 is de vesting zelfs nog een laatste maal in staat van verdediging gebracht. Aan de functie als garnizoensstad kwam pas in 1986 definitief een einde.

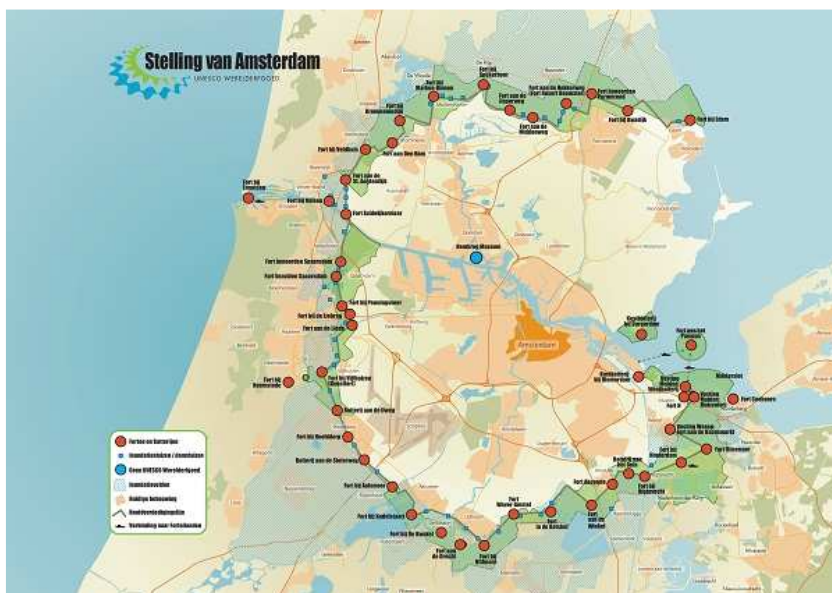
5.25 Luchtfoto Naarden (foto: Flying Focus, Castricum; Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer 521.734)

5.7.3 Stelling van Amsterdam

De Stelling van Amsterdam, ter verdediging van de hoofdstad, was een verbetering van een eerdere 'Amsterdamse linie' van C.R.Th. Kravenhoff. Als gevolg van de Vestingwet uit 1874 was een nieuw strategisch plan opgesteld. Daaruit kwam naar voren dat er rond de hoofdstad nieuwe voorzieningen moesten komen om een eventuele belegering te kunnen doorstaan. Daartoe werd tussen 1883 en 1920 een nieuwe linie van 135 kilometer lengte aangelegd, met inundatiegebieden, een netwerk van 45 bewapende forten, batterijen, dammen, sluizen, kanalen, duikers, kaden, wegen, magazijnen, kruisfabrieken en kazernes. Daarbij werd optimaal gebruikgemaakt van het aanwezige cultuurlandschap en de aanwezige waterstaatkundige werken. Ook hier gold de Kringenwet, waardoor er rond forten alleen in hout gebouwd mocht worden.

Zoals reeds opgemerkt werd de vesting Muiden op basis van een plan uit 1877 uitgebreid. Bij zwakke plekken in de linie, zoals spoorlijnen, werden forten gebouwd. Ook langs de kust werden Werken aangelegd, zoals Fort aan het Pampus op een voormalige zandplaat. Muiderberg werd als droge plek in het inundatiegebied extra versterkt, onder meer door de aanleg van het Fort bij Muiderberg, ook wel bekend als Fort Coehoorn. Dit fort werd door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nooit voltooid. De fortwachterswoning (1913) aan de Eikenlaan was al gereed en staat er nog steeds.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie was in het gebied duidelijk het kind van de rekening, Vanaf 1887 werden financiële middelen vooral in de Stelling van Amsterdam geïnvesteerd, en in 1892 gingen Muiden en Weesp zelfs officieel over naar de Stelling van Amsterdam. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ging het gedeelte ten zuiden van Muiden over naar het oostfront van de 'Vesting Holland', het systeem van de Nederlandse landverdediging tussen 1922 en 1940. Daarbij werd Muiden in 1923 als garnizoensplaats opgeheven. Na de Tweede Wereldoorlog werd ook de Stelling van Amsterdam afgewaardeerd en vervolgens formeel opgeheven.

5.26 Overzichtskartaal van de Stelling van Amsterdam (www.stellingvanamsterdam.nl)

5.7.4 Tweede Wereldoorlog

Bussum kende in 1938 een noodlandingssterrein voor vliegtuigen, van 500 bij 400 meter. Loodsen stonden hier niet. Tijdens de oorlog nam de Duitse Luftwaffe dit terrein in gebruik.

Op 10 mei 1940 vielen Duitse troepen Nederland binnen. Na de val van de Grebbelinie op 13 mei, waar ook vanuit Bussum troepen naartoe waren gezonden, werd naar de Vesting Holland teruggetrokken. De verbeteringen langs de Vesting Holland, waarin de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam waren opgenomen, waren echter betekenisloos geworden doordat de Duitse troepen deels met vliegtuigen naar de steden in West-Nederland vlogen. Zo werden de Moerdijkbruggen en de bruggen bij Dordrecht en Rotterdam gebombardeerd. Op diverse plekken waren luchtlandingsstroepen actief. Na het bombardement op Rotterdam op 14 mei en een dreiging Utrecht hetzelfde aan te doen, volgde op 15 mei 1940 de capitulatie. Bij het oostfront van de Vesting Holland was het niet tot gevechtshandelingen gekomen.

De Nederlandse militaire voorzieningen werden daarna door Duitse troepen gebruikt. De kort daarvoor gebouwde Kolonel Palmkazerne herbergde Nederlandse onderofficieren die voor dwangarbeid werden ingezet. De Royal Airforce bombardeerde het complex in november 1944, waarna het verlaten werd. In

Hotel Bosch van Bredius was het hoofdkwartier van het 25ste Duitse Leger gevestigd. Ook dit gebouw werd door de Britten gebombardeerd, en wel in maart 1945, met zware verliezen voor de staf tot gevolg. Bovendien was de Wehrmachtsbefehlhaber in den Niederlanden enige tijd in Bussum gevestigd. Er waren meer geallieerde bombardementen. Zo werd in november 1944 een Duitse munitietrein in Naarden aangevallen.

5.27 Hotel Bosch van Bredius, dat diende als hoofdkwartier van het 25e Duitse Leger, na het bombardement van maart 1945 (Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen, SSAN092N- F95.1256).

5.8 Kerkelijke ontwikkeling

5.8.1 De Rooms-Katholieke kerk

Het middelpunt van het kerkelijke leven in Bussum rond het midden van de negentiende eeuw was de in 1844 nieuw gebouwde Sint Vituskerk. Als gevolg van de sterk groeiende parochie werd aan de Brinklaan een nieuwe, veel grotere kerk gebouwd, een ontwerp van Pierre Cuypers. De nieuwe kerk uit 1884 kreeg twaalf jaar later een toren, ontworpen door Cuypers' zoon Jos. Het in 1924 met een Mariakapel en in 1938 met een doopkapel uitgebreide bedehuis vormt samen met de voorname pastorie nog steeds een monumentale blikvanger in het centrum van Bussum.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw maakte het rooms-katholieke leven een grote bloeitijd door. Dat is af te lezen aan de lange lijst van in die periode opgerichte zangkoren, rooms-katholieke beroeps- en werkliedenverenigingen, allerlei maatschappelijke verenigingen en de bouw van scholen en een ziekenhuis. Een bijzonder voorbeeld is de stichting van een klooster met internaat en bewaarschool door de Zusters van O.L. Vrouw- van Amersfoort in 1875. Het complex aan de Brinklaan met de naam Mariënborg groeide via verschillende grote uitbreidingen uit tot een vermaard internaat voor kinderen uit de hogere standen. Later werd het een rusthuis voor zusters van de congregatie.

Omdat de St. Vituskerk als parochiekerk te klein was geworden, werd een tweede grote kerk in het centrum van Bussum gebouwd, de Maria- of Koepelkerk, officieel de Rooms-Katholieke Kerk van O.L. Vrouwe van Altijd Durende Bijstand. Het gebouw aan de Brinklaan is een ontwerp van J. Th. J. Cuypers en P.J.J.M. Cuypers en werd in december 1921 voltooid. De plechtige consecratie door monseigneur H. van de Wetering vond plaats op 21 oktober 1924.

5.28 De Mariakerk of Koepelkerk in Bussum (foto: Wikipedia/Michiel1972).

Bussum kende in het interbellum een grote groei, die niet alleen resulteerde in de bouw van de Mariakerk, maar ook in de stichting van een nieuwe parochie met bijbehorende kerk in de grote uitbreiding ten oosten van het dorp: de Heilig Hartkerk aan de H. Kamerling Onnesweg, ingewijd in 1932. De door H.J. van der Heyden ontworpen kerk was het centrale punt in feitelijk een rooms-katholiek eiland, met een pastorie, parochiehuis en scholen. De kerk is begin jaren 1990 gesloopt. In Naarden had de rooms-katholieke gemeenschap in 1835 een nieuwe kerk betrokken aan de Turfpoortstraat. De kerk was gewijd aan Sint Vitus, net als de opvolger, die in 1911 eveneens aan de Turfpoortstraat kon worden ingewijd. De architect was Jan Stuyt, die het markante bakstenen gebouw voorzag van een fraaie in de gevelwand opgenomen voorgevel met zadeldaktoeren. Architect L. Streefkerk ontwierp de in 1929 geopende Vrij Katholieke Kerk, de Michaëlkerk. Het gebouw lag op het landgoed De Duinen bij Valkeveen en was de opvolger van een in 1928 door brand verwoeste kapel die verschillende keren was vergroot. De kapel was onderdeel van een theosofisch centrum. De stichting vindt zijn oorsprong in de oprichting in 1916 van de Vrij Katholieke Kerk of Liberal Catholic Church, een onafhankelijk kerkgenootschap van gnostisch-theosofische signatuur, opgericht door de theosofen C.W. Leadbeater en J.I. Wedgwood. Muiden had sinds 1822 een nieuwe Rooms Katholieke kerk, de Nicolaaskerk aan de Herengracht. De eenbeukige kerk met zijn voorname neoclassicistische façade werd ten behoeve van de in de loop van de negentiende eeuw flink groeiende gemeenschap in 1894 uitgebreid met een dwarsschip en koor in neoromaanse stijl. De uitbreiding van Muiden in de twintigste eeuw leidde niet tot de stichting van een bijkerk of een nieuwe parochiekerk in de buitenwijken. Muiderberg had voor de Tweede Wereldoorlog geen plaats van samenkomst voor de rooms-katholieken.

5.8.2 Protestanten

In het overwegend katholieke Bussum werd pas in 1826 het initiatief genomen voor het stichten van een zelfstandige Hervormde Gemeente. Men besloot deze te combineren met de hervormde gemeenschap van Laren-Blaricum, waar Ds. Van der Straten predikant was. Met koninklijke toestemming van Zijne Majesteit de Koning kon de zelfstandige afdeling van de Hervormde Gemeente in Bussum in januari 1827 worden opgericht. Ds. Van der Straten, die zich sterk had ingezet voor een vlotte opstart in Bussum, mocht daar per jaar 12 zondagen en één heilig avondmaal voorgaan. Na enkele jaren bijeengekomen te zijn in de school werd in 1830 een nieuwe ruimte in gebruik genomen. Hiervoor was de op dat moment leegstaande Vituskapel (Kapelstraat) uitgebouwd en voorzien van een toren. De oude kapel, die nog in het bezit bleef van de katholieken, werd in 1873 door de Hervormde Gemeente aangekocht, later gesloopt en vervangen door een flinke uitbreiding van het bouwdeel uit 1830. De architecten Schill en Haverkamp zorgden voor het ontwerp. De in 1882 in gebruik genomen vernieuwde kerk werd in 1888 verder uitgebreid. Inmiddels was de Bussumse

Hervormde Gemeente in 1877 volledig zelfstandig geworden. In het begin van de twintigste eeuw begon de kerk door de gestage groei van het aantal lidmaten te klein te worden. Zo werd in 1913 de eerste steen gelegd voor een nieuwe kerk op het terrein van de villa Veldheim. Als architect trad N. Doornberg op. Na de ingebruikneming van het nieuwe bedehuis, de Vredekerk, in 1914 kreeg de oude kerk door de jaren heen verschillende andere bestemmingen en uiteindelijk werd het gebouw in 1992 gesloopt.

Ten gevolge van de Doleantie (een afscheidingsbeweging uit de Nederlandse Hervormde Kerk), die vanaf het begin van de jaren 1880 veel onrust veroorzaakte in de protestantse kerken, werd in 1887 de Gereformeerde Gemeente Bussum opgericht, als "Nederduitse Gereformeerde Kerk (doleerende)". Ze ontstond uit de plaatselijke afdeling van de landelijke evangelisatievereniging "Vrienden der Waarheid tot handhaving van de leer en de rechten der Gereformeerde Kerk". Leden ervan kwamen samen in de boerderij van J. van Dijk aan de Meentweg. In 1891 besloot de kerkenraad tot de bouw van een echte kerk aan de Iepenlaan. Een jaar later verenigden zich de Christelijke Gereformeerde Kerk uit de Afscheiding van 1834 en de Nederduitse Gereformeerde Kerken uit de Doleantie. Sindsdien behoorde de Dolerende kerk in Bussum tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. De Gereformeerden namen in 1926 een fraaie nieuwe kerk in gebruik, die naar ontwerp van architect Tjeerd Kuipers was gebouwd aan het Wilhelminaplantsoen.

De Gereformeerden stichtten ook in Naarden een eigen kerk: het gebouw Eben Haëzer, later bekend als de Andreaskerk (nu het concertpodium Bij Andreas) aan de Turfpoortstraat. Hier kerkte de orthodoxe stroming binnen de Naarder hervormde gemeente, tot 1969, toen zij een gebouw buiten de vesting betrokken. Het gebouw uit 1895 staat er nog steeds en is een goed voorbeeld van eclectische kerkbouw uit de late negentiende eeuw. Het is een zaalkerk met een rijk gedecoreerde voorgevel met klimmende rondboogfriezen en veel gepleisterde accenten.

5.29 De Andreaskerk aan de Turfpoortstraat in Naarden (© Cyclomedia).

Vanaf het einde van de negentiende eeuw werd het Bussumse kerkenlandschap steeds gevarieerder. In 1903 opende de Evangelisch-Lutherse gemeente Naarden-Bussum, die was gesticht in 1901, een kerk aan de Mecklenburglaan. Twee jaar later, in 1905, vestigde de Christelijke Gereformeerde Kerk zich in een klein gebouw aan de Nieuwe Englaan. Het kerkje werd na hun verhuizing in 1929 in gebruik genomen door de Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband en was vanaf 1946 De Nederlandse Hervormde Johanneskerk. De Vergadering van Gelovigen opende in 1913 in een verbouwde woning aan de Molenlaan een bijeenkomstruimte. De Vrijzinnige Geloofsgemeenschap (Nederlandse Protestant Bond) betrok in 1915 haar kerkgebouw aan de Iepenlaan. De afdeling Naarden-Bussum bestond al sinds 1882. Mevrouw G.Q. Baay van Eijndhoven schonk in 1914 de grond voor een nieuwe kerk, die naar ontwerp van de Bussumse architect C.J. Kruisweg verrees. Kruisweg ontwierp begin jaren 1920 ook het kerkgebouw van de Doopsgezinde Gemeente aan de Wladimirlaan, de Vermaning.

Vervolgens is er het initiatief van de Vereniging tot Evangelisatie te Bussum, opgericht in 1915. Dit gezelschap wilde, in eerste instantie vanuit de Hervormde Gemeente op een meer eigentijdse wijze de evangelisatie uitdragen. Dat liep al gauw uit op een stroeve verhouding tussen Gemeente en

Vereeniging. Uiteindelijk leidde het tot de oprichting van een eigen samenkomstgebouw, de Spieghelkerk. De Bussumse evangeliste Suzanna Maria van Woensel Kooy heeft een belangrijk aandeel gehad in de bouw van deze fraaie kerk in Amsterdamse schooltrant, naar ontwerp van architect Theo Rueter. In 1925 werden de eerste bijeenkomsten in deze kerk gehouden. Na vele jaren kwam er weer toenadering tussen de Hervormden en de scheurmakers, zoals ze werden genoemd. In 1941 werd de Vereeniging opgenomen in de Hervormde Gemeente, met behoud van de eigen identiteit. Uiteindelijk werd de Vereeniging in 1958 opgeheven. Tegenwoordig dient de kerk als bedehuis voor de Spieghelkerkgemeente en de Gemeente Sion. Deze maken deel uit van de Protestantse Gemeente te Bussum. Na het vertrek uit hun oude kerkje aan de Nieuwe Englaan nam de Hersteld Apostolische Gemeente een voor die tijd moderne bakstenen zaalkerk in zakelijk-expressionistische stijl in gebruik aan de Oud Bussumerweg in het Brediuskwartier. De architect is H.F. Sijmons. Tegenwoordig huist de Vrije Evangelische Gemeente in het gebouw.

5.30 De voormalige Gereformeerde Kerk aan de Populierenlaan in Muiderberg, in 1926 gebouwd naar ontwerp van N. Doornberg Czn (© Cyclomedia).

In Muiden maakten de Hervormden sinds de Reformatie gebruik van de oude Sint Nicolaaskerk in de stadskern. In het begin van de negentiende eeuw werd nog overwogen om de bouwvallig geworden middeleeuwse kerk af te breken, maar gelukkig kon dit worden voorkomen. In 1921-1928 is een grote restauratie uitgevoerd. In het kleine stadje vestigden zich in de negentiende en twintigste eeuw maar weinig nieuwe kerkgenootschappen. Alleen de Gereformeerde Kerk opende er in 1890, enige jaren na de Doleantie een kerk. Het kleine witgepleisterde zaalkerkje aan de Hellingstraat is er nog steeds, al is het verbouwd tot woonhuis. De voorgevel heeft nog de kenmerkende gietijzeren rondboogramen. In 1928 werd het gebouw ingeruild voor een nieuwe kerk aan de Singelstraat. Architect N. Doornberg Czn. ontwierp hier een bakstenen zaalkerk in een mix van neoromaanse en expressionistische stijlkenmerken. Ook dit gebouw is inmiddels niet meer als kerk in gebruik en verbouwd tot woning. Uit 1924 dateert het bescheiden bakstenen vergaderlokaal Rehoboth aan de Kloosterstraat. Dit gebouwtje is gesticht door de Hervormde Gemeente.

Ook in Muiderberg was de middeleeuwse kerk eind zestiende eeuw in handen gekomen van de Protestanten. Bij een grote brand in 1934 ging een belangrijk deel van het kerkinterieur verloren. De Protestantse Gemeente maakt nog steeds volop gebruik van de "Kerk aan Zee". De middeleeuwse kerk bleef lange tijd de enige kerk in Muiderberg. Leden van andere kerkgenootschappen konden terecht in de vele nieuwe kerkstichtingen in Muiden, Naarden en Bussum. In 1926 bouwde de Gereformeerde Kerk een markante kleine zaalkerk aan de Populierenlaan, een ontwerp van N. Doornberg Czn, tegenwoordig in gebruik als Ontmoetingscentrum "De Steeg". In de tweede helft van de jaren 1970 verenigde deze gemeente zich weer met de hervormden.

5.8.3 Ned. Israëlitische Gemeente

De Joodse gemeenschap in Naarden bestond tot ver in de negentiende eeuw uit de nazaten van de in zeventiende eeuw vanuit Amsterdam gekomen Portugese joden en een steeds groter wordende Hoogduitse gemeente. In de loop van de negentiende eeuw werd de Portugese Gemeente opgeheven omdat de groep te klein was geworden. De Portugese synagoge is in 1887 overgedragen aan de toen nog bloeiende Hoogduitse Gemeente. De vrij jonge Ned. Israëlitische gemeente van Bussum bestond voornamelijk uit Amsterdamse Askenasische Joden, die zich vanaf de late negentiende eeuw in Bussum kwamen vestigen. Zij hadden minder affiniteit met de veel oudere, overwegend Sefardische Joodse Gemeente in Naarden en besloten dus in 1917 een eigen gemeente te stichten. De eerste diensten werden in pension "Gans" gehouden. Kort daarop betrof men de oude bewaarschool aan de Hoogeweg. Ook wordt gemeld dat de joodse gemeenschap in die tijd een synagoge heeft ingericht in een voormalige kerk van de Hersteld Apostolische Gemeente. In 1931 vertrok men wegens ruimtegebrek naar een nieuwe sjoel, opnieuw een voormalige kerk van de Apostolische Gemeente aan de Kromme Englaan 1a in Bussum. Dit pand werd grondig verbouwd naar ontwerp van Jac. S. Baars in Amsterdamse schoolstijl en dient tot op de dag vandaag als synagoge. Na de stichting van de Bussumse gemeente kwijnde die in Naarden. Er werden steeds minder diensten gehouden in deze gemeente, die uiteindelijk in 1933 werd opgeheven. In 1935 stortte de verwaarloosde synagoge in.

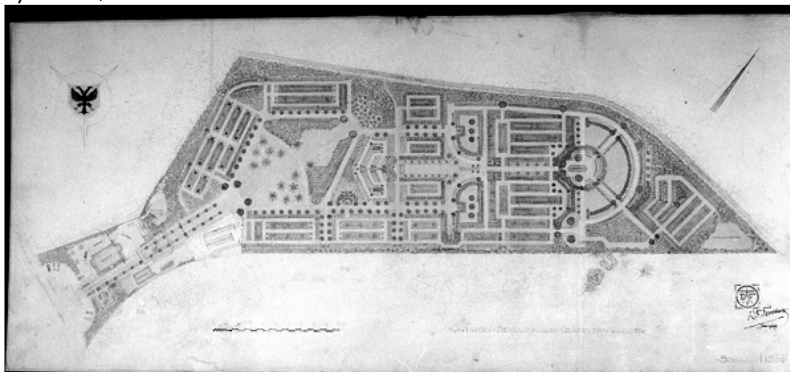
Begraafplaatsen

Alle kernen in de gemeente Gooise Meren hebben meerdere historische begraafplaatsen. Het zijn cultuurhistorische waardevolle terreinen, waarbij de oude aanleg vaak intact is, met monumentale groenelementen en diverse interessante en bijzondere grafmonumenten en bouwwerken.

Eeuwenlang werden doden begraven in of bij de kerk. In de Grote Kerk van Muiden en Naarden zijn de grafstenen in de vloer de stille getuigen van het begraven. Ook het kerkhof bij de Hervormde Kerk aan Zee in Muiderberg herinnert aan die tijd. Naderhand werden begraafplaatsen aangelegd buiten de bebouwde kom. De oudste begraafplaats in Gooise Meren, en de op één na oudste joodse begraafplaats van Nederland, is de geheel ommuurde Joodse Begraafplaats aan de Googweg in Muiderberg. Op de in 1639 aangelegde begraafplaats door Amsterdamse Hoogduitse joden, is in 1933 het Metaheerhuis (lijkenhuis) gebouwd naar ontwerp van architect Harry Elte. Naar leeftijd volgt de begraafplaats aan de Badlaan in Muiderberg, die vanaf circa 1794 dienst deed als begraafplaats van de Hersteld-Lutherse gemeente te Amsterdam. De graven bestaan uit liggende zerken dicht naast elkaar, zodat een aaneengesloten kerkvloer is ontstaan. In de negentiende eeuw kwam de begraafplaats in handen van de gemeente waarna deze werd uitgebreid op het lage gedeelte van het terrein.

De eerste negentiende-eeuwse begraafplaats is de Oude Katholieke begraafplaats uit 1822 aan de Amersfoortseweg in Bussum. Hoewel vandaag de dag nog weinig sporen teruggaan tot het begin van de negentiende eeuw, spreekt de typisch katholieke identiteit op deze begraafplaats tot de verbeelding. Deze komt naar voren in wijze waarop de grafmonumenten, de calvariekapel en piëta zijn vormgegeven. Alles verwijst naar het geloof en is opgehangen aan de daarbij passende vormgeving. De gemeentelijke begraafplaatsen Muiden en die van Naarden (op Bussums grondgebied), kwamen rond 1830 tot stand. De algemene begraafplaats in Bussum, aangelegd in 1884, is in de twintigste eeuw verschillende malen uitgebreid. Voor de aanplant liet de gemeente Bussum zich adviseren door de tuinarchitect D.F. Tersteeg (1876-1942), die verantwoordelijk was voor de parkaanleg in het Brediuskwartier in Bussum. Tersteeg ontwierp in 1937 ook de begraafplaats Nieuw Valkeveen, die werd aangelegd vanwege capaciteitsgebrek op de Oude begraafplaats Naarden. Ter voorbereiding op de aanleg liet de gemeente de begraafplaats egaliseren door arbeiders in het kader van de werkverschaffing. Tersteeg realiseerde een begraafplaats met veel groen en fraaie zichtlijnen. Wanneer de

plattegrond wordt bekeken, kan daarin de vorm van een vis worden herkend (het Ichthus-symbool).

5.31 Ontwerp van D.F. Tersteeg voor de begraafplaats Nieuw Valkeveen, 1937. De Ichthus-symbooliek is te herkennen in het linkerdeel van de plattegrond waarin de vorm van een vis valt te herkennen (collectie Historische Kring Bussum)

5.9 Erfgoed uit deze periode

In dit hoofdstuk staat de ruimtelijke ontwikkeling van Gooise Meren in de periode 1850-1950 centraal. Dat deze bloeiperiode voor het hedendaagse aanzien van de gemeente belangrijk is geweest, is te zien aan het vele erfgoed dat ervan bewaard gebleven is.

De in 1874 geopende spoorlijn tussen Amsterdam en Amersfoort en het uit 1926 daterende station in Bussum vormen het belangrijkste infrastructurele erfgoed uit deze periode. Ook van andere nieuwe vormen van infrastructuur zijn sporen bewaard gebleven, zoals het Post- en Telegraafkantoor in Naarden (Pastoorstraat 18) en Bussum (Poststraat 2) of de Watertoren in Bussum, die verbouwd is tot duurzaam bedrijfsverzamelgebouw.

De groei van de bestaande kernen wordt weerspiegeld in de bouw van nieuwe woonwijken, vooral in Bussum, dat door de komst van het station een aantrekkelijke vestigingslocatie voor (Amsterdamse) forenzen werd. Negentiende-eeuwse wijken zoals Het Spiegel met het Nassaupark bestaan vooral uit grote villa's en landhuizen op ruime percelen. Vanaf het begin van de twintigste eeuw worden ook steeds meer wijken met woningen voor arbeiders en de opkomende middenstand gebouwd, vaak in een tuindorpatchtige opzet. Bijzonder aan een wijk als het Brediuskwartier in Bussum is bovendien dat bestaande landschappelijke elementen als de afzandingssloten werden opgenomen in het parkontwerp van de wijk.

In en rond de kernen verschenen in deze periode ook veel fabrieken en andere vormen van industriële nijverheid. Veel gebouwen en werkplaatsen zijn nadien verdwenen, maar van een aantal belangrijke fabriekscomplexen zijn nog resten bewaard gebleven. Te denken valt aan de buskruitfabriek De Krijgsman bij Muiden, de Chemische Fabriek bij Naarden en de cacaoabriek Bensdorp in Bussum. De komst van de spoor- en tramwegen stimuleerde ook het toerisme en de dagrecreatie in de gemeente. Met name Muiderberg ontwikkelde zich vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw tot badplaats. Daarvan resteert nog de nodige bebouwing, met de fraai gelegen villa Flevorama als meest bekende voorbeeld. Ook het oostelijker gelegen landgoed Oud-Valkeveen, waar nog altijd een pretpark is gevestigd, kreeg al vroeg betekenis als recreatieve trekpleister langs de Zuiderzee. Op het gebied van oorlog en defensie was de aanleg en ontwikkeling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie van belang, later gevolgd door de Stelling van Amsterdam. Van deze militaire linies zijn verschillende onderdelen bewaard gebleven, zoals de Westbatterij bij Muiden, Fort Werk IV in Bussum, Fort Ronduit ten noorden van Naarden en het forteiland Pampus. Een ander militair terrein is de Kolonel Palmkazerne in het zuidoosten van Bussum, dat herontwikkeld zal worden.

Met de groei van het inwonertal en de woningbouw nam ook het aantal nieuwe kerken toe. Hoewel later als gevolg van de ontkerkelijking verschillende kerkgebouwen zijn gesloopt, resteren nog diverse fraaie kerken uit deze tijd. Te denken valt aan de Rooms-Katholieke Koepelkerk in Bussum, de Gereformeerde Kerk aan het Wilhelminaplantsoen in Bussum of de Andreaskerk in Naarden. Ook de monumentale Sint-Vituskerk in Bussum is behouden gebleven, al is het gebouw wel herbestemd tot appartementencomplex.

6 Op weg naar een nieuwe gemeente in de noordelijke Gooi en Vechtstreek

6.1 Ruimtelijke ontwikkelingen van 1950 tot heden

De groei die in de periode 1850-1950 met de komst van de spoorweg was ingezet, zette ook na de Tweede Wereldoorlog door. Niet alleen Bussum en Naarden breidden verder uit, ook bij Muiden en Muiderberg werden nieuwe woonwijken gerealiseerd. Voor een belangrijk deel was dat te danken aan de opkomst van het autoverkeer en de aanleg van snelwegen. Met haar ligging aan de nationale snelwegen A1 en A6 tussen Amsterdam, Amersfoort en Almere, vormt de gemeente Gooise Meren een aantrekkelijke woon- en werklocatie in het hart van Nederland.

Op bestuurlijk vlak leidde deze periode in 2016 tot de start van de nieuwe fusiegemeente Gooise Meren. In lijn met de landelijke trend werd al langere tijd nagedacht over samenvoeging en de gemeenten Naarden en Bussum werkten bestuurlijk reeds nauw samen. Inwoners mochten suggesties aandragen voor de naam van de nieuwe gemeente. Op basis van 400 inzendingen hadden de raadsleden uiteindelijk de keuze uit Naarden-Bussum, Naardingerland en Gooise Meren. Als meest neutrale variant werd de naam 'Gooise Meren' met een meerderheid verkozen.

6.2 Infrastructuur

6.2.1 Snelwegen A1 en A6

De huidige autosnelwegen zijn feitelijk een uitvloeisel van een rijkswegenbeleid dat al in de Franse tijd werd ingezet. Toen Nederland zijn zelfstandigheid herwonnen had, werd op basis van de Franse plannen het Rijkswegenplan 1816 met 'grote wegen' vastgesteld. Daarin was de verbinding van Amsterdam naar Amersfoort al opgenomen. Bij koninklijk besluit werd in 1821 een aangepast Rijkswegenplan vastgesteld, waarin de verbinding Amsterdam – Amersfoort als 'Grote Weg 1' was aangewezen. De uitvoering leidde tot de al eerdergenoemde Amsterdamsestraatweg en Amersfoortsestraatweg van Muiden via Naarden richting Laren.

In de twintigste eeuw werden nieuwe rijkswegenplannen vastgesteld, aangezwengeld door ingenieur Cornelis Lely en als gevolg van de opkomst van de auto. De verbinding Amsterdam-Amersfoort werd daarbij niet gezien als een weg die verbreed moest worden. Dat gold wel voor de verbindingen Amsterdam-Utrecht en Utrecht-Amersfoort-Zwolle. Dit wegenplan werd door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nooit uitgevoerd.

Des te belangrijker was daardoor het nieuwe Rijkswegenplan van 1927, dat in 1932 en 1938 nog tweemaal werd aangepast. Waarschijnlijk hebben deze plannen geleid tot de aanleg van de autosnelweg A1, die begon tussen Baarn en Hoogland. Na de Tweede Wereldoorlog werden de werkzaamheden weer opgepakt, en in 1951 waren de eerste bruikbare delen van de weg op de huidige route gereed. Het verkeer kon vanaf midden jaren 1950 de weg met één rijbaan in beide richtingen tussen het Muider slot en Naarden-West gebruiken. Dit wegvak werd op 1 juni 1958 ook voor het eerst als 2x2-weg geopend. Op 13 juli 1964 werd de autosnelweg van Naarden naar Laren geopend, op 4 september 1972 van Diemen naar Muiden (waar al enkele jaren een enkele rijbaan lag), en op 29 mei 1973 werd het laatste stuk weg tussen Naarden-West en Naarden aangelegd. De verbinding om

Naarden heen liep daarmee niet meer via de zuidzijde over de huidige Rijksweg-Godelindeweg, maar via de noordzijde. Deze dubbele boog – aan noord- en zuidzijde – is in de structuur van Naarden nog heel markant aanwezig.

6.1 De pas geopende rijksweg A1 ten zuiden van Muiden in 1958. Onderaan de brug over de Vecht, rechts het uitwateringskanaal van het Naardermeer (foto: Aviodrome, Lelystad)

Daarmee was de A1 binnen de huidige gemeente Gooise Meren voltooid. In de decennia erna is de weg steeds aan de eisen van de weggebruikers van die tijd aangepast, zoals de aanleg van wisselstroken, carpoolstroken en spitsstroken, en de verbredingen, onder meer als gevolg van een verhoogd verkeersaanbod uit Flevoland. Bij de laatste verbreding, gerealiseerd tussen 2012 en 2016, werd de A1 onder Muiden naar het zuiden verlegd en via het grootste aquaduct van Europa onder de Vecht doorgeleid. Ook de plaatsing van een nieuwe spoorbrug over de snelweg (de Zandhazenbrug), met de langste overspanning in Nederland, vormt een infrastructureel hoogstandje.

6.2 De Zandhazenbrug uit 2016 bij knooppunt Muiderberg is de spoorbrug met de langste overspanning in Nederland: 255 meter (foto: gemeente Gooise Meren).

De aanleg van de A6 hangt uiteraard samen met de inpoldering van de Flevopolders. In eerste instantie werd Lelystad nog als belangrijkste groeikern voor de Amsterdamse bevolking gezien. In het roemruchte 1200 KM-plan uit 1959 werd vanuit Amsterdam een rijksweg 10 langs de westgrens van de polder naar Lelystad aangelegd. Pas in het Rijkswegenplan van 1968 is die weg oostelijker verplaatst, over het tracé van de huidige autosnelweg. De aanleg kon plaatsvinden na de stabilisering van de bodem van de zuidelijke Flevopolder, die in 1968 was drooggevallen. Uiteindelijk werd er in 1969 een

eerste rijbaan naar de nieuwe polder aangelegd en verbonden met de IJsselmeerweg langs de kust van het Gooimeer. Het duurde tot 26 oktober 1977 voor de A6 als autosnelweg tussen het toen nieuwe knooppunt Muiderberg en Almere-Poort met meerdere rijbanen openging. De Hollandse Brug, geopend met de eerste weg in juni 1969, leidt de weg over het Gooimeer. In 1977 kreeg de brug zijn volwaardige functie als snelwegbrug, en in 1993-1999 is de weg over de brug aanmerkelijk verbreed. De brug werd bovendien tussen 2007 en 2009 gerenoveerd. In 2014-2015 werd een nieuwe brug gebouwd naast de oude, waardoor de capaciteit sterk steeg.

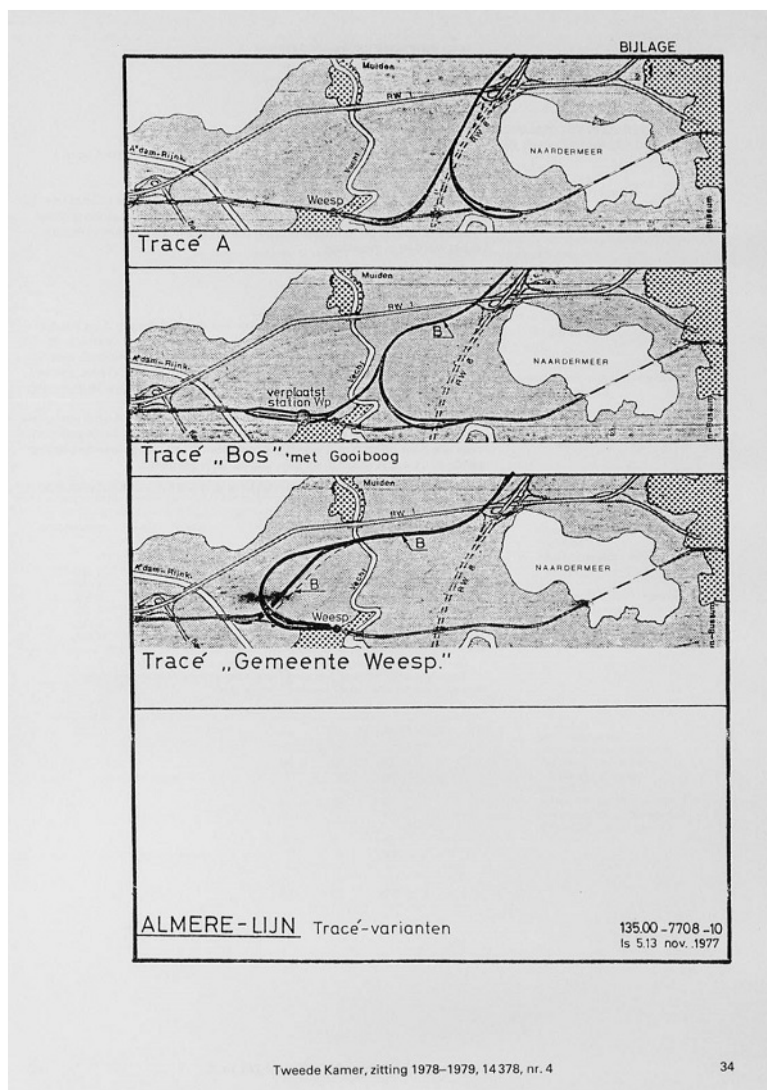

6.3 Luchtopname van de vesting Naarden en de Gooimeerkust in 1969. De werkzaamheden voor de omlegging van de A1 ten noorden van Naarden zijn al begonnen. Op de achtergrond is ook de Hollandse Brug zichtbaar (Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen, SSANog2N-F99.003)

6.2.2 Spoorwegen

Al bij de aanleg van de polders werd rekening gehouden met een spoorverbinding. In de vroege jaren 1970 volgde een besluit tot aanleg, en daarna werd nagedacht over de tracés voor de Almere-lijn. Landschappelijke inpassing speelde nu, in tegenstelling tot de negentiende-eeuwse spoorlijnen, een belangrijke rol. Daarbij had men te maken met de landschappelijke en ecologische waarden van het Naardermeer en de Keverdijkse Polder, de molen De Onrust bij het Naardermeer, en ook met de vormgeving van de aansluiting op de Gooi-lijn (*fly over of dive under*). Meerdere tracés waren een optie, met wisselende afstand tot deze gebieden. De uiteindelijke keuze voor wat de Flevoli-lijn ging heten viel in 1981 op de middelste variant, en daarna werd gestart met de aanleg. Na zeven jaar bouwen werd op 29 mei 1987 de lijn tussen Weesp en Almere Buiten geopend, en vrijwel een jaar later het deel naar Lelystad. Een belangrijke toevoeging in 2004 was de aanleg van de Gooiboog, waardoor Weesp niet langer een belangrijk overstapstation was.

In 2012 volgde de verlenging tot aan Zwolle, waardoor een nieuwe doorgaande verbinding tussen Amsterdam en Groningen/Leeuwarden ontstond. De overspanning over de A1 werd in 2015-2016 vervangen door een boogbrug, de huidige Zandhazenbrug.

6.4 De verschillende varianten van de Flevolijn naar Almere (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1978-1979, 14378-nr. 4). In 1981 werd gekozen voor de middelste variant, 'Bos met Gooiboog'.

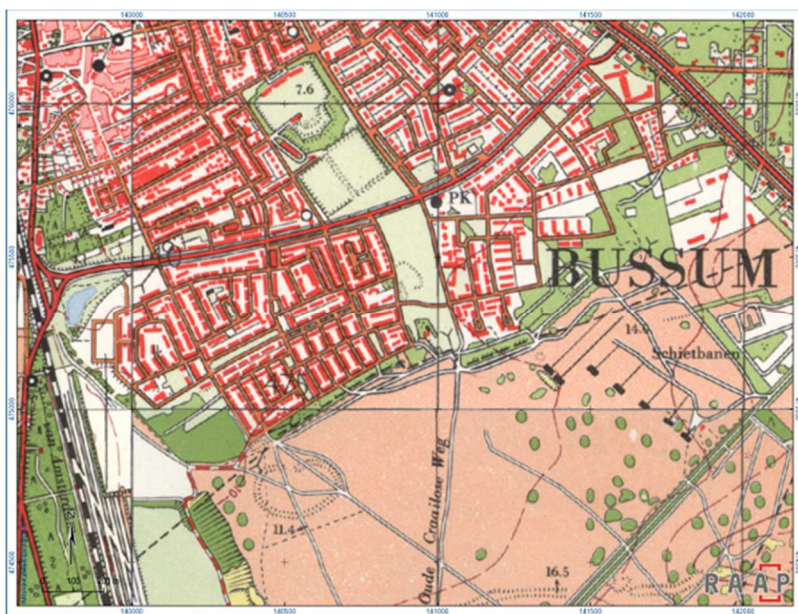
6.2.3 Elektriciteit

Met het toenemende stroomgebruik groeide ook de elektriciteitsinfrastructuur mee. De belangrijkste landschappelijke verschijnselen die daarmee samenhangen zijn de transformatorstations en de daarmee verbonden hoogspanningsleidingen. Voor het noordwestelijke Gooi is de elektriciteitscentrale met transformatorstation bij Over-Diemen van belang. Van daaruit lopen twee hoogspanningsleidingen door de Bloemendaler Polder, en steken de Vecht over. De noordelijke van de twee leidingen loopt daarna parallel aan de A1, steekt deze in de Zuidpolder over en loopt daarna langs de A1 en A6 naar Flevoland. De andere, de zuidelijke, buigt boven de Nieuwe Keverdijksche Polder naar het zuiden af en eindigt bij een transformatorstation bij De Slenk. Uiteraard loopt veel van de energievoorziening ondergronds. De oude elektriciteitscentrale van Naarden vervult daarin ook nog steeds een rol; in het gebouw is een 50kV-onderstation van Liander gevestigd. Zijn rol als primaire centrale had hij al verloren, toen na de overgang naar het provinciaal energiebedrijf in 1918 de energienetten gekoppeld werden.

6.3 Stedenbouwkundige ontwikkeling

6.3.1 Bussum

De vroege naoorlogse uitbreiding van Bussum gebeurde voor een belangrijk deel op basis van al voor de oorlog bedachte plannen. In de jaren 1940 werd begonnen aan de bebouwing van de Ooster- en Westereng in Bussum-Zuid, waarvoor in 1938 een bestemmingsplan was voltooid en in 1948 en 1958 nog planwijzigingen zijn uitgevoerd. Het gebied ten zuiden van de Ceintuurbaan kreeg evenals de vooroorlogse wijk ten noorden van deze weg een centraal park, een voortzetting van de "groene long". In Bussum-Zuid zijn de vroege naoorlogse ontwikkelingen in de Nederlandse stedenbouw goed te volgen in de opzet van de hoofdstructuur, de stratenpatronen en de verkavelingstypen. De oudste delen uit de jaren 1940 kennen nog een opzet met onregelmatig gevormde bouwblokken met lange rijen geschakelde woningen in een stratenverkaveling, met hier en daar kenmerken van de vooroorlogse tuindorpen (P.M.R. Versteeghstraat en omgeving). Uit de jaren 1950 dateren de in eenvoudige stempelstructuren in een halfopen verkaveling gebouwde complexen ten zuiden van het Prinses Margrietplantsoen. In de westelijke en zuidelijke groene wijkranden verrezen in de jaren 1960 portiek- en galerijflats, in een open verkavelingsstructuur, soms in zorgvuldig ontworpen stempels (ten zuiden van de Aaltje Noorderwierlaan). Het groen van de Bussumerheide dringt via plantsoentjes en het park diep in de wijk door. Andere grootschalige naoorlogse uitbreidingen vonden voornamelijk plaats op het grondgebied van de toenmalige gemeente Naarden. Recente ontwikkelingen concentreren zich onder meer aan de zuidoostkant van Bussum, waar Gooise Meren in samenwerking met Laren en Hilversum het nieuwe buurtschap Crailo tot ontwikkeling wil brengen. Onderdeel hiervan is de herontwikkeling van de voormalige Kolonel Palmkazerne.

6.5 Bussum-Zuid op de Topografische Kaart van 1964. Gelegen ten zuiden van de Ceintuurbaan is het Bussums grootste uitbreidingswijk uit de vroege naoorlogse periode.

6.3.2 Naarden

De naoorlogse uitbreidingen van Naarden stonden vooral in het teken van het afronden en aanvullen van de vooroorlogse wijken aan de zuid- en noordwestzijde van de vesting. Ten zuiden van het spoor kwam rond 1960 een kleine wijk met blokken eengezinswoningen tot stand, in een eenvoudige halfopen verkaveling. Het stratenpatroon is een voortzetting van het zuidelijker gelegen vooroorlogse gedeelte. Ook langs de westelijke flank van het vooroorlogse woongebied kwam rond 1960 een smalle uitbreiding tot stand, met geschakelde eengezinswoningen en vrijstaande woningen, deze laatste aan

markante driehoekige plantsoentjes (Laegjeskampweg en omgeving). Ten noorden van het spoor werd het Wilhelminakwartier in de jaren 1950-1960 verder afgebouwd met dubbele middenstandswoningen. Direct buiten de vesting bouwde men aan de Alexanderlaan en Anna van Burenlaan enkele bungalows op grote groene percelen. Uit de vroege jaren 1960 dateert de kleine wijk, die aan weerszijden van de Burgemeester Jur. Visserlaan werd gerealiseerd. Het wijkje bestaat in feite uit een viertal hoven met rondlopende straten, waaraan korte en lange blokken eengezinswoningen staan in een halfopen verkaveling. Een aantal woningblokken is alleen bereikbaar via woonpaden, alleen in gebruik bij de bewoners.

De grootste naoorlogse uitbreiding van Naarden vinden we aan de noordwestzijde van de stad, ten zuiden van de Naardertrekvaart. Het vooroorlogse deel van de wijk is naar het noordwesten toe uitgelegd in een eenvoudig stratenpatroon. In de jaren 1950-1960 is het gebied gevuld met een grote hoeveelheid lange blokken geschakelde eengezinswoningen met kap. Hier en daar zijn kleine stempels toegepast (Johan Schimmelstraat en omgeving, Roerdompstraat). Aan de Kolonel Palmstraat is een klein complex portiekflats gebouwd, aansluitend op de groene zuidelijke wijkrand. Het jongste deel van de wijk dateert uit circa 1970 en bestaat uit twee centraal gelegen lage galerijflats een aantal rijen trapsgewijs geschakelde dubbele eengezinswoningen. De speelse opzet van de woningblokken, de kleinschalige uitstraling en het vele groen zijn kenmerkend voor de tijd rond 1970-1975 toen nieuwe ideeën over "humaan wonen" opkwamen. Het grote bedrijventerrein ten noorden van de Naardertrekvaart is hier in een aantal fasen vanaf de jaren 1950 aangelegd.

De al in de jaren 1930 begonnen buurt ten noordoosten van de Amersfoortsestraatweg (Wagnerlaan, Bernhard Zweerslaan en omgeving) is in de jaren 1950 met eenvoudige dubbele woningen verder afgebouwd. Een bijzonderheid zijn de aan de Amersfoortseweg en Chopinlaan gelegen grootschalige serviceflats (1960-1968), deels gesitueerd in een mooie parkachtige aanleg. Deze "hoogbouw" geeft een stedelijk accent aan de belangrijke Amersfoortseweg. Markant is de kleine wijk die midden jaren 1970 werd toegevoegd aan de Beethovenlaan. Het betreft een aantal rond twee groene hoven en een ringweg geplaatste blokken, speels geschakelde woningen met platte daken. De gevels zijn sterk geleed, de woningen vormen karakteristieke, zich herhalende structuren en hebben vriendelijke houten accenten. De bebouwing is kenmerkend voor de humane architectuurstroming en de invloed van het structuralisme in de jaren 1970.

In de buitendijkse gebieden langs het Gooimeer tussen de A6 en A1, werd vanaf het einde van de jaren 1970 een woon- en recreatiegebied ontwikkeld: het Naarderbos. In het noordelijke deel, grenzend aan de A6, werd een recreatiegebied met bos en water aangelegd. In 2003 werd in dit deel van het Naarderbos de gelijknamige golfbaan geopend. In het zuidelijke deel, grenzend aan de A1, werden een jachthaven en woonwijk aangelegd. De villa's en ruime gezinswoningen zijn gelegen op ruime percelen aan slingerend aangelegde woonerven. De meeste percelen grenzen aan het water en er zijn grote groenstroken aangelegd in de ruim opgezette wijk. Op verschillende plekken zijn extra aanlegsteigers voor boten waardoor de jachthaven en de woonwijk ook functioneel met elkaar verbonden zijn.

Ook in de naoorlogse periode vonden in het centrum van Naarden geen ingrijpende veranderingen plaats. Het besef van de hoge cultuurhistorische waarde van de unieke en gave vesting en de fraaie historische binnenstad leidde tot een terughoudend saneringsbeleid. Op kleinschalige wijze vonden nieuwe invullingen plaats op oude bedrijfslocaties of waar de oude bebouwing wegens slechte conditie was gesloopt. Het woningcomplex aan de Westwalstraat-Burgemeester Wesselingplein-Cattenhagestraat uit begin jaren 1950, gebouwd op de plek waar voorheen negen loodsen van Defensie stonden, is hier een mooi voorbeeld van. In 1985 werden vesting en binnenstad aangewezen als rijksbeschermd stadsgezicht.

6.6 Luchtfoto van de woonbuurten ten noordwesten van Naarden, 1970 (Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen SSAN092N-2010.010). Links de toenmalige rijksweg A1, rechts de trekvaart.

6.3.3 Muiden en Muiderberg

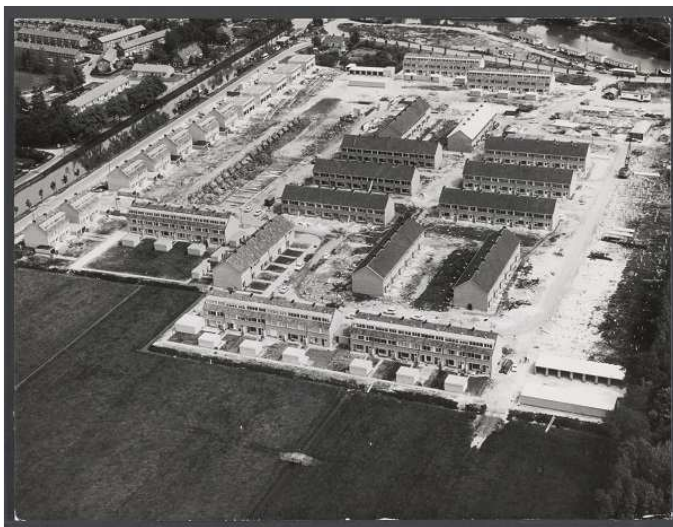
Na de Tweede Wereldoorlog werd Muiden buiten de vestinggracht uitgebreid. De eerste uitbreiding vond in de jaren 1956-1959 plaats aan de noordwestzijde van het stadje, ten noorden van de Muidertrekvaart (Muiden noordwest). Al in 1943 was hiervoor een uitbreidingsplan-in-onderdelen gepresenteerd door de stedenbouwkundige Wieger Bruyn. Het wijkje heeft een eenvoudig stratenplan en is bebouwd met lange blokken geschakelde eengezinswoningen. De singelgracht is als groene waterstructuur opgenomen in de aanleg. Ten noorden van de school aan de Prinses Margrietstraat zet deze groenstructuur zich als taps toelopend plantsoen voort door de wijk. Hier staan aan westzijde lange woningblokken in een zaagtandverkaveling. Eind jaren 1960 verrees een kleine uitbreiding ten zuiden van de Muidertrekvaart, Muiden zuidwest. Hier is gekozen voor een interne ringwegstructuur, waarin in een halfopen verkaveling blokken geschakelde woningen zijn geplaatst, haaks of evenwijdig aan de ringweg. Smalle woonpaden ontsluiten de woningen.

Ten oosten van de vesting werd in de eerste helft van de jaren 1970 gebouwd aan de wijk Mariahoeve. Een interne bochtige ringwegstructuur verbindt hier enkele kleine buurtjes met lusvormige straten. De bebouwing bestaat veelal uit geschakelde woningen, deels in nette rechte blokken, soms zijn ze speels verspringend aan elkaar gekoppeld. De wijk kent veel groen in de vorm van brede plantsoenen, een centrale parkaanleg en een parkachtige wijkrand aan de zuidzijde. Heel opvallend is de laanbeplanting langs de ringweg in de vorm van knotplatanen.

Voor de gedeeltelijk in verval geraakte binnenstad werd in 1970 een saneringsplan gemaakt door het ingenieursbureau voor architectuur en stedenbouw Dingemans. Een aantal onderdelen hiervan zijn uitgevoerd, zoals het doortrekken van de Kerkstraat en het saneren van het terrein van de zoutfabriek Bouvy. De fabriek werd in 1974 gesloopt en vervangen door een markant woningcomplex aan de Herengracht en de Kloosterstraat. Het complex bestaat uit korte en lange blokken woningen, die in de bochtige straatdelen trapsgewijs zijn geschakeld. Iedere woning heeft een eigen, haaks op de straat gerichte kap met pannen en bakstenen gevels met balkon- en trapaccenten. Hiermee werd nadrukkelijk aangesloten bij het historische karakter van de binnenstad. Het complex grenst aan de noordzijde aan de vrij gelegde Grote Kerk.

Recentelijk is gestart met een bijzondere gebiedstransformatie in de Muidense binnenstad. Opnieuw wordt een voormalig bedrijfsterrein, nu dat van de voormalige Schoutenwerf, tot woongebied ontwikkeld. De bedoeling is dat hier de industriële sfeer van de scheepswerf wordt versterkt. Ook het

zeer uitgestrekte terrein van de voormalige kruitfabriek De Krijgsman bij Muiden wordt tot woongebied veranderd, met behoud van een fraaie groep historische gebouwen aan het Kruitpad.

6.7 Luchtfoto van wijk Muiden Zuid-West in aanbouw, 1968 (Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen SSAN092M-418).

Van een substantiële dorpsuitbreiding in Muiderberg was voor de Tweede Wereldoorlog geen sprake. Pas in de jaren 1960 werd aan de zuidzijde van de Eikenlaan een bescheiden uitbreiding gerealiseerd. Deze bestaat uit kleine complexen geschakelde eengezins- en bejaardenwoningen in een gevarieerde verkaveling met opvallend veel groen, passend bij het karakter van het oude dorp. Bijzonder in de uitbreiding is het woningcomplex in het Van der Helstpark. Hier zijn rond 1963 zeven woningblokken in een open verkaveling aan woonpaden geplaatst. Ten zuiden van de Gerard Doulaan werden in de jaren 1970-1975 nog twee markante buurtjes aangelegd: een complex lage, in blokjes geschakelde bejaardenwoningen in het Kocherplantsoen (1970) en een complex speels geschakelde (patio)woningen in een woonerfachtige aanleg ten zuidoosten van de Vincent van Goghlaan (1975-1977). In de jaren 1970 en 1980 volgde een vrij grote uitbreiding aan de oostzijde van het dorp.

6.4 Architectuur en wooncultuur

6.4.1 Wonen na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog stonden de dorpen en steden in de huidige gemeente Gooise Meren voor de opgave de grote woningnood het hoofd te bieden. Naarden en Bussum hadden al voor de oorlog plannen ontwikkeld voor de komende decennia, maar pas vanaf eind jaren 1940 konden de plannen weer op wat grotere schaal worden opgepakt. In de naoorlogse periode werden nieuwe woningtypologieën (geschakelde uniforme eengezinswoningen, bejaardenwoningen, portiek- en galerijflats in laag, middel- en hoogbouw, duplexwoningen, etc.) ontwikkeld en gecombineerd met vernieuwende ideeën over stedenbouw, zoals de wijkgedachte. Nieuwe verkavelingswijzen ontstonden, wijken kregen een heldere functionele zonering en de bouw werd gemechaniseerd en geïndustrialiseerd, met het doel sneller, efficiënter en goedkoper te kunnen bouwen, een must in deze periode van woningnood en schaarste. Er werd geëxperimenteerd met spraakmakende nieuwe bouwsystemen.

Fraaie voorbeelden van naoorlogse woningbouw in vele variaties zijn aan te treffen in wijken langs de zuidrand van Bussum en ten noordwesten van Naarden. Naast het bouwen voor de massa beleefde ook de particuliere woningbouw voor de meer welgestelden vanaf de jaren 1950 weer een bloeitijd. De

variatie in typen (bungalow, splitlevel-, drive-in- en patiowoningen) en bouwstijlen (Delftse school, Functionalisme, de als "Shakehands" benoemde mengvormen van die twee) was groot.

6.8 Restanten van het oude woonwagenkamp aan de Laarderweg in Bussum-Zuid, dat enkele jaren daarvoor verplaatst was naar de huidige locatie aan de Zanderijweg. Op de achtergrond kenmerkende nieuwbouwwoningen uit de jaren 1950 (Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum, SAGVo32.5-7517).

6.4.2 Traditioneel versus modern

Als na de Tweede Wereldoorlog de sociale woningbouw eindelijk op wat grotere schaal kan worden opgepakt, overheerst in de architectuur van de vroege jaren 1950 nog altijd de traditionele rijtjeswoning. De woningen in het gebied van de Kolonel van Brienestraat, Tets van Goudriaanstraat, Kolonel Verweerstraat en Ten Boschstraat in Naarden zijn dan ook opgezet in rijtjes, echter wel inmiddels met een verdieping en met rode pannen gedekte zadeldaken. Later in de jaren 1950 wordt de detaillering van vensters en deuren minder traditioneel en zien we betonelementen rond de gevelopeningen verschijnen. De doorzonwoning, met woonkamer van voor tot achter, geflankeerd door een gang met achterliggende keuken, werd gemeengoed. Dit woningbouwtype in rijtjes is ook nog populair in de vroege jaren 1960, al komt dan de systeembouw steeds meer opzetten, waarbij vlakken met metselwerk worden afgewisseld met vlakken met geheel houten puien en borstweringen.

6.9 Typische rijtjeswoningen uit de jaren 1950 in De Vondelstraat in Muiden (© Cyclomedia).

In de jaren 1950 kwam er een nieuw woningtype bij: de portiekflatwoning, opgenomen in een drie- of vierlaags flatgebouw, aanvankelijk nog in een traditionele opzet met pannendaken, later vooral in een meer modernistische vormgeving met platte daken, grote vensterpartijen en betonnen details. De woningen zijn toegankelijk via een of meer gezamenlijke portieken met trappenhuizen. De woningen in de veelal wat jongere galerijflats hebben hun voordeur niet aan het trappenhuis, maar aan langs de gevels lopende galerijen. In verschillende buurten in Bussum en Naarden zijn dit soort flatwoningblokken te vinden. Voorbeelden zijn de portiekflats aan de Ceintuurbaan (1950-1955) en Weidehof (1961) in Bussum-Zuid, de galerijflats aan het Jac. P. Thijssepark in Naarden (1972) en de Lange Heul in Bussum-Zuid (1965).

6.10 Aan de Ceintuurbaan in Bussum-Zuid staan portiekflats uit de vroege jaren 1950 (© Cyclomedia). Het "moderne" woningtype huist in een traditionele jas: bakstenen gevels, pannendaken met schoorstenen en relatief kleine vensters bepalen het beeld.

In de loop van de jaren 1970 komt de omslag: de als onpersoonlijk ervaren hoogbouw en de anonieme rijtjeswoningen raken uit de gratie. De nieuwe woningbouw is kleinschaliger en persoonlijker en biedt voor iedereen een herkenbare, intieme, veilige en vaak groene woonomgeving. De in eenvoudige blokjes geschakelde of sterk ten opzichte van elkaar verspringende eengezinshuizen worden in een halfopen verkaveling geplaatst aan korte, vaak meanderende woonstraatjes met pleintjes, speelruimten en veel groen. De bakstenen gevels krijgen speelse accenten in beton of hout, de woningen hebben een vriendelijke uitstraling. Muiden heeft in de binnenstad een zeer karakteristiek complex woningen van dit type (Kloosterstraat, 1974) en ook de verspringend geschakelde rijtjeswoningen uit 1970 in het Jac. P. Thijssepark in Naarden behoren tot deze stroming van de "humane architectuur".

6.11 Typerend voor de "humane architectuurstroming" uit de jaren 1970 is het woningcomplex aan de Kloosterstraat in Muiden (© Cyclomedia). Iedere woning heeft zijn eigen gevel met diverse markante details. De vormtaal, de topgevels en de zadeldaken sluiten goed aan bij het karakter van de historische binnenstad.

6.5 Industriële ontwikkeling

6.5.1 Muiden en Muiderberg

In Muiden bleef de N.V. Nederlandse Springstoffenfabriek (1922-1972), later Muiden Chemie (1972-2004), een van de belangrijkste werkgevers in de regio. Binnen de stadskern stond de in 1969 gesloten Zoutfabriek van de firma Bouvy en ook de Schoutenwerf functioneerde er nog tot 1979. De Zoutfabriek werd na sloop vervangen door een woningbouwcomplex. In het noordelijke deel van de vesting ontwikkelde zich aan de jachthaven bedrijvigheid die gericht is op de pleziervaart (onderhoud en reparatie van jachten, levering van tuigage en masten). Het carrosseriebedrijf Broshuis aan de Naarderstraat sloot in 1975 de deuren. Op deze plek werden rond 1980 de zogenaamde "Broshuizen" gebouwd, een complex kleinschalige woningen met traditionele kenmerken, dat goed aansluit in het karakteristieke historische straatbeeld.

In Muiderberg kwam ook na de Tweede Wereldoorlog geen industriële bedrijvigheid op gang.

6.5.2 Naarden

Na de Tweede Wereldoorlog werden langs de Amsterdamsestraatweg en de Naardertrekvaart de eerste bedrijven gebouwd. Hiervoor werd het terrein van de Stadskamp vanuit de stad verkaveld. Ter ontsluiting werd de parallel aan de Amsterdamsestraatweg liggende Energiestraat aangelegd. In de jaren 1960-1970 werd het industrieterrein verder uitgelegd en bebouwd, waarbij de A1 de voorlopige grens vormde. In de jaren 1990 kwam een tweede bedrijventerrein tot stand ten noorden van de A1, in de Berger- en Meentpolder. Verder werden op enkele prominente locaties aan de Rijksweg in de naoorlogse uitbreidingswijken in de jaren 1970 en 1980 solitaire bedrijfs- en kantoorgebouwen gerealiseerd (Newomij, Hagemeyer).

6.5.3 Bussum

De industriële ontwikkeling van Bussum na de Tweede Wereldoorlog was bescheiden. In de uitbreidingen aan de zuidzijde werden rond 1950 twee kleine “industrieterreinen” gepland, de Nijverheidswerf aan de Sint Janslaan en een terrein aan de Ambachtstraat. De opzet van deze terreinen is vergelijkbaar met de vooroorlogse Industriestraten. Ook hier zijn reeksen kleinschalige werkplaatsen gecreëerd op binnenterreinen van woningblokken, dus zo veel mogelijk uit het zicht. De grotere Nijverheidswerf heeft een rondlopende binnenstraat en is toegankelijk via enkele poortdoorgangen in de woonbebouwing rondom. Ook verscholen op een binnenterrein ligt een kleinschalig bedrijventerrein aan de Vliegdenweg in het zuidwestelijke deel van Bussum, eveneens rond 1950 ontwikkeld. De opzet en situering van deze vroeg-naoorlogse terreinen en de werkplaatscomplexen aan de 1e en 2e Industriestraat uit de jaren 1930 tonen aan dat de forensengemeente Bussum er alles aan was gelegen om onaantrekkelijke bedrijfsgebouwen zo veel mogelijk uit beeld te houden.

6.12 De Nijverheidswerf in Bussum (© Cyclomedia).

In het noordelijke deel van Bussum werd langs de Bussumervaart in de jaren 1950-1960 een bescheiden bedrijventerrein aangelegd, de Nieuwe Vaart. Het terrein kon worden aangelegd na afbraak van de Bussumse rioolwaterzuivering.

Naast de Karbofabriek aan de Franse Kampweg vestigde zich in de jaren 1950 de golfkartonfabriek van Van Meurs.

Bussum televisiestad

Bussum speelde ook een rol in het vroege televisietijdperk vanaf het begin van de jaren 1950. De voormalige Nederlands Hervormde Kerk aan de Kerkstraat, die sinds 1914 niet meer voor erediensten gebruikt werd, was vanaf 1951 een televisiestudio. Genoemd naar de textielhandel die er eerder gevestigd was, werd vanuit Studio Irene op 2 oktober 1951 het eerste landelijke televisieprogramma uitgezonden door de Nederlandse Televisie Stichting (NTS). Vanaf 1954 werden nog twee studio's in Bussum gevestigd. Studio Vitus werd ingericht in het voormalige Rooms-Katholieke verenigingsgebouw aan de Sint-Vitusstraat en Studio Concordia in het gelijknamige theater- en concertgebouw aan de Graaf Wichmanlaan. Vanuit Concordia werden vanaf 1967 de eerste kleurentelevisieprogramma's uitgezonden. Het is ook de enige Bussumse televisiestudio die nog bestaat, al doet zij tegenwoordig dienst als kinderdagverblijf. Studio

Vitus brandde in 1971 af en Studio Irene is in 1992 gesloopt. Op de voorgevel van het nieuwe gebouw, een ontwerp van het bekende architectenbureau van Alberts en Van Huut, is in 2008 de zogenaamde Irene Plaquette onthuld, ter herinnering aan de plek, waar in 1951 de eerste tv-uitzending plaats vond. Ook buiten de tv-studio's werden televisieprogramma's in Bussum opgenomen. Zo zijn diverse sketches van *Van Kooten en De Bie* opgenomen in Bussum en zijn in de loop der tijd vele programma's opgenomen in theater 't Spant, zoals *Ren je rot* en *Stuifjes in*. Ook tegenwoordig wordt het theater nog gebruikt voor televisieopnames, waaronder *Kinderen voor Kinderen* en de voorrondes van *The Voice of Holland*.

6.13 De voormalige Nederlands Hervormde Kerk op de hoek van de Kapelstraat en Kerkstraat in Bussum, waar Studio Irene gevestigd was, in 1970 (Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen, SSANo92W-k5.037.1).

6.6 Toerisme en recreatie

6.6.1 Transitie

Het toerisme en de recreatie op het grondgebied van de huidige gemeente Gooise Meren veranderden na de Tweede Wereldoorlog ingrijpend. De betekenis van de badplaats Muiderberg was door de afsluiting van de Zuiderzee en de concurrentie van de badplaatsen aan de Noordzee achteruitgegaan, en aanvankelijk kon ook een relatief kleinschalige speeltuin als Oud Valkeveen de concurrentie met de grote kapitaalcrachtige attractieparken niet aan. Tegelijk nam de hoeveelheid vrije tijd van de gemiddelde Nederlander toe.

6.14 De toeristisch-recreatieve exploitatie van Pampus (foto: Gemeente Gooise Meren/Amerens Hedwig)

Tegelijk betekende de opheffing van de militaire functie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam een enorme kans voor de vestingsteden en individuele forten om zich voor bezoekers 'op de kaart' te zetten. Zo werd het verval van Fort aan het Pampus vanaf de late jaren 1980 door de inzet van een aantal inwoners van Muiden gestopt. Daarvoor werd de Stichting Forteiland Pampus opgericht. Sinds 1991 is Pampus als erfgoed opengesteld voor publiek en vaart er in de zomermaanden een veerdienst naartoe. Sinds 2016 is Pampus museaal boegbeeld van Werelderfgoed Stelling van Amsterdam en worden er evenementen georganiseerd.

6.15 en 6.16 Het strand langs het IJmeer bij Muiderberg (foto's © tomloman)

6.6.2 Stedelijke recreatie

De grootste toeristische trekpleisters binnen de gemeente Gooise Meren zijn de vestingsteden Naarden en Muiden. Nadat de vesting Naarden in 1926 was opgeheven, kwam een decennialang proces van beschermen, restaureren en herbestemmen op gang. Een vroege speler is het Vestingmuseum in de stad, dat in 1955 werd opgericht. Andere belangrijke trekkers zijn de Grote Kerk Naarden, waar jaarlijks de Matthäus passion wordt opgevoerd en de toren beklommen kan worden, het stadhuis van Naarden met zijn zeventiende-eeuws interieur en het tweejaarlijkse FotoFestival Naarden, dat sinds 1989 wordt georganiseerd. Nog meer dan deze individuele plekken is Naarden als geheel met zijn winkels, horeca en galeries een publieksmagneet. Niet onbelangrijk daarin is het Groot en Klein Arsenaal, dat in 1987 door Defensie werd afgestoten en vier jaar later door de gemeente Naarden werd aangekocht en in erfpacht uitgegeven voor bedrijfsruimtes. Een geboren inwoner van Naarden, Jan des Bouvrie, vestigde hier zijn ontwerpstudio en interieurwinkel.

De Grote Kerk in Naarden geniet ook bekendheid vanwege de jaarlijkse uitvoering van de Matthäus Passion. Het is niet geheel duidelijk wanneer Bach de Matthäus Passion componeerde of wanneer het stuk voor het eerst opgevoerd werd. In Amsterdam voerde dirigent W. Mendelberg de Matthäus Passion voor het eerst met het Concertgebouworkest uit in 1899. Dit was een grootschalige productie met een orkest en een koor van 450 personen. Een selecte groep muzikliefhebbers wilden tegenwicht bieden aan Mengelberg met een intiemere bezetting en een gepaste locatie. In 1921 richtten zij daarom de Nederlandse Bachvereniging op. Onder leiding van J. Schoonderbeek, organist en dirigent van de Grote Kerk Naarden, voerde de vereniging het stuk voor het eerst op tijdens Goede Vrijdag in 1922. Schoonderbeek kwam uit een muzikale familie. Zijn vader V. Schoonderbeek vervulde tussen 1854 en 1898 de functie van organist en muziekmeester in de Grote Kerk. Met uitzondering van 1945 en 2020 is de Matthäus Passion jaarlijks uitgevoerd in Naarden en het concert maakt deel uit van het immaterieel erfgoed van de gemeente Gooise Meren.

In Muiden profiteert met name de horeca van de bijzondere ligging aan de zeesluis, die vooral voor pleziervaartverbinding tussen de Vecht en het Gooimeer van belang is. Ook het Muiderslot is, als

rijksmuseum, van groot belang voor het toeristisch-recreatief verkeer in het gebied. Samen met Oud Valkeveen, dat sinds enige tijd weer een opbloei kent, is het de belangrijkste toeristisch-recreatieve erfenis uit de periode vóór de Tweede Wereldoorlog. Ook Muiderberg trekt nog steeds bezoekers, zij het dat het daarbij minder om badgasten en meer om wind- en kitesurfers gaat.

6.17 De ligging van Muiden aan de monding van de Vecht in het IJmeer is op deze foto goed te zien. Op de voorgrond de A1 die onder de rivier doorloopt en centraal in Muiden de Groote Zeesluis (foto gemeente Gooise Meren).

6.6.3 Genieten in het landelijk gebied

Een belangrijke vrijetijdsbesteding in de gemeente Gooise Meren is ook de wandel- en fietsrecreatie in de natuurgebieden. Het Naardermeer is daarvan misschien wel het beste voorbeeld. Natuurbehoud heeft bij het Naardermeer voorop gestaan, maar het vervullen van de recreatiebehoefte van de omgeving is altijd een belangrijke nevenrol geweest. Andere belangrijke natuurgebieden met recreatie als nevenfunctie zijn de Bussumerheide en de omgeving van Oud Valkeveen en Oud Naarden. Op veel van deze plekken was of is kleinschalige horeca aanwezig, zoals het IJsselmeerpaviljoen bij Oud Naarden en Theehuis Bos en Hei nabij de grens met Huizen, in de volksmond 'Jan Sint'.

6.6.4 Overnachtingen

Voor de verblijfsrecreatie bestaat camping De Fransche Kamp nog altijd. Daarnaast is vooral de mogelijkheid om in hotels te overnachten sterk toegenomen. Naast kleine hotels hebben zich er in de gemeente ook grotere ketens gevestigd. In de jaren 1970 werd buitendijks een nieuw recreatiegebied aangelegd, het Naarder Bos. Dit bestond uit een uitgestrekt, onbebouwd groen wandel- en recreatiegebied tussen de Westdijk, A6, A1 en kust. In het zuidelijk deel kwamen woningen en een jachthaven. Na 2000 werd het gebied door een nieuwe vraag geleidelijk omgevormd. In 2003 werd een golfbaan geopend, en vanaf 2007 werd ten noorden van de jachthaven nieuwbouw gepleegd. Het gebied is sindsdien deels als permanente woonkern in gebruik. Tegelijk werd in 1981 voor de kust het nieuwe eilandje De Schelp in het Gooimeer aangelegd, bedoeld voor dagrecreatie van watersporters en onder beheer van Staatsbosbeheer. Andere vormen van verblijfsrecreatie zijn te vinden op de Naarder Eng tegen Huizen, waar zich in de bosrand op de plek van een vroegere camping een klein bungalowpark bevindt.

6.7 Oorlog en defensie

6.7.1 Achter de IJssellinie

Het einde van de Tweede Wereldoorlog markeerde de overgang naar een nieuwe wereldorde. Er werd al snel duidelijk dat de westelijke geallieerden (Verenigde Staten, Engeland en Frankrijk) een andere koers voeren dan de oostelijke (Sovjet-Unie). Beide blokken hadden een deel van Europa binnen hun invloedssfeer, waarbij de wereldbeelden sterk verschilden. Die verschillen in wereldbeelden, onder meer over het zelfbeschikkingsrecht in Oost-Europa, leidden al tijdens de nadagen van de oorlog tot een breuk in het geallieerde blok. Uiteindelijk werd Europa langs deze ideologische lijnen verscheurd. Nederland maakte deel uit van een groter netwerk van landen die samen de verdediging wilde vormgeven: de NAVO. Het geallieerd opperbevel van de NAVO zag de Sovjet-Unie als een grote en acute bedreiging. Men wilde het grondgebied van de NAVO zo oostelijk mogelijk verdedigen, maar omdat West-Duitsland geen lid van de NAVO was, kon dat niet dáár. Tot West-Duitsland deel van de NAVO zou worden, moest de hoofdverdedigingslijn daarom door Nederland lopen.

Nederland zag grote nadelen in dat feit, maar berustte in de noodzaak ervan. Vooral het uitbreken van de Korea-oorlog zorgde ervoor dat men inzag hoezeer het nodig was zich te verdedigen tegen de communistische agressor uit het oosten. Al snel werd gekozen voor een hoofdverdedigingslijn langs de IJssel, zoals de vestingbouwkundige Menno van Coehoorn al in 1700 had voorgesteld. Het besluit daarover viel in 1950, en in 1951 werd gestart met de aanleg. Het gebied achter de linie zou worden gebruikt voor de stationering van troepen, materieel en voorraden.

Nu zou dit alles niet zo'n grote invloed op het Gooi hebben gehad, ware het niet dat er werd gewerkt met 'troepenvakken'. Dwars door Nederland liep, op enige afstand achter de hoofdverdedigingslijn, de grens tussen de nationale sector en de troepenvakken, waar troepen uit verschillende naties de leiding hadden. West-Nederland zelf bleef een 'nationale sector', terwijl oostelijk Nederland van noord naar zuid in vier vakken werd opgedeeld: de Nederlands territoriaal bevelhebber (Friesland, Groningen, Drenthe), het Nederlands vak (Overijssel, Gelderland, Utrecht en noordelijk Noord-Brabant), en ten zuiden daarvan nog het Brits vak en Belgisch vak. Naarmate men meer gebruik kon maken van West-Duits grondgebied, verschoof ook de westgrens van de troepenvakken naar het oosten. Vanaf 1961 viel het Gooi volledig in de nationale sector, en eind 1963 viel heel Nederland buiten de IJssellinie.

Verspreid over Nederland bereidde men zich voor op een inval. Er werden geheime ondergrondse waterdichte bergplaatsen voor munitie en explosieven, en bergplaatsen van waardevolle zaken (goud, edelstenen, contant geld) gebouwd. Tevens werd de organisatie Bescherming Bevolking opgericht en werden kazernes gebouwd, mobilisatiecomplexen aangelegd en oefenterreinen gekozen.

Tegelijk waren ook de technische vormen van oorlogvoering zo veranderd, dat de oude linies in Nederland waardeloos geworden waren. Kort na de oorlog werden zowel de Nieuwe Hollandse Waterlinie als de Stelling van Amsterdam dan ook formeel opgeheven. Ze werden later meer het domein van de planologen en de erfgoedwereld dan van defensie.

6.7.2 Voorzieningen in het Gooi

Het Gooi kreeg zoals gezegd maar in beperkte mate een rol binnen de IJssellinie. Het belangrijkste fysieke overblijfsel is het MOB-complex in Bussum. Vanaf 1956 liet het ministerie aan de Nieuwe 's-Gravelandseweg op de voormalige paardenrenbaan een mobilisatiecomplex aanleggen, met 23 magazijnen, 2 werkplaatsen en 2 dienstwoningen. Het terrein werd omheind en bebost. Hier werden militaire voorraden ondergebracht. Het 107 Geniebatallion en de 227 Kipautocompagnie, beide onderdeel van de 201 Geniegevechtsgroep, waren er gevestigd. Op het huidige industrieterrein Gooimeer Zuid was na de Tweede Wereldoorlog een complex van de Verbindingsdienst van de

Landmacht gevestigd, dat later gebruikt is als NAVO-verbandplaats. Er resteren van het complex nog vier voertuigloodsen aan de Energiestraat, die tegenwoordig als bedrijfsruimtes worden gebruikt.

Na het einde van de Koude Oorlog (vanaf 1989) viel de betekenis van de MOB-complexen grotendeels weg. Rond 2000 heeft het ministerie van Defensie het terrein in Bussum verlaten. In 2004 besloot de Dienst Domeinen, als eigenaar, de terreinen een nieuwe functie te geven. In 2016-2017 zijn de gebouwen gesloopt en is op het terrein een nieuw woonwijkje met bungalows en appartementen aangelegd. Aan het verleden van het MOB-complex herinneren nog de blusvijver en de verdeling tussen bos en open terreindelen.

6.18 Opslagloods op het voormalige mobilisatiecomplex Bussum, 2014 (foto: Wikimedia/Zandcee)

Ook kazerneterreinen maakten in de periode van de Koude Oorlog grote ruimtelijke ontwikkelingen door. Zo werd de Kolonel Palmkazerne in deze periode fors uitgebreid, onder meer voor dienstplichtige militairen, zoals lesgebouwen en oefenterreinen. Maar ook hier betekende het einde van die Koude Oorlog het einde van de functie. In 2005 verhuisden de opleidingen naar Soesterberg, en kort daarop werd de Kolonel Palmkazerne gesloten. Daarnaast werd een systematisch net van luchtwachttorens over geheel Nederland uitgezet. In de gemeente Gooise Meren werd de kerktoeren van Muiderberg als luchtwachtpost gebruikt. Drie luchtwachtposten vormden samen één kring; de posten die net als Muiderberg bij de kring X hoorden, stonden in Abcoude (restant bewaard gebleven) en Nieuw Loosdrecht (restant bewaard gebleven).

6.8 Kerkelijke ontwikkeling

6.8.1 Rooms-Katholieken

In 1953 werd in Bussum de Sint Jozefparochie gesticht, bestemd voor de nieuwe wijken aan de zuidrand van Bussum. De imposante bakstenen kerk is een ontwerp van H. van Putten en H.F. Frank en bestaat nog steeds.

6.19 De Sint Jozefkerk aan de Ceintuurbaan in Bussum is een karakteristiek voorbeeld van een grote kerk uit de vroege naoorlogse periode (© Cyclomedia).

In 1982 besloot men om twee van de katholieke kerken in Bussum te sluiten, de Sint Vituskerk en de Heilig Hartkerk. De Mariakerk, gelegen in het centrum, werd "Citykerk", de Sint Jozef bleef als tweede R.K. kerk functioneren, maar werd uiteindelijk in 2018 gesloten. Tegenwoordig kerkt de Koptisch Orthodoxe Kerk in het gebouw, dat gewijd is aan Sint Verena. De Rooms-Katholieke Kerk in Naarden bouwde in 1967 een moderne bijkerk aan de Benjamin van Rooijenstraat, de Sint Vitus buiten de Veste. De kerk was een ontwerp van L. van Steenhardt Carré en is in 1994 gesloopt. Op het landgoed De Duinen aan de Meentweg werd in 1972 de vooroorlogse Vrij Katholieke Kerk vervangen door de huidige Kapel Sint Michaël en Alle Engelen. Het is een eenvoudig doosvormig gebouw met een luidklokje. Sinds 1 januari 2015 zijn de verschillende parochies in de gemeente Gooise Meren gefuseerd in de parochie van de H.-Drie-eenheid. In de Bussumse Mariakerk en in de Vituskerk in Naarden worden eucharistievieringen gehouden. Bijzonder is de jonge stichting van de Boskapel Maria Sterre der Zee in Muiderberg, in feite een hulpkapel van de parochie Muiden. In 1954 werd de kapel gevestigd in een voormalige boerderij aan de Brink, die daarvoor werd verbouwd en voorzien van een markant wandkunstwerk. Later werd ze onderdeel van de regionale parochie Weesp en Muiden. De kerk vervulde een belangrijke functie als toeristenkerk. De laatste viering in het kerkje vond plaats op 23 september 2012.

6.20 Op één van de gevels van de Boskapel in Muiderberg is in de jaren 1950 een wandkunstwerk aangebracht met de voorstelling van Maria als Sterre der Zee (foto: Gemeente Gooise Meren).

6.8.2 Protestanten en overige gezindten

De Hervormde Gemeente in Bussum breidde in de loop van de twintigste eeuw verder uit en liet in 1954 aan de H.A. Lorentzweg een extra kerk bouwen, de Verlosserkerk of, naar de vorm van het gebouw, ook wel "Scheepjeskerk" genoemd. De Gereformeerde Kerk van Bussum, die rond 1955 bijna 3000 leden telde en dubbele diensten draaide in de Wilhelminakerk, nam in 1956 een nieuwe kerk, de Zuiderkerk, in gebruik aan de Ceintuurbaan. De kerk, een ontwerp van J. Lijke en J. v.d. Mink, is in 2003 gesloopt. Ze was overbodig geworden ten gevolge van het "Samen op Weg"-proces met de Hervormde Gemeente, waarbij werd besloten om voortaan de Verlosserkerk aan de Lorentzlaan te gebruiken. Tegenwoordig staat op de plek van de Zuiderkerk een wooncomplex. Dit is slechts een van de voorbeelden van Bussumse kerken die door de ontkerkelijking en fusies overbodig zijn geworden, gesloopt of herbestemd. In de jaren 1950 waren er verschillende andere kerkbouwactiviteiten. Het Apostolisch Genootschap bouwde in 1953 een kerk aan de Meulenwiekelaan naar ontwerp van H. Bunders. Architect G. Treep ontwierp de in 1956 in gebruik genomen Remonstrantse Kerk aan de Koningslaan. De moderne bakstenen kerk is in 1984 uitgebreid met een tuinzaal. Ook de Nieuw Apostolische Kerk opende in 1956 een gebouw, aan de Meerweg. In 1960 werd in Bussum een afdeling van de Gereformeerde Bond opgericht. De leden ervan waren het niet eens met de koers van de hervormde kerk, maar ze bleven wel lid. Zij wilden orthodox blijven in gereformeerde zin. Er werden eigen diensten georganiseerd in de Vredekerk. In 1989 vormden ze de hervormd-gereformeerde Pastoraatsgemeente Sion.

Ook in Naarden werd na de Tweede Wereldoorlog gebouwd aan nieuwe kerken. Binnen de Veste werd in 1958 een Christelijk Gereformeerde Kerk gebouwd aan de Cattenhagestraat. De Christelijk Gereformeerde gemeente van Naarden was in 1943 opgericht en kwam in het begin bijeen in panden

aan de Marktstraat en de Turfpoortstraat (Eben Haëzer). Ook maakte men een tijdlang gebruik van de gemeentenzaal van de Hervormde Kerk. Het sobere bakstenen gebouw aan de Cattenhagestraat heeft een markante toren met houten klokkenstoeltje. Een andere vroege naoorlogse kerk stond aan de Koningin Wilhelminalaan en was in 1955 in gebruik genomen door de Gereformeerde Kerk. De kerk is gesloopt. Tegenwoordig bevindt zich hier een in een appartementencomplex opgenomen kerk van de PKN uit 2007, de Witte Kerk, genoemd naar het gesloopte gebouw. Uit 1975 dateerde de Nieuw Apostolische Kerk aan de Thorbeckelaan. Ook deze kerk werd gesloten en is in 2003 gesloopt.

In 1990 begonnen de Jehova's Getuigen hun bijeenkomsten in de Koninkrijkszaal aan de Heidelaan. Inmiddels is deze zaal opgeheven.

6.8.3 Moslims

In 1984 werd aan de Landstraat in Bussum de eerste moskee gesticht en in 1994 kon het huidige gebouw, bekend als de Atakwa Moskee in gebruik worden genomen. Ook in Naarden werd een moskee geopend, aan de Van Limburg Stirumlaan. Tegenwoordig is de Marokkaanse Moskee As-Salaam gevestigd aan de Kolonel Verveerstraat.

6.21 De Christelijk Gereformeerde kerk in Naarden werd in 1958 gebouwd aan de Cattenhagestraat, binnen de vesting (© Cyclomedia).

6.9 Erfgoed uit deze periode

Hoewel het lastig is het erfgoed uit deze meest recente periode van de geschiedenis te beoordelen, kunnen wel enkele algemene tendensen opgemerkt worden. Zo heeft de aanleg van snelwegen een blijvend stempel op de ontwikkeling van de gemeente Gooise Meren gedrukt. De A1 en de A6 behoren tot de belangrijkste (en drukste) nationale snelwegen en de grote investeringen die in de naoorlogse periode zijn gedaan om de wegen aan te passen aan het toenemende autoverkeer getuigen daarvan. Het meest recente voorbeeld is de verlegging van de A1 ten zuiden van Muiden, waarvoor niet alleen het grootste aquaduct van Europa werd gebouwd, maar tevens een nieuwe spoorbrug met een gigantische overspanning over de snelweg werd geplaatst. In hoeverre de langs de snelwegen aangelegde bedrijventerreinen later als erfgoed beschouwd zullen worden, valt nog te bezien. Terwijl de grootste woningbouwproductie voor de Amsterdamse agglomeratie na de drooglegging van de IJsselmeerpolder wordt gerealiseerd in Almere, zijn ook de kernen in de gemeente Gooise Meren

steeds blijven uitbreiden. Daarbij werd gebouwd volgens de middelen en mode van de tijd. Zo zijn de naoorlogse wijken uit de jaren 1950 en 1960 vaak eenvoudig en sober van opzet, opgetrokken in architectuur met standaard eengezinswoningen of portiekflats. Toch is soms in het ontwerp van dergelijke wijken getracht het groene karakter van de gemeente en de bestaande landschappelijke kwaliteiten een plek te geven, zoals te zien is aan de groene structuren in Bussum-Zuid, die een verbinding vormen met de Bussumerheide. Een belangrijke tendens in deze periode is ook de toegenomen waardering voor cultuurhistorie en erfgoed in bredere zin. In de gemeente Gooise Meren uit zich dat bijvoorbeeld in het cultuurtoerisme naar de vestingstad Naarden en het Muiderslot, de restauratie en herbestemming van forteiland Pampus en de aantrekkingskracht van de wandel- en natuurgebieden van het Goois Natuurreservaat (GNR) en het Naardermeer.

7 Conclusie

In deze gebiedsbiografie is de ruimtelijke ontwikkeling van de jonge gemeente Gooise Meren over de lange termijn op hoofdlijnen beschreven. Zonder te streven naar volledigheid zijn daarbij vele perioden, onderwerpen, thema's en personen de revue gepasseerd. De vraag dringt zich op of er enige samenhang te ontdekken valt in de beschreven ontwikkelingen. Tot besluit van deze gebiedsbiografie worden in dit laatste hoofdstuk daarom een viertal verhaallijnen in de ontwikkelingsgeschiedenis geschetst, die in grote mate bepalend zijn geweest voor het hedendaagse aanzien van de gemeente.

Voor de keuze van de verhaallijnen is aangesloten bij de vier onderscheidende kenmerken van Gooise Meren die in de gemeentelijke Omgevingsvisie worden benoemd:

1. Natuur- en erfgoedparel;
2. Verbondenheid kernen met uniek historisch en onderscheidend karakter;
3. Hart van Nederland; goed leven/ruim
4. Rustig wonen met een hoge leefkwaliteit.

In het onderstaande worden sommige van deze kenmerken net iets anders geformuleerd, maar steeds voorzien van een historische duiding op basis van de in de biografie beschreven ontwikkelingen.

7.1 Landschappelijke diversiteit

De waarde van Gooise Meren als natuur- en erfgoedparel wordt voor een belangrijk deel bepaald door de landschappelijke diversiteit die in het (verre) verleden is ontstaan en nog in grote mate zichtbaar en beleefbaar is. Binnen de gemeente Gooise Meren kunnen vier landschapstypen worden onderscheiden: het stuwwallenlandschap van het Gooi, het rivierlandschap van de Vecht, het veen(weide)gebied en het Zuiderzeelandschap.

Stuwwallenlandschap van het Gooi

Het reliëfrijke stuwwallenlandschap van het Gooi in het oosten van de gemeente en bij Muiderberg is hoofdzakelijk gevormd tijdens de laatste twee ijstijden. Tijdens het Saalien (238.000 - 128.000 jaar geleden) stuwde een schuivende landijsmassa bodemlagen van zand en grond op tot heuvelruggen, waarbij onder druk van het ijs plaatselijk ook keileem gevormd werd. Het landijs rukte op vanuit oostelijke richting, waardoor de stuwwal aan die kant steiler is dan aan de westkant van het Gooi. Aan de westkant liep smeltwater van de stuwwal af en ontstonden sandrs; waaivormige afzettingen van grind en grof zand, zoals nu nog aanwezig onder de Franse Kampheide en de Bussumerheide. Tijdens de laatste ijstijd, het Weichselein (116.000 - 11.500 jaar geleden) bereikte het landijs Nederland niet maar werden in het koude en droge klimaat wel flinke delen van de stuwwallen afgevlakt en door harde poolwinden bedekt met dikke lagen dekzand. De bodem van het stuwwallenlandschap die bij Bussum en Naarden aan de oppervlakte ligt, bestaat voornamelijk uit smeltwaterwaaiers en dekzandvlaktes die in de laatste twee ijstijden gevormd zijn. Muiderberg is gelegen op een geïsoleerde opduiking van de stuwwal.

Vanaf de vroege prehistorie werden de hoog en droog gelegen gronden van de Gooise stuwwallen gebruikt en bewoond door mensen. Daarvan getuigen onder meer de archeologische vondsten uit de steentijd, bronstijd en ijzertijd die gedaan zijn op de Naarder Eng. In de vroege middeleeuwen werden de Gooise gronden gebruikt door onvrije (horige) boeren, die er in afhankelijkheid van een domeinheer de akkers (engen) bewerkten. In het Gooi zijn de engen vooral gelegen op de relatief vruchtbare delen en flanken van de stuwwal, waar keileem of keizand voorkomt. Gezamenlijk hadden de horige boeren ook gebruiksrechten op de gemene gronden: weilanden (meenten), heidevelden, bossen, moerassen of jachtgebieden (waranden). In de loop van de middeleeuwen verbeterde de positie van de Gooise

boeren en werden zij van onvrije horigen tot vrije pachtboeren met krachtige, overerfbare gebruiksrechten op de Gooise gemene gronden. Aanvankelijk waren de gebruiksrechten gekoppeld aan het bezit van een eigen boerderij en akker, maar ze ontwikkelden tot persoonlijke overerfbare rechten voor meerderjarige mannen die woonden in Gooiland en in mannelijke lijn afstamden van gerechtigde boeren: erfgooiers.

De erfgooiers zijn voor het behoud van het stuwwallenlandschap zeer belangrijk geweest. Volhardend bleven zij eeuwenlang de schrale zandgronden van het Gooi bewerken en weerstonden zij met een beroep op hun middeleeuwse gebruiksrechten met succes aanspraken van landsheren of overheden op de gemene gronden. Waar vanaf de zeventiende eeuw al verschillende buitenplaatsen in het Gooi gesticht werden en vanaf het einde van de negentiende eeuw ook de bebouwing van het uitbreidende Bussum en Naarden oprukte, bleven flinke delen van de stuwwal onbebouwd en in gebruik bij de erfgooiers. Tot ver in de twintigste eeuw bleef de erfgooiersorganisatie overeind, maar onder druk van het afnemende boerenbedrijf en de groeiende woningnood kwam er uiteindelijk een eind aan. Door de verkoop in 1932 aan het kort daarvoor opgerichte Gooisch Natuurreservaat (GNR) is echter een groot deel van de bossen en heidevelden van de erfgooiers 'ten eeuwigden dage' bestemd als natuurgebied. Het groene karakter van het stuwwallenlandschap is overigens grotendeels het resultaat van jonge bosaanplant die plaatsvond vanaf de negentiende eeuw.

Rivierlandschap van de Vecht

Het landschap in het westelijke deel van de gemeente Gooise Meren is grotendeels bepaald door de rivier de Vecht. In het uitgestrekte veengebied dat hier tussen 5000 en 3500 voor Christus gevormd was, moet oorspronkelijk een stelsel van afwateringsgeulen hebben gefunctioneerd dat samenhang met het lokale reliëf. Via deze voorlopers van de Vecht waterde het veengebied in noordelijke richting af. Het karakter van een riviersysteem kreeg de afwatering echter pas toen de Rijn omstreeks 850 voor Christus naar het noorden doorbrak via de reeds bestaande geulen. Hiermee werd de Vecht een zijarm van de Rijn, die oorspronkelijk via het Oer-IJ uitmondde in de Noordzee. De Vecht bestond niet uit één enkele rivier maar uit een complex van verschillende veenstroompjes en watergangen, zoals de Aa, de Angstel en het Gein. Pas na de Romeinse tijd werd de Vecht zoals we die nu kennen de hoofdstroom van het riviersysteem. De hoeveelheid Rijnwater die via de Vecht werd afgevoerd begon echter ook af te nemen. Vanaf de vroege middeleeuwen groeide daardoor ook het veen langs de rivier weer aan. In het noordelijke deel van de Vechtstreek, nabij Muiden, groeide het zelfs over de lage oeverwallen heen, die hier veel minder ontwikkeld waren dan in het zuidelijke deel. Kenmerkend voor dit landschap is het meanderende verloop van de Vecht met de in linten daarlangs gelegen boerderijen en woningen. Aan de monding van de Vecht in het Almere ontwikkelde zich de stad Muiden.

Veen(weide)gebied en het Zuiderzeelandschap

Het veen(weide)gebied is het derde prominente landschapstype dat in Gooise Meren herkenbaar is, grofweg in het gebied tussen de Vecht in het westen en het Gooi in het oosten. Als gevolg van een stijging van de zee- en grondwaterspiegel begon zich vanaf 5000 voor Christus restmateriaal van afgestorven planten en bomen op te stapelen tot veen. Er ontstond een afwisselend landschap met voedselrijke bosvenen met vooral elzen langs de Vecht en matig voedselrijke zeggevenen ten westen van het Gooi. In het zeggeveen waren vanaf het begin ook omvangrijke kwelwatermeren aanwezig. Het Naardermeer is hiervan het voornaamste voorbeeld. Tot drie keer toe is gepoogd het meer droog te malen maar zonder (blijvend) succes. Aan het begin van de twintigste eeuw kon voorkomen worden dat het Naardermeer een stortplaats voor stadsafval uit Amsterdam werd. Het meer werd in 1906 aangekocht door de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten en daarmee het eerste gebied in Nederland dat het predicaat van natuurgebied kreeg.

De van nature zeer drassige en moeilijk toegankelijk veengebieden werden vanaf omstreeks 1000 op grote schaal ontgonnen door het kappen van begroeiing en het graven van sloten. Hiermee werden het

land geschikt gemaakt voor landbouw en veeteelt. Na verloop van tijd bleef alleen een gebruik als weidegrond over omdat de veengronden door oxidatie en klink daalden en te drassig werden voor landbouw. Een groot deel van het veenweidegebied tussen Muiden en Naarden is nog steeds in gebruik als weidegrond en heeft haar kenmerkende verkavelingsstructuur en openheid tot op heden behouden.

7.1 Het Naarderbos, een waterrijke woonwijk aan het Gooimeer, aangelegd in de jaren 1980 (foto: RAAP)

Het gebied langs de noordelijke grens van de gemeente Gooise Meren kan gerekend worden tot het landschap van de (voormalige) Zuiderzee. Deze ondiepe binnensee was in de loop van de middeleeuwen gevormd uit een aantal zeer grote veenmeren. Zeer bepalend voor de vorming van de Zuiderzee was de Allerheiligenvloed van november 1170, waarbij de zee een groot deel van de Pleistocene zandrug tussen Wieringen en Gaasterland wegsloeg en een open verbinding met zee ontstond. Door golfwerking en stormvloed breidde de binnensee zich steeds verder uit, waarbij grote delen van het omliggende, oudere landschap werden verzwolgen. Niet alleen grote delen van het laaggelegen veengebied verdwenen in de golven. De zee sloeg ook delen van de hoger gelegen stuwwallen af. Hierdoor zijn in de gemeente Gooise Meren bijzondere klifkusten ontstaan. Bij de Naarder Eng, op de noordelijke uitloper van de Gooise stuwwal, is een klif ontstaan die in hoogte varieert van enkele meters tot bijna 9 meter +NAP bij de Aalberg. Ook bij Muiderberg is in de middeleeuwen een klifkust gevormd, die echter niet zo hoog is als bij de Naarder Eng. Voor de klif bij Muiderberg werd bovendien een stormrug gevormd van zand dat was weggeslagen van de grote stuwwal bij de Naarder Eng en werd afgezet aan de voet van de klif bij Muiderberg. Doordat de rug werd opgeworpen door golven, werd deze niet hoger dan enkele meters, zo hoog als de maximale stormvloed. De stormrug is zo'n 500 meter lang en 10 tot 20 meter breed.

Door de aanleg van zeedijken probeerde men verdere landafslag te voorkomen. Uit het soms grillige verloop van de zeedijk en de aanwezigheid van zogeheten wielen, zoals de Vinkenplas en Dobbertjeskom bij Muiderberg, blijkt dat de zee het land soms toch kon binnendringen. Dat blijkt ook uit de bodemgesteldheid van de polders die nu grenzen aan het IJmeer en Gooimeer, zoals de Noordpolder beoosten Muiden en de BOBM-polder, waar plaatselijk een zeekleilaag over het veen is afgezet. Pas met de aanleg van de Afsluitdijk in 1932 werd het stormvloedgevaar van de Zuiderzee definitief beteugeld. Het uitzicht over de weidse watervlakte van de voormalige binnensee is echter nadien beperkt door de drooglegging van de IJsselmeerpolders en de bouw van Almere. Langs de oevers van het IJmeer en Gooimeer zijn in Gooise Meren veel watergebonden functies te vinden, waarvan vooral de (strand)recreatie in en rond Muiderberg teruggaat tot de tijd dat de Zuiderzee nog tegen de dijken en stuwwallen aangolfde.

7.2 Vier kernen met eigen geschiedenis en identiteit

De gemeente Gooise Meren bezit vier kernen die zich van elkaar onderscheiden door een geheel eigen geschiedenis en identiteit. Het ontstaan van de vier kernen is terug te voeren tot de middeleeuwen en sindsdien hebben ze elk een eigen ruimtelijke en functionele ontwikkeling doorgemaakt. De talrijke sporen daarvan, in de vorm van bijzondere stads- en dorpsstructuren, vestingwerken, voor- en naoorlogse uitbreidingswijken en veel imposante en karakteristieke gebouwen bepalen in hoge mate het karakter van Naarden, Muiden, Bussum en Muiderberg.

Ondanks de verschillende identiteiten bezitten de kernen, nu verenigd in één gemeente, allerlei historische connecties en overeenkomsten. Allemaal hebben ze een roerig begin gehad, waarbij de oudste woonlocaties werden verruild voor een veiliger plek. De stedelijke kernen Muiden en Naarden profiteerden van hun ligging aan de Zuiderzee en groeiden beide uit tot belangrijke vestingen, die tot in de vorige eeuw de groeimogelijkheden en de ruimtelijke planningen hebben bepaald. Muiderberg en Bussum waren agrarische gemeenschappen, die in de negentiende eeuw sterk veranderden door de komst van liefhebbers van rust, ruimte en buitenleven. Muiderberg werd vakantie- en badplaats, Bussum een geliefd oord voor welgestelde forenzen en renteniers. Ook de eerste Naardense uitbreidingen richtten zich op deze doelgroep.

Het oude Naarden was in de eerste helft van de veertiende eeuw uitgegroeid tot een stad van belang in het graafschap Holland. Bij de verplaatsing van de stad vanaf 1351 naar een veiliger plek kreeg Naarden zijn karakteristieke en nog steeds aanwezige regelmatige stratenpatroon. De strategische ligging bood mogelijkheden voor de ontwikkeling tot een sterke vestingstad. De imposante stervormige vesting met zijn bastions en ravelijnen dateert in aanleg uit het laatste kwart van de zeventiende eeuw, maar werd in de loop van de negentiende eeuw op veel punten gemoderniseerd als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Binnen de vesting getuigt de compacte en dicht bebouwde oude stad met zijn vele historische huizen, de middeleeuwse Grote of Sint-Vituskerk en bijzondere gebouwen als het stadhuis, het Spaanse huis en het Arsenaalcomplex van vele eeuwen stads- en bouwgeschiedenis. Vanwege de pas in 1926 opgeheven vestingstatus kwam de ontwikkeling van de stad buiten de wallen laat op gang. De eerste uitbreidingen (rond 1900) vinden we, vanwege het respecteren van de vrije schootsvelden, op flinke afstand van de vesting. Zoals voorgeschreven door de Kringenwet mochten in het begin alleen houten gebouwen worden opgetrokken. In het bijzonder de houten villa's aan de Thierensweg en de Sandtmannlaan en de Dudok-huizen aan de Godelindeweg zijn daar mooie en bijzondere voorbeelden van. Later werden dicht bij de vesting gelegen delen van de schootsvelden bebouwd. Tegenwoordig zijn de vestingwerken en de intieme historische binnenstad van Naarden historische bezienswaardigheden van grote betekenis.

Ook Muiden is een middeleeuwse stad. De nederzetting aan de monding van de Vecht kreeg al in de vroege twaalfde eeuw stadsrechten. Mogelijk werd Muiden na de stormvloed van 1170 naar de huidige plek verplaatst. Uit die periode dateert nog de tufstenen toren van de Grote Kerk. De middeleeuwse vesting werd in 1590 naar plannen van Adriaen Anthonisz vervangen door aarden wallen met bastions, waarbij het Muiderslot van een eigen omwalling werd voorzien. De vesting is in de late negentiende eeuw gemoderniseerd. Het kleine stadje profiteerde van zijn strategische ligging aan de riviermonding en, vanaf 1674, van de "Groote Zeesluis", die een schutsluis, een uitwateringssluis en een spuisluis omvatte. De bewoners vonden onder meer nering in de visserij en de scheepsbouw. Lange tijd kon de bevolkingsgroei van Muiden worden opgevangen binnen de omwalling. Buiten het stadje lagen de Verboden Kringen, waar bebouwing in steen niet was toegestaan. Pas in 1923 is de westwal van de vesting voor bebouwing vrijgegeven. Hier werden in de jaren 1920 en 1930 kleine woningwetwoningen gebouwd. Grootschaliger uitbreidingen vonden pas na 1950 plaats. Net als Naarden heeft Muiden een intieme historische binnenstad, hier bepaald door de lange straten en kaden evenwijdig aan de Vecht. Het middelpunt is nog steeds het sluizencomplex, met de brug in de Sluisstraat. De vele historische

huizen, vaak op diepe smalle percelen, vormen samen met enkele bijzondere gebouwen zoals de kerken, het Brugwachtershuis, de ijzeren draaibrug, het Muiderslot en de omwalling met bastions en ravelijnen een aantrekkelijk historisch ensemble, waarin vele tijdslagen uit de stadsgeschiedenis samenkomen.

De excentrische ligging van de middeleeuwse kerk van Muiderberg, aan de rand van de klifkust langs de voormalige Zuiderzee, wijst er op dat we hier de oudste kern van de nederzetting moeten zoeken. Vermoedelijk zijn flinke delen van het dorp in het verleden een prooi geworden van de Zuiderzee. Muiderberg ontwikkelde zich als brinkdorp op een opduiking van de stuwwal. Tot ver in de negentiende eeuw bestond het dorp vooral uit agrarische bebouwing rond de centrale brink en enige lintbebouwing langs de Dorpsstraat. Van dat agrarische verleden is, afgezien van de grote brink, in het dorp niet zoveel meer aanwezig. Muiderberg transformeerde vanaf het einde van de negentiende eeuw namelijk tot een bekende badplaats, in het bijzonder voor het vlakbij gelegen Amsterdam. De badplaatsontwikkeling vond vooral plaats ten noordoosten van het oude dorp. Hier werd aan het einde van een bestaande landweg richting Zuiderzeekust, de huidige Badlaan, een Badhuis werd gesticht. De lintbebouwing langs de Badlaan nam toe en in en rond het dorp verschenen hotels, pensions en cafés en werden wandelbossen aangelegd. Aan de zuidzijde van de Brink werden vanaf de vroege twintigste eeuw enkele villa's gebouwd. Oude (voormalige) horecagelegenheden en villa's bepalen nog steeds het karakter van de brink. Elders in Muiderberg leeft de geschiedenis van de historische badplaats voort in de kleine strandboulevard, de wandelbossen en parken, verschillende buitenhuizen en de Badlaan met zijn voormalige pensions. Ze geven Muiderberg een volstrekt eigen karakter.

Bussum is de grootste kern van de gemeente Gooise Meren, maar vindt zijn oorsprong in een klein brinkdorp (Laag-Bussum), dat vermoedelijk vanaf het einde van de vijftiende eeuw is ontstaan als opvolger van een oudere nederzetting (Oud-Bussum). Rond het midden van de negentiende eeuw was Bussum nog een eenvoudig Goois brinkdorp, waarvan het dorpsbeeld voornamelijk werd bepaald door vele, aan een netwerk van straatjes gelegen boerderijen. De mooie omgeving van het dorp kwam met de komst van de spoor- en tramlijnen in het derde kwart van de negentiende eeuw in beeld als aantrekkelijke vestigingsplaats voor de beter gesitueerden, renteniers en gepensioneerden, vooral uit Amsterdam. Rond 1875 kwam op verschillende plaatsen in het dorp villabouw op gang, vooral in de buurt van het station en in Het Spiegel, een deel van de Bussumer eng. Hier ontwikkelde zich een omvangrijke villabuurt met een parkachtig karakter, destijds het visitekaartje van Bussum en nog steeds een fraaie lommerrijke wijk met vele oude villa's in grote tuinen. Het agrarische verleden van de dorpskern vervaagde door de sloop van de boerderijen en de komst van heuse winkelstraten; de Brinklaan werd bebouwd met villa's, die in de loop van de twintigste eeuw vaak tot winkels of kantoren werden omgebouwd. Ten oosten en zuiden van de dorpskern werden in het interbellum en na de Tweede Wereldoorlog grote woonbuurten aangelegd, vaak met een tuindorppachtige opzet en op basis van ambitieuze uitbreidingsplannen, zoals dat van de architect K.P.C. de Bazel uit de jaren 1920. De nieuwe wijken werden bevolkt door de vele forenzen, die elders in het Gooi of in Amsterdam hun werk hadden of nieuwkomers die hun brood verdienden in Bussum zelf. Want ook in het dorp was veel werkgelegenheid, in verschillende industrieën, in wasserijen en winkels, scholen, overheids- en nutsdiensten. Bussum dankt zijn historische identiteit vooral aan die ontwikkeling tot uitgestrekte woonplaats, waar met oog voor een aantrekkelijke woonomgeving en op basis van vaak goed doordachte en ambitieuze stedenbouwkundige plannen al bijna 150 jaar wordt gebouwd. Het dorp is een staalkaart van historische woonhuisbouw, waarin alle typologische en stijlontwikkelingen vanaf circa 1870 op de voet kunnen worden gevolgd. Tevens geven de verschillende woonwijken in Bussum een fraai overzicht van allerlei tendensen en stromingen in de Nederlandse stedenbouw van de afgelopen anderhalve eeuw. In en rond het centrum herinneren verschillende monumentale gebouwen aan de komst van allerlei voorzieningen, die Bussum steeds meer tot een centrum van kleinstedelijke allure maakten. Denk hierbij aan vele historische kerkgebouwen en complexen van religieuze instellingen, de Algemene begraafplaats, bedrijfsgebouwen, winkelpanden en schoolgebouwen.

7.2 De Kom van Biegel, een park in villawijk Het Spiegel in Bussum (foto: RAAP)

7.3 Gelegen binnen de invloedssfeer van Amsterdam, centraal in Nederland

Naast de bijzondere landschappelijke diversiteit en de aanwezigheid van vier onderscheidende kernen, kenmerkt de gemeente Gooise Meren zich ook door een centrale ligging in Nederland en nabijheid tot de hoofdstad Amsterdam. Geografisch behoort de gemeente tot de metropoolregio Amsterdam, een bestuurlijk samenwerkingsverband van gemeenten in de wijde omtrek van de stad. Ook historisch gezien gaat de relatie met de stad Amsterdam ver terug. Zeker vanaf de zeventiende eeuw, toen Amsterdam uitgroeide tot Europese handelsmetropool, was de stad van invloed op verschillende ruimtelijke ontwikkelingen die zich in haar directe omgeving afspeelden.

Te denken valt in de eerste plaats aan economische ontwikkelingen, die samenhangen met infrastructurele ingrepen. Door de aanleg van trekvaarten werden stad en ommeland beter met elkaar verbonden, wat tot wederzijdse voordelen strekte. Via de in 1641 aangelegde Naarder- en Muidertrekvaart kon snel en eenvoudig de Amsterdamse markt bereikt worden, waar niet alleen allerhande boerenproducten aftrek vonden maar door de grootschalige uitbreiding van de stad ook veel behoefte was aan zand, dat in het Gooi in ruime mate voorhanden was. In aansluiting op de Naardertrekvaart werd op de flanken van de Gooise stuwwallen een stelsel van sloten en vaarten gegraven, waardoor het afgegraven zand met schuiten naar Amsterdam vervoerd kon worden. De zandafgravingen hebben ingrijpende gevolgen gehad voor het landschap. Op hoogtekarten maar ook in het open veld is goed te zien hoe er hapen uit de stuwwal zijn genomen. Op de Naarder Eng tussen Naarden en Huizen zijn nog veel zandafgravingsloten en –vaarten bewaard gebleven. Van de vele sloten in Bussum zijn er minder bewaard gebleven door de sterke uitbreiding van de bebouwde kom. Een bijzondere uitzondering zijn echter de sloten in het Brediuskwartier, die door landschapsarchitect D.F. Tersteeg in de jaren 1920 zijn ingepast in het stedenbouwkundig ontwerp van de wijk. Redenerend vanuit een visie die zijn tijd vooruit was, nam Tersteeg het bestaande zandafgravingslandschap tot uitgangspunt. Het fraaie park dat langs de vroegere zandsloten is aangelegd, en waarvan zowel het Willem Bilderdijkpark als Het Mouwtje onderdeel uitmaken, geeft het Brediuskwartier een bijzondere, historische gelaagde meerwaarde.

Andersom bracht de trekvaart Amsterdamse burgers ook sneller en eenvoudiger in de Gooi- en Vechtstreek. Welgestelde burgers ontdekten er de rust en de ruimte die ze in de stad ontbeerden en begonnen er buitenhuizen te bouwen, waar ze in het zomerseizoen verbleven. Vooral de flanken van de

stuwwallen waren geliefde vestigingsplaatsen, waar rond het huis tuinen en bossen aangelegd konden worden en men zich kon vermaken met wandelen en jagen. Veel buitenplaatsen in Gooise Meren zijn in de loop der tijd verdwenen. Soms zijn nog delen van de bossen en landgoederen bewaard gebleven, zoals bij Oud-Naarden en Oud-Valkeveen. Een bijzonder voorbeeld is de buitenplaats Rustrijk In Muiderberg, waar in 1729 in de tuin een opvallende echo ontdekt werd. De buitenplaats is al lang verdwenen, maar de halfronde tuinmuur die het geluidseffect veroorzaakt is nog steeds aanwezig en vormt het hart van het ernaar genoemde Echobos.

Tot slot vond een specifieke groep Amsterdammers dankzij de aanleg van de trekvaart in Muiderberg een laatste rustplaats. De aanleg van de begraafplaats voor Hoogduitse joden uit Amsterdam aldaar zou zonder de goede verbinding met Amsterdam moeilijk voorstelbaar zijn.

7.3 De Karnemelksloot, een van de vaarten die voor het afvoeren van zand vanuit het Gooi zijn aangelegd (foto: RAAP). Halverwege de restanten van de sluis die aan het einde van de achttiende eeuw is aangelegd vanwege de functie van de sloot in de Oude Hollandse Waterlinie.

Ook in militair opzicht deed de invloed van Amsterdam zich gelden. De hoofdstad van het welvarende Holland moest al 'op afstand' verdedigd kunnen worden. De aanleg van de Oude Hollandse Waterlinie, waarvan zowel Muiden als Naarden deel uitmaakten, paste in de strategie om vijanden al buiten de grenzen van Holland tegen te houden. De meest bekende ingreep in het kader van de Oude Hollandse Waterlinie is de zware versterking van Naarden, die werd uitgevoerd in de periode 1676-1685. Niet alleen werd rond de stad een dubbele gordel van grachten en verdedigingswerken aangelegd, ook werd in een omtrek van 1100 meter rond de stad een vrij schootsveld gecreëerd dat geïndeerd kon worden. Hiertoe moest een flink deel van de flank van de stuwwal waar de stad op gelegen was, worden afgegraven.

De strategie van de Oude Hollandse Waterlinie werd in de negentiende eeuw voortgezet met de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam. De vesting Muiden maakte deel uit van beide linies en werd onder meer uitgebreid met de nog bestaande Westbatterij. Ook de vesting Naarden werd in de negentiende eeuw gemoderniseerd. Bovendien kwamen er vooruitgeschoven forten rond de stad te liggen, waarvan tegenwoordig alleen Fort Ronduit en Fort IV in Bussum nog reesteren. Om de verdedigingslinie rond Amsterdam ook via de Zuiderzee te sluiten werd op een zandplaat het fort aan het Pampus gebouwd. De verschillende onderdelen en restanten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn voorgedragen voor de Unesco Werelderfgoedlijst en kunnen wellicht in de nabije toekomst deze bijzondere internationale erfgoedstatus verwerven.

7.4 De Westbatterij bij Muiden met op de achtergrond de nieuwbouwwijk De Krijgsman in aanbouw (foto: RAAP).

De komst van de spoorwegen betekende een nieuw hoofdstuk in de relatie met Amsterdam. Per trein en tram werd de Gooi- en Vechtstreek nu voor meer burgers goed bereikbaar. De Oosterspoorweg vanuit Amsterdam naar Amersfoort opende in 1874, gevolgd door de Gooische Stoomtram vanuit Amsterdam naar Naarden in 1882 en een tramlijn tussen Bussum en Huizen in 1883. De spoorlijn doorsneed het Naardermeer en kreeg een station tussen Naarden en Bussum in. De Gooische Stoomtram reed via Muiden en kreeg in 1882 ook een aftakking naar Muiderberg. Door de aantrekkelijke ligging en bereikbaarheid per tram kwam Muiderberg op als badplaats voor dagjesmensen en toeristen, voornamelijk afkomstig uit Amsterdam. Nabij station Naarden-Bussum verrezen in het laatste kwart van de negentiende eeuw de eerste villaparken, in de twintigste eeuw gevolgd door middenstandswijken met een ruime en groene opzet.

Aan het begin van de twintigste eeuw zijn echter ook tekenen van onvrede over de Amsterdamse invloed te bespeuren. Het plan van Amsterdam om het Naardermeer aan te wenden als gemeentelijke vuilstortplaats werd succesvol voorkomen door enkele natuurbeschermers, die door middel van de pas opgerichte Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in 1906 het meer aankochten en tot beschermd natuurreervaat bestemden. Ook het ambitieuze Gooistadplan van de Amsterdamse wethouder De Miranda, die in 1926 voorstelde op de hei tussen Bussum, Laren en Hilversum een tuinstad voor 50.000 Amsterdammers te bouwen, werd op aandringen van natuurbeschermers en de Commissaris van de Koningin in Noord-Holland door de Gooise gemeentebesturen tegengehouden. Tenslotte werd ook de verkoop van de bossen en heidevelden van de Erfgooiers in 1932 aan het Gooisch Natuurreervaat ingegeven door het besef dat het behoud van natuur en landschap onder druk was komen te staan door de snelle uitbreiding van dorpen en steden na de aanleg van de spoorwegen.

De komst van de auto, de aanleg van auto(snel)wegen en de toenemende welvaart leidde na de Tweede Wereldoorlog tot een enorme toename van de mobiliteit van huishoudens. Afstand deed er steeds minder toe en steeds meer mensen waren niet meer gebonden aan een en dezelfde plaats om te wonen en te werken. Ook bij deze ontwikkeling is de verbinding met Amsterdam van groot belang gebleven. Via de A1, die gefaseerd tot stand kwam vanaf de jaren 1950, is de gemeente Gooise Meren verbonden met de ring rond Amsterdam. De A1 is uitgegroeid tot een van de drukste snelwegen van Nederland en om die reden ook herhaaldelijk aangepast aan de eisen van de tijd. Omleggingen van het snelwegtracé bij Naarden (jaren 1970) en Muiden (2012-2016) zijn nog goed herkenbaar in de bestaande wegenstructuur en hebben geleid tot infrastructurele hoogstandjes, zoals het aquaduct Vechtzicht bij Muiden en de Zandhazenbrug bij knooppunt Muiderberg, de spoorbrug over de A1 met de langste overspanning van Nederland.

De functie van de A1 is nog belangrijker geworden na de aanleg van de A6 vanaf 1969. Deze snelweg ontsloot de nieuw te bouwen steden Lelystad en Almere in de kort daarvoor drooggevallen Flevopolder. Door de nabijheid van Amsterdam is vooral Almere zeer sterk gegroeid en behoort het inmiddels tot de tien grootste steden van Nederland. Vele Amsterdammers die voorheen klein behuist waren vonden in de nieuwe polderstad een nieuw, ruim huis. Forenzen die in Amsterdam werkten waren aangewezen op de A6 aangezien pas in 1987 een spoorlijn naar Almere werd geopend. Een belangrijke flessenhals in deze snelwegroute was lange tijd de Hollandse Brug over het Gooimeer. Met de bouw van een nieuwe brug in 2015, naast de oude brug uit 1969, is de capaciteit sterk gestegen en een verdere groei van Almere bestendigd. Op de drooggevallen bodem van de voormalige Zuiderzee is uiteindelijk de Amsterdamse satellietstad gebouwd die men in de eerste helft van de twintigste eeuw in het Gooi had willen bouwen.

7.5 De A6 met de Hollandse brug over het Gooimeer gezien vanuit het noordoosten (foto: gemeente Gooise Meren). Op de achtergrond is rechts Muiderberg zichtbaar en links het Naardermeer.

7.4 Ruim en groen wonen

Dat het goed wonen is in het aantrekkelijke gebied van de huidige gemeente Gooise Meren werd al onderkend door de rijke stedelingen uit Amsterdam, die vanaf de zeventiende eeuw deze contreien ontdekten. Ze werden aangetrokken door de rust en schoonheid van het landschap en de ruimte om er te kunnen jagen. Het gebied was door de aanleg van de trekvaarten en verbetering van landwegen veel beter bereikbaar geworden. De welgestelden kochten gronden op voor de bouw van zomerverblijven, de zogenaamde buitenplaatsen. Vaak werden grote boerderijen gebruikt of gesticht, die aan boeren werden verpacht, en waar de eigenaars dan 's zomers in een aantal speciaal ingerichte vertrekken van het goede leven konden genieten. Later werden exclusief voor bewoning en recreatie bestemde buitenhuizen opgericht, omgeven door nieuw aangelegde parken en tuinen. Tot de oudste buitenplaatsen bij Naarden, uit het midden van de zeventiende eeuw, behoorden Oud-Naarden, (Oud)Valkeveen, Kommerrust, Berghuizen en Gravenveld. Ook in Muiderberg werden in de zeventiende en achttiende eeuw enkele buitenplaatsen gesticht, zoals Rustwijk en Hofrust. In de tweede helft van de negentiende eeuw kreeg de buitenplaatscultuur een nieuwe impuls met de stichting van enkele nieuwe buitenverblijven en de modernisering van enkele bestaande buitenplaatsen, in het bijzonder in het gebied ten zuiden van Valkeveen.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam het Gooi door de sterk verbeterde en nieuwe infrastructuur (spoor- en tramwegen) op als ideale groene woonplek voor de welgestelde forenzen uit met name Amsterdam, renteniers, gepensioneerden en oud-Indiëgasten. Bouwondernemingen en

particulieren richtten zich op de bouw van villa's, die aanvankelijk verrezen langs de oude Brinklaan in Bussum, in de omgeving van het nieuwe station en op de voormalige eng van Bussum, Het Spiegel. De onbeperkt aanwezige bouwgronden maakten woonbuurten met grote percelen en ruime tuinen mogelijk. Ideale woonlocaties met veel groen, op steenworpafstand van het spoor en de zich snel tot belangrijk voorzieningencentrum uitgroeiende dorpskern. Zo kende Bussum rond 1900 al uitgestrekte, zeer representatieve woonbuurten, waar velen genoten van rust, ruimte en een groene leefomgeving. Ook vanuit Naarden werd tegen de gemeentegrens met Bussum gebouwd aan woonbuurten met veel groen en een ruime opzet. Voor de vele nieuwkomers, ook uit andere, minder vermogende bevolkingsgroepen, werden vanaf de eerste decennia van de twintigste eeuw volgens ambitieuze uitbreidingsplannen nieuwe wijken aangelegd, vooral aan de oost- en zuidzijde van Bussum. Het Brediuskwartier met zijn fraaie groene lanen, watersingels en tuinen is daar een mooi voorbeeld van. De wijk werd bebouwd met ruime middenstandshuizen, bestemd voor forenzen, maar ook voor hen die werk vonden in Bussum zelf, in de vele nieuwe overheids- en nutsbedrijven, kantoren, het onderwijs, de gezondheidsinstellingen en de zakelijke dienstverlening.

7.6 Eengezinswoningen uit de jaren 1950 aan de Dr. Schaepmanlaan in Bussum (foto: RAAP)

In het Gooistadplan van de Amsterdamse wethouder De Miranda uit 1926 werden zeer ambitieuze plannen voor Bussum en omgeving als ideale groene leefgemeenschap uitgewerkt tot "open tuin voor volwassenen, zoo voor de bewoners van de tuinstad zelve als voor de kernstad Amsterdam". De Tuinstad behelsde een grote satellietstad voor 50.000 inwoners volgens het "gardencity"-model van de Brit Ebenezer Howard (1850-1928). De inwoners van de omliggende Gooise gemeenten waren echter niet gediend van het plan, dat ten koste zou gaan van bijna het gehele heidegebied tussen Bussum, Laren en Hilversum, inmiddels één van de attractieve aspecten van het al bestaande woongebied. In de grootschalige dorpsuitbreidingen van Bussum bleef het groene karakter van de nieuwe wijken een belangrijk aandachtspunt. Een van de kenmerkende aspecten werd een centraal in Bussum Zuid opgenomen parkstructuur, een groene long die de directe verbinding waarborgde met de Bussumerheide. In de naoorlogse periode bieden nieuwe "open" verkavelingsmodellen de mogelijkheid om veel groen in de wijken te integreren. In de westelijke en zuidelijke groene wijkranden verrezen in de jaren 1960 vele rijtjeswoningen, portiek- en galerijflats, in een open verkavelingsstructuur, soms in zorgvuldig ontworpen stempels. Het groen van de Bussumerheide dringt via plantsoentjes en het park diep in de wijk door.

Ook Muiderberg kenmerkt zich door een opvallend groene woonomgeving. Toen het oude dorp tot badplaats en recreatieoord werd ontwikkeld zijn verschillende wandelbossen aangelegd en nieuwe villa's en horecagelegenheden werden in de omgeving van de Brink ingepast in een fraaie groene setting. In de verdere kleinschalige dorpsuitbreidingen van Muiderberg is groen altijd een belangrijk uitgangspunt gebleven. Overal vindt men groenstroken, plantsoenen, kleine parkstructuren en speelweiden.

De focus op ruim en groen wonen in het verleden in de kernen van de gemeente Gooise Meren heeft een bijzonder en voor de gemeente zeer eigen erfgoed opgeleverd: belangrijke relictten van oude buitenplaatsen, parkstructuren, wandelbossen, groene villaparken, tuindorpen en uitbreidingswijken en in het bijzonder ook een zeer gevarieerde collectie van representatieve woningen, die in opzet en vormgeving kenmerkend zijn voor de nauw met de groene context verweven wooncultuur in deze omgeving. Er zijn talloze voorbeelden van vrijstaande villa's, buiten- en landhuizen en ruime geschakelde woningen, waarin de typologische en de stijlontwikkelingen vanaf de late negentiende uitstekend zijn te volgen. Veel huizen zijn voorzien van serres, erkers, veranda's en erkers, pergola's of aangebouwde terrassen en terrasmuren waarmee de relatie tussen woning en tuin kon worden versterkt. Met schilderachtige stijlmiddelen en materiaalgebruik (vakwerk- en chaletelementen, sierspanten, houten betimmeringen, ramen met roedenverdeling en luiken, rieten dakbedekking) en bouwvormen (lage, ver overstekende, soms geknikte daken, wolfeinden, uitbouwtjes) werd een rustieke uitstraling bewerkstelligd, die goed aansloot bij het groene karakter van de woonbuurten.

7.5 Besluit

Tot besluit van deze gebiedsbiografie kan worden vastgesteld dat de jonge gemeente Gooise Meren kan beschikken over een bijzondere diversiteit aan natuur- en cultuurlandschappen, met vier kernen die een geheel eigen uitstraling en identiteit hebben, waar het goed en ruim wonen is in een groene omgeving en veel ruimtelijke ontwikkelingen bepaald zijn door de ligging in de invloedssfeer van de stad Amsterdam. Het is goed om bij het nadenken over toekomstige ontwikkelingen rekening te houden met deze lange lijnen uit de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied, en nieuwe manieren te zoeken om de sporen en structuren uit het verleden niet alleen te waarderen en beschermen maar waar mogelijk ook te benutten of te gebruiken om oplossingen te vinden voor hedendaagse vraagstukken.

Bijlage 1 Bronnen

Hoofdstuk 2

- RAAP/Overland (2019-2020), diverse beschrijvingen geosites Geopark Heuvelrug. Beschikbaar op: www.geopark-heuvelrug.nl.
- Koopman, S. & A.T.E. Cruysheer (2012). Paleogeografische ontwikkeling en bewoningsdynamiek tussen Vecht en Eem. Beschikbaar op: <http://easy.dans.knaw.nl>.
- Koopman, S. & A.E. Pfeijfer (2014). Geologische atlas van het Gooi. AWN Naerdincklant. Beschikbaar op: <http://independent.academia.edu/Naerdincklant>.
- Molenaar, S. & G.H. de Boer (2006). Het Vechtplassengebied, Provincie Noord-Holland. Een archeologische verwachtingskaart. Amsterdam: RAAP-rapport 1282.
- Rooijen, E. van & A.T.E. Cruysheer (2019). Basisdocument Gooi en Vechtstreek. Provinciaal archeologiebeleid. Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland. https://www.steunpunterfgoednh.nl/inhoud/uploads/2020/03/Basisdocument-Gooi-en-Vechtstreek-SteunpuntNH_herzien2020.pdf
- Rooijen, E. van, (2020). Archeologische Verwachtingen- en Beleidskaart gemeente Gooise Meren. Castricum: NMF Erfgoedadvies (concept).
- Tuuk, L. van der, & A.T.E. Cruysheer (2014). De Utrechtse Vecht. Levensader in de vroege middeleeuwen, Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake 2013, 102-151: https://www.academia.edu/7837381/De_Utrechtse_Vecht_Levensader_in_de_vroege_middeleeuwen.

Hoofdstuk 3

- Cruysheer, A.T.E. & L. van der Tuuk (2015). Het Gooi in de vroege middeleeuwen: geschiedenis, nederzettingen en vondsten, Archeologica Naerdincklant 2015(3), 2-20. https://www.academia.edu/18420986/_2015_Het_Gooi_in_de_vroege_middeleeuwen_geschiedenis_nederzettingen_en_vondsten
- Kos, A. (2010). Van meenten tot marken. Een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise marken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568). Hilversum: Verloren.
- Kos, A. (2019). Erfgooiers. Stad en Lande van Gooiland. Naarden: Stichting Stad en Lande van Gooiland.
- Michielse, H., J. Out & G. Schutte (2013). Geuzen en papen. Katholiek en protestant tussen Vecht en Eem 1550-1800. Hilversum: Verloren.
- Naerdincklant Special (2012). De middeleeuwse veenontginningen. https://www.academia.edu/2041716/Naerdincklant_Special_2012-2_De_Middeleeuwse_Veenontginningen.
- Tuuk, L. van der, & A.T.E. Cruysheer (2014). De Utrechtse Vecht. Levensader in de vroege middeleeuwen, Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake 2013, 102-151. https://www.academia.edu/7837381/De_Utrechtse_Vecht_Levensader_in_de_vroege_middeleeuwen.
- Stichting Tussen Vecht en Eem (2011). Canon van het Gooi en de Vechtstreek. De geschiedenis in 22 verhalen. <https://www.tussenvechteneem.nl/wp-content/uploads/2019/Canon-Gooi-en-Vechtstreek.pdf>.

Hoofdstuk 4

- Cladder, F. (1987). Hinderdam, Tussen Vecht en Eem 5, 98-104.
- Dekema, D. (1991). 350 jaar trekvaart Naarden-Muiden, Tussen Vecht en Eem 9, 195-198.
- Diest, M. van, (2015). Cultuurhistorische landschapsstructuren Bussum. Baarn: Marlies van Diest Ontwerp Tuin Stad Landschap.
- Heyne, M. (2009). De Naarder en Bussummer Eng vóór 1902, Bussums Historisch Tijdschrift 25/1, 22-27. <https://www.historischekringbussum.nl/index.php/bussums-historisch-tijdschrift/1256>.
- Koopman, S. & J. Sevink (2015). Zand in beweging. Over Goois stuifzand en stuifzandrestauratie. Vereniging Vrienden van het Gooi. https://www.geologischmuseumhofland.nl/files/Zand_inbeweging_2015.pdf
- Kos, A. (2013). Historische atlas van Hilversum. Van esdorp tot mediastad. Amsterdam: Boom-SUN.
- Langelaar, M. (1996). De trekvaarten tussen Amsterdam, Muiden en Naarden, Tussen Vecht en Eem 14, 87-92.
- RAAP/Overland (2019-2020), diverse beschrijvingen geosites Geopark Heuvelrug. Grotendeels online beschikbaar op: www.geopark-heuvelrug.nl.
- SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen (2014). Cultuurhistorische verkenning Echobos te Muiderberg. <http://www.groenmuiderberg.nl/wp-content/uploads/2016/10/Cultuurhistorische-verkenning-Echobos.pdf>.
- Schaftenaar, H. (1993). Oud Naarden. Verdronken stadje, middeleeuws klooster, oude buitenplaats. Naarden: Stichting Vijverberg.
- Themanummer Comenius, Tussen Vecht en Eem 10-2 (1992). <https://www.tussenvechteneem.nl/wp-content/uploads/2015/09/TVE1992-02.pdf>.
- Will, C. (2002). Sterk water. De Hollandse Waterlinie. Utrecht: Matrijs.
- <https://jck.nl/nl/page/naarden>.
- <https://historiek.net/walden-het-utopia-van-schrijver-frederik-van-eeden/79714/>.

Hoofdstuk 5

- BBA (2014). Boogbrug in de Oud Blaricummerweg. Bouwhistorische opname met waardestelling, april 2014.
- Berkel, W, van & M. Heijne (1994). "Bussums kerkgeschiedenis, deel 1. Voorgeschiedenis in Bussum tot en met de Sint Vituskerk", Contactblad Historische Kring Bussum 10-1/
- Berkel, W, van & M. Heijne (1994). "Bussums kerkgeschiedenis, deel 2. Voorgeschiedenis in Bussum tot en met de Sint Vituskerk", Contactblad Historische Kring Bussum 10-2.
- Berkel, W, van & M. Heijne (1994). "Bussums kerkgeschiedenis, deel 3. Voorgeschiedenis in Bussum tot en met de Sint Vituskerk", Contactblad Historische Kring Bussum 10-3.
- Berkel, W, van & M. Heijne (1995). "Bussums kerkgeschiedenis, deel 4. Voorgeschiedenis in Bussum tot en met de Sint Vituskerk", Contactblad Historische Kring Bussum 11-2.
- Bok, L. (2011). Gemeentelijke Begraafplaats Bussum. Beschrijving en waardering. Amsterdam, november 2011.
- Bok, L. (2011). Oude Katholieke Begraafplaats Bussum. Beschrijving en waardering. Amsterdam, november 2011.
- Bosch van Drakestein, R. (2020). Algemene Begraafplaats Muiderberg, Beschrijving en waardering. Erichem.
- Bouwadvies Groot Holland (2012). Bouwhistorisch onderzoek Weesperbinnenweg 1 Muiden Kringenwetboerderij.

- Dekema, D. (2000). Honderd jaar elektriciteit in Naarden, Tussen Vecht en Eem 2000-3, 114-117.
- Grimm, P., E. van Loo & R. de Winter (2009). Vliegvelden in oorlogstijd. Amsterdam: Boom.
- Grootte, P.D. (1995). Kapitaalvorming in infrastructuur in Nederland, 1800-1913. University of Groningen, Groningen.
- Harder, H. (2005). Duiken om een dennekoek. Herinneringen aan het oude zwembad in de vestinggracht, De Omroeper 18-1, 14-17.
- Heyne, M.J.M. (1987). "Windmolens in Bussum", Contactblad van de Historische Kring Bussum 3-3, 19-22.
- Hoeve, J.A. van der (1993). Bussum. Gemeentebeschrijving, Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland. Haarlem.
- Hoeve, J.A. van der (1993). Muiden. Gemeentebeschrijving, Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland. Haarlem.
- Hoeve, J.A. van der (1993). Naarden. Gemeentebeschrijving, Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland. Haarlem.
- Krijnen-van Gog, N. (2003). "De boerderijen van Bussum", Bussums Historisch Tijdschrift 19-2, 3-19. <https://www.historischekringbussum.nl/index.php/bussums-historisch-tijdschrift/1137>
- Mars, H. de, (1996). Herstel van een afgeschreven blauwgrasland in de Vechtstreek?, De Levende Natuur 97-3, 123-129.
- Medema, A. (2016). In het teken van de vis, Bussums Historisch Tijdschrift 32-1, 12-15. <https://www.historischekringbussum.nl/index.php/bussums-historisch-tijdschrift/1904>
- Mous, H. & K. Oosterom (2018). Stellingen rondom Naarden uit de tijd van de Eerste Wereldoorlog, Bussums Historisch Tijdschrift 34-2, 22-27.
- Pelgrim, E. (2000). De Gemeentelijke Gasfabriek. Lichtgasproductie aan de Kleine Drift. Hilversums Historisch Tijdschrift 2000-4, 171-186.
- Pelgrim, E. (2007). De gasfabriek van Hafkenscheid, Hilversums Historisch Tijdschrift 2007-3, 107-120.
- Pouw, G.J. (1989). "Molens in en rond Naarden", Tussen Vecht en Eem 7-2, 126-131.
- RAAP/Overland (2019-2020), diverse beschrijvingen geosites Geopark Heuvelrug. Grotendeels online beschikbaar op: www.geopark-heuvelrug.nl
- Ree-Vlijm, C. van de (2005), "Het verlangen naar een eigen dak – de Bussumse kerkgenootschappen in de 19de en 20ste eeuw", Bussums Historisch Tijdschrift 21-2, 12-20
- Sluiter, J.W. (2011). Overzicht van de Nederlandse spoor- en tramwegbedrijven. Utrecht: Matijds.
- Stenvert, R., C. Kolman, S. van Ginkel-Meester & E. Stades-Visscher (2006). Monumenten in Nederland. Noord-Holland. Zeist/Zwolle: Waanders.
- Vesters, P. e.a. (2003). De Stelling van Amsterdam. Harnas voor de hoofdstad. Utrecht: Matijds.
- Will, Chr. (2002). Sterk water. De Hollandse waterlinie. Utrecht: Matijds.
- http://beeldvanbussum.nl/?tweede_wandeling_60&14
- <http://c3c.nl/Webpags/>
- <http://c3c.nl/Webpags/Rijkskeet/Rijkskeet.html>
- <http://cloud.pubble.nl/16c0059b/pdf/bk2juni10.pdf> (Bussumse Krant, 2 juni 2010)
- <http://docplayer.nl/161508504-De-bordjes-op-de-historische-panden-in-muiden.html>
- <http://www.gooisemereninformatie.nl/naarden-menu/grote-sint-vitus-kerk/883-vituskerk-muurschilderingen>
- <http://www.hetgooibevrijd.nl/De-omgeving-in-oorlogstijd/Bussum/>
- <http://www.hksm.nl/pages/historie.html>
- <http://www.ijzereneeuw.nl/stand/society-event-loopt-uit-op-verkeerschaos/>
- <http://www.janrebel.eu/>
- http://www.stichtingvijverberg.nl/Downloads/Omroeper_199702_LR.pdf
- <https://albertusperk.nl/eigenperk-artikelen/2000.4%20Gasfabriek.pdf>
- <https://database.historischekringbussum.nl/sites/default/files/objects/attachments/Documenten/11-2017/73076.pdf>

- <https://database.historischekringbussum.nl/sites/default/files/objects/attachments/Documenten/09-2014/54612.pdf>
- <https://database.historischekringbussum.nl/sites/default/files/objects/attachments/Documenten/09-2014/56858.pdf>
- <https://gereformeerdekerken.info/2018/05/01/de-eerste-tachtig-jaar-gereformeerd-bussum-en-daarna-1/>
- <https://gooisemeren.nl/overlijden/begraafplaatsen/>
- <https://grotekerknaarden.nl/home/gebouw/1097-2/>
- <https://jck.nl/nl/kaart>
- <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/30132>
- <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/30267>
- <https://muidenberg.webs.com/hetbadhotel.htm>
- https://nl.wikipedia.org/wiki/Vrij-Katholieke_Kerk
- <https://onh.nl/verhaal/de-joodse-begraafplaats-in-muidenberg>
- <https://onh.nl/verhaal/een-amsterdamse-enclave-op-de-gooise-hei>
- <https://onh.nl/verhaal/oud-valkeveen-bij-naarden>
- <https://www.begraafplaats.nl>
- <https://www.bussumsnieuws.nl/reader/133317/98639/uit-de-historie-van-bussum-en-omgeving-elektriciteitscentrale-in-naarden>
- https://www.dbnl.org/tekst/jans353houtu1_01/jans353houtu1_01_0009.php
- <https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/be04a51511e6c38e3eb4397e152cec7d>
- <https://www.dodenakkers.nl>
- https://www.europese-bibliotheek.nl/nl/boeken/Kent_u_ze_nog_de_Muiderbergers-Muiden-Noord-Holland/100-116300/artikel/7
- <https://www.ham-muiden.nl/specials/20.htm>
- https://www.historischekringbussum.nl/images/2019/De_aanval_op_de_Duitse_munitietrein_in_het_Naardense.pdf
- <https://www.historischekringbussum.nl/index.php/bussums-historisch-tijdschrijf/1746>
- <https://www.historischekringbussum.nl/index.php/bussums-historisch-tijdschrijf/1458>
- <https://www.historischekringbussum.nl/index.php/bussums-historisch-tijdschrijf/925-bht-24-2-pag-10>
- <https://www.molendatabase.org/molendb.php?step=details&nummer=1665>
- <https://www.muiderslot.nl/kasteel/rijksmuseum/>
- <https://www.nienaber.nl/wp-content/uploads/sure/media/B101638/B101638-15237-80565707-18.pdf>
- <https://www.nig-bussum.nl/>
- <https://www.spiegelhelkerk.nl/geschiedenis/>
- <https://www.tgooi.info/>
- <https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/>

Hoofdstuk 6

- Berkel, W, van & M. Heijne (1994). "Bussums kerkgeschiedenis, deel 1. Voorgeschiedenis in Bussum tot en met de Sint Vituskerk", Contactblad Historische Kring Bussum 10-1/
- Berkel, W, van & M. Heijne (1994). "Bussums kerkgeschiedenis, deel 2. Voorgeschiedenis in Bussum tot en met de Sint Vituskerk", Contactblad Historische Kring Bussum 10-2.
- Berkel, W, van & M. Heijne (1994). "Bussums kerkgeschiedenis, deel 3. Voorgeschiedenis in Bussum tot en met de Sint Vituskerk", Contactblad Historische Kring Bussum 10-3.
- Berkel, W, van & M. Heijne (1995). "Bussums kerkgeschiedenis, deel 4. Voorgeschiedenis in Bussum tot en met de Sint Vituskerk", Contactblad Historische Kring Bussum 11-2.

- Heyne, M.J.M. (1987). "Windmolens in Bussum", Contactblad van de Historische Kring Bussum 3-3, 19-22.
- Hoeve, J.A. van der (1993). Bussum. Gemeentebescrijving, Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland. Haarlem.
- Hoeve, J.A. van der (1993). Muiden. Gemeentebescrijving, Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland. Haarlem.
- Hoeve, J.A. van der (1993). Naarden. Gemeentebescrijving, Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland. Haarlem.
- Nienhuis, A., M. Peters & S. van Schuppen (2009). Atlas Landschap van de Koude Oorlog, Veluwe en IJssel. Uitgeverij Open Kaart.
- Pouw, G.J. (1989). "Molens in en rond Naarden", Tussen Vecht en Eem 7-2, 126-131.
- Ree-Vlijm, C. van de (2005), "Het verlangen naar een eigen dak – de Bussumse kerkgenootschappen in de 19de en 20ste eeuw", Bussums Historisch Tijdschrift 21-2, 12-20
- Stenvert, R., C. Kolman, S. van Ginkel-Meester & E. Stades-Visscher (2006). Monumenten in Nederland. Noord-Holland. Zeist/Zwolle: Waanders.
- Vesters, P. e.a. (2003). De Stelling van Amsterdam. Harnas voor de hoofdstad. Utrecht: Matrijs.
- Will, Chr. (2002). Sterk water. De Hollandse waterlinie. Utrecht: Matrijs.
- http://www.commissiemer.nl/docs/mer/p03/p0341/341-047mer_sam.pdf
- <http://www.forten.info/index.htm?http://www.forten.info/catalogus/ko-magazijnen/lijt-3.htm>
- <http://www.jeoudekazernenu.nl/kazernes-m-r/kolonel%20palm/x-kolonelpalm.html>
- https://bestuur.gooisemeren.nl/fileadmin/plannen_en_projecten/landgoed_nieuw_cruysbergen/overig/Beheerplan_Landgoed_Nieuw_Cruysbergen_2017-2026.pdf
- <https://gereformeerdekerken.info/2018/05/01/de-eerste-tachtig-jaar-gereformeerd-bussum-en-daarna-1/>
- <https://martijnvanvulpen.nl/spoorgeschiedenis/nederlandse-spoorwegen/57-de-flevolijn>
- https://nl.wikipedia.org/wiki/Golfbaan_Naarderbos
- <https://www.bussumsnieuws.nl/reader/133317/98639/uit-de-historie-van-bussum-en-omgeving-elektriciteitscentrale-in-naarden>
- <https://www.crailo.nl/over+crailo/default.aspx>
- <https://www.historischekringbussum.nl/index.php/bussums-historisch-tijdschrf/1746>
- <https://www.historischekringbussum.nl/index.php/bussums-historisch-tijdschrf/1392>
- <https://www.molendatabase.org/molendb.php?step=details&nummer=1665>
- <https://www.nig-bussum.nl/>
- <https://www.oudvalkeveen.nl/>
- <https://www.spiegelkerk.nl/geschiedenis/>
- <https://www.vestingmuseum.nl/>
- www.topotijdreis.nl

Colofon

Onderzoek, tekst en beeldredactie: RAAP/MAB in samenwerking met gemeente Gooise Meren.

Inhoudelijke inbreng en toetsing door voor dit project ingestelde klankbordgroep, bestaande uit professionals en vrijwilligers op het terrein van erfgoed, zowel landelijk, regionaal als vertegenwoordigd vanuit de kernen van de gemeente.

Inhoudelijk en redactioneel advies: Dr. A. Kos te Hilversum.

©Bussum, oktober 2020